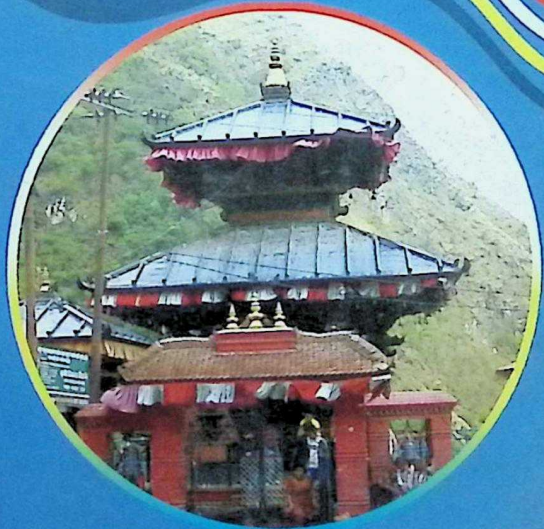

सोमतीर्थ र सुपा देशराली

(ऐतिहासिक तथा पौराणिक पृष्ठभूमिमा उपन्यास)

विष्णुराज आत्रेय

सौमतीर्थ र सुपा देउराली

(ऐतिहासिक तथा पौराणिक पृष्ठभूमिमा उपन्यास)

प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेय

प्राज्ञसभा सदस्य नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान, संस्कृत नाट्यसमिति सदस्य,
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

(पूर्वव्याकरणविभागाध्यक्ष महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय,
, भिजिटिङ् प्रोफेसर नेपालचेयर, काशी हिन्दु विश्वविद्यालय,
भिजिटिङ् प्रोफेसर भाषाविज्ञानसङ्काय, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय)

सुपा देउराली मन्दिर संरक्षण समिति
अर्घाखाँची

सोमतीर्थ र सुपादेउराली

(ऐतिहासिक तथा पौराणिक पृष्ठभूमिमा उपन्यास)

कृतिकार : प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेय

वर्ष : वि. सं २०७४ महाशिवरात्रि

संख्या : २००० प्रति

संस्करण : प्रथम

प्रकाशक : सुपा देउराली मन्दिर संरक्षण समिति, अर्घाखाँची

सर्वाधिकार : © रचनाकारमा

टङ्कण : सविता श्रेष्ठ

आवरण : सुरेश खनाल

मुद्रक : हाइडल प्रेस, डिल्लीबजार, काठमाडौं

फोन : ४४३९८१२, ४४४१७१२

ईमेल : heidelp ltd@gmail.com

मूल्य : रु. ३००/-

Soma Tirtha ra Supa Deurali
by

Pro. Dr. Vishnuraj Atreya

Year 1917 A.D.

Pric Rs. 300/-

विषय-सूची

	पृष्ठ
भूमा वै सुखम् !	१
शुभकामना	९
उपन्यास	१-१७९
समीक्षा समालोचना	१८१
(क) प्रलयको स्थितिबाट सृष्टिको आरम्भ	गीता केशरी १८३
(ख) सोमतीर्थ र सुपाद्यौराली : अपूर्व साहित्यिक उपलब्धि	प्रा. डा. दुर्गाप्रसाद अर्ज्याल १८९
(ग) अनुपम पौराणिक उपन्यास सोमतीर्थ र सुपादेउराली	प्रा. माधवराज गौतम १९३
(घ) सोमतीर्थ र सुपाद्यौराली उपन्यास: एक विमर्श	मुकुन्दशर्मा चालिसे १९८
(ङ) आत्रेयको औपन्यासिक सृजना	प्रा. राजेन्द्र सुवेदी २०३
(च) थोरै शब्दमा धेरै संसार विचरण गर्ने मिथकीय आख्यान	डा. रामप्रसाद झवाली २११

सौमतीर्थ र सुपादेउराली
पुरोवाक् / नमोवाक्

सिद्धिचिन्तामणिः
काशीनाथः

भूमा वै सुखम् !

प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेय

पुरो वाक्

कथा र उपन्यासहरू लोक मनोरञ्जनका लागि कथिए-गुंथिएका हुन्छन् । यिनको आधार भूमि प्रायः कल्पनाद्वारा निर्मित हुन्छ । त्यसैहुनाले संस्कृतवाङ्मयका विश्वप्रसिद्ध कोशकार अमरसिंह शाक्यले कथालाई प्रबन्धकल्पना भनेका छन्—**प्रबन्धकल्पना कथा ।**

तर सबै कथा वा आख्यानहरू पूर्णतया काल्पनिकमात्र हुन्छन् भन्नभने सकिदैन । तिनमा धेरथोर सत्यका अंश पनि हुन्छन् । काल्पनिक भएपनि त्यसमा लोकले आफ्ना दैनन्दिन जीवनमा भोगिरहेका भोगाईसँग मिल्ने घटनाहरू हुन्छन् त्यसमा । यथार्थ वा उदाङ्गो सत्य नै भए पनि लेखकको चमत्कारपूर्ण शिल्प र प्रतिभाको आवरणले त्यो यसरी सिँगारिए सजाइएको हुन्छ कि छुट्याउनै गाह्रो । अतः मेरो ठम्याइमा सत्याभास कल्पना र कल्पनाभास सत्यको सुमधुर संयोजन नै आख्यान आख्यायिका वा आजको उपन्यास हो । त्यसैहुनाले कोलाहलाचार्यले अमरकोशको टीकामा भनेका छन्—

प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।

परस्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित् ॥

यो सोमतीर्थ र सुपा देउराली आदिम मानव सृष्टिदेखि वर्तमान समयसम्म, प्रागैतिहासिक युगदेखि अहिलेसम्म पुराण एवं पुराणेतर भीना/मसिना मिथक वा उपाख्यानहरूलाई औपन्यासिक शैलीमा बटुल बाटुल र संयोजन गरेर नेपालको धार्मिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको एउटा बृहत् आख्यान हो ।

हो, पुराण पनि सर्वथा सत्य हुन्छ भन्न मिल्दैन भन्छन् समीक्षकहरू—**पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।** तर पुराणमा सत्यता धेरै हुन्छ, कल्पनाश थोरै । मुख्यतत्त्वमा बाधा नपर्ने गरी सूक्ष्मातिसूक्ष्म कथा-तन्तुहरूको संयोजन, विस्तृतीकरण तथा चेतः प्रसादीकरणको लागि पनि यसमा ठाउँ ठाउँमा छिटफुट काल्पनिक कुराहरूहुन्छन् नै । हुँदै हुँदैनन्

भन्न चाहिँ मिल्दैन । सोमतीर्थ र सुपा देउराली पनि ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा विशेषतः पौराणिक मानितोमा उभ्याइएको उपन्यास भएकाले यसमा पनि सृष्टि, विसृष्टि, वंश, मन्वन्तर एवं वंशानुचरित जस्ता पौराणिक लक्षणहरू धेरै मिल्न आउँछन् ।

यस कृतिमा ब्रह्मा, विष्णु, शिव, अत्रि, दुर्वासा, सोम, बुध, बृहस्पति, दक्ष, पुरुरवा, र रावण आदि दर्जन बढी पुरुषपात्र र पार्वती, तारा, शुभा, अनसूया, इला, प्रमीला, उर्वशी, शकुन्तला आदि प्रायः त्यतिकै संख्यामा नारीपात्रहरू छन् । यसमा भए-लेखेका कुराहरूको शास्त्रीय प्रामाणिकता पुष्टिगर्न पृष्ठका पुछारमा बग्रेल्टी पाउ-टिपोटहरू दिइएका छन् । यसबाट जिज्ञासु तथा विद्वान् पाठकहरूका शङ्का तथा जिज्ञासाहरूको सक्दो समाधान हुने मैले ठानेको छु ।

सुपा देउराली नर्तनाचलमा छ । रावणको तपोवनका रूपमा प्रसिद्ध नर्तनाचल सोमतीर्थको सोमेश्वर मन्दिरदेखि पूर्वमा छ । सोमेश्वरदेखि दक्षिणतिर बाणगङ्गाको उद्भवस्थल छ । वाराहपुराण यसै भन्छ । यसै पौराणिक आधारमा सोमतीर्थ र सोमेश्वरले बाणगङ्गा र नर्तनाचलको थलो निर्धारण हुन्छ ।

सोमेशाद् दक्षिणे भागे बाणेनाद्रिं विभिन्न वै ।

रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ॥

बाणगङ्गेति विख्याता या स्नाता चाघहारिणी ।

स्नात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विभुम् ॥

गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद् दिवि ।

सोमेशात् पूर्वादिभागे रावणस्य तपोवनम् ॥

यत्र नृत्येन देवेशस्तुष्टस्तस्मै वरं ददौ ।

तेन रावणनृत्येन प्रख्यातो नर्तनाचलः ॥

वाराहपुराण, सोमेश्वरमहिमा । ७०-७३

सोमतीर्थको महिमा साह्रै ठूलो छ । यस महान् तीर्थको उल्लेख स्पष्टतः महाभारतमा पाइन्छ । उहिले महाभारत युद्धहुने कुराले विरक्तिएका बलराम तीर्थयात्राका क्रममा यस महान् सोमतीर्थमा आएका थिए—

तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा

दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।

अवाप्य धर्मं परमार्थकर्म

जगाम सोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ म.भा. शल्य. ३४।४६।

यस्तै महर्षि कण्व पनि हर्लक्क बढेर बिहे गर्ने उमेर भइसकेकी आफ्नी पोष्या पुत्री शकुन्तलाको खायोजिवो हेराउन र ग्रह कटाउन यसै सोमतीर्थमा आएका थिए—

इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्कारायादिश्य दैवमस्याः
प्रतिकूलशमयितुं सोमतीर्थं गतः । -कालिदास, अभि. १।

पखेरामा टाँसिएको सोमको आकृतिले शूर्पहस्ता भगवतीको महिमा र मर्यादाको बखान बोकेको छ भने शूर्पहस्ता भगवतीले पनि मेरो भाकल पुरा नगर्ने भक्त र नारीशक्तिको अपमान गर्ने पापीको समेत यस्तै गतिहुन्छ भनेर चित्रार्पित सोमतिर संकेत गरिरहेको स्पष्ट देखिन्छ । ऐतिहासिक रावणशङ्खले नर्तनाचलको अस्तित्व प्रमाणित गर्दछ भने नर्तनाचलले रावणको शिवोपासना, योगिनीहरूले रावणको परीक्षा लिन मूल सुकाइदिएको लुकुवापानी , बाणगङ्गा उद्भवस्थल एवं बाणगङ्गाको जलधारा खसेको बाणगङ्गा सरोवर समेत प्रमाणित हुन्छ । यसैबाट योगिनीहरू रावणको बाणका डरले भागेर ठाडा जोगिनीकोट गएर लुकेको तथ्य, बाणगङ्गा उद्भवस्थलबाट गङ्गाजलको ठूलो फोहरा नर्तनाचलपर्वत पुग्ने क्रममा मसिनो घागोजस्तै भएर पानी चुहिँदा डमरु आकारमा पानी जम्माभई बनेको भनिने डमरुदह पनि सत्यको नजिकपुग्छ ।

अयोध्याका राजा दिलीप खाँचीकोटको सेरोफेरोमा उभिएर पारि हिमाल-पहाडको शोभा हेर्ने गर्दथे । उनले चराउने नन्दिनी गाई वनबाट फर्केर साँझ वशिष्ठको आश्रम (सिद्धाश्रम)मा आउँदा उनका भकारे थनबाट आफैँ दूधको धारा खस्ने गथ्यो भन्ने किंवदन्तीका साथै गिरिनिर्भर, पञ्चास्य, (पञ्चासे) बघिनी गुफा, गोचारणस्थल बिहार आदिले हिमवद्देशमा जन्मेका महाकवि कालिदासले रघुवंशको द्वितीय सर्गमा वर्णन गरेको ठाउँ त्यही हो भन्नेकुराको संकेतगर्दछ । यसैगरी पृथ्वीको मानदण्डको रूपमा रहेको सगरमाथा, महाकोशीप्रपात, तमसा, वाल्मीकि आश्रम तथा मेघदूतको शापित यक्षले एकवर्षको वियोग खपेको स्थल रामगिरि नदी> रामदीका जानकार थिए कालिदास ।

साचै भन्नुपर्दा तल बाणगङ्गादेखि नर्तनाचल सम्मको यो सेरोफेरो स्वस्थानी आदिमा वर्णित स्कन्दजन्मको आख्यान, कालिदासको रघुवंशमा वर्णित राजा दिलीपको गोचारण उपाख्यान, स्कन्द, वाराह, भागवत, आदि विभिन्न पुराण र काव्य महाकाव्यहरूमा पाइने सोम र सोमवंशका वर्णित पात्रका कथासँग सम्बद्ध स्थानहरूको खुला संग्रहालय हो । यस खुला संग्रहालयको अवलोकन गर्न यस उपन्यासले पाठक, जिज्ञासु तथा अनुसन्धाताहरूलाई चुले निम्तो गरेको छ ।

पौराणिक शैलीको उपन्यास हो, सोमतीर्थ र सुपादेउराली । । माथि भनेजस्तै यसमा सृष्टि र वंशानुचरित हुनैपर्छ । त्यसैहुनाले यसमा सोमवंशको वर्णनगर्दा यसको कथानक सोमतीर्थ र सुपा देउरालीसम्म सीमित नरही गुल्मीको पुरुकोट > पुर्कोट र विचित्रगुफा सम्म पुगेको छ । कथाले मागेको र पाठकले चाहेको र कुरा दिनु देखाउनु उपन्यासकारको दायित्व हो ।

जहाँसम्म पश्चिमेलीहरूको अनुसन्धानको कुरा छ, उनीहरू पुरातत्त्व इतिहास र संस्कृति खोज्नुपन्यो भने प्रायः ढुङ्गे अक्षर खोज्छन् । माटो बालुवा कोट्याउँछन् र तिनैलाई चाल्छन्, केलाउँछन् । टुठे फुटेका हाड-खोर भाँडा -कुँडा बटुल्छन् जोड्छन् । प्रायः वस्तुलाई प्रमाण मान्छन् तिनीहरू, शब्दभन्दा ।

हामी पूर्वेलीहरू त प्रत्यक्ष, अनुमान र उपमानसँगै शब्दलाई पनि प्रमाण मान्छौं । त्यसैहुनाले यहाँ पनि आप्तवाक्य र शास्त्रवाक्य दुवैलाई प्रमाणमा मानिएकोछ । कहिल्यै अन्यथा नबोल्ने आप्त ऋषि मुनिका सन्तान हौं हामी । तिनका शब्द नै हाम्रा लागि प्रमाण हुन्- आप्तवाक्य शब्दः । यत् शब्द आह । तदेव प्रमाणम् ।

माहुरीले मह निर्माण गर्दा विभिन्न ठाउँ चाहार्नु पर्छ । असुरो कमल, गुलाफ, गुलैची, चिउरी, तोरी र महुआ जस्ता विभिन्न स्वाद र सुगन्ध भएका फूलहरूबाट उपयुक्त हुने रस सङ्कलन गर्नु पर्दछ ।

यस उपन्यासको विनिर्माण पनि ठीक त्यस्तै हो । सोम र सोमवंशका कथा र कथाशहरू विभिन्न मनु-मन्वन्तर र अनेकौं कल्प कल्पान्तरहरूमा थरि थरि पाइन्छन् । पुराण र उपपुराणहरूले पनि कुनैले एउटा कल्प र मन्वन्तरको कथाश लिएको हुन्छ भने अर्कोले अर्को कल्प र मन्वन्तरको । उदाहरणका लागि यस उपन्यासमा सङ्कलन गरिएको

पुरकोटका सोम वंशी राजा पुरु र पुरुवाको कथा चाक्षुष मन्वन्तरको हो भने राजा दिलीपको गोचारण कथा वैवस्वत मन्वन्तरको । ससै हुनाले यस उपन्यासको सामग्री सङ्कलनमा मैले यायावर माहुरीले जस्तै मधुकरी वृत्ति अँगालेको छु ।

कुनै पनि कुरामा मानव मात्रको प्रवृत्ति उद्देश्य मूलक हुन्छ । मेरो यो उपन्यास लेखन पनि उद्देश्य मूलक नै छ । यसका मूलभूत उद्देश्य दुई थरि छन् । पहिलो उद्देश्य हो— सोमतीर्थ र सुपा देउरालीको महिमा तथा यसबारे आजसम्म पुराण र अन्य शास्त्रमा देखेभेटेका कुराहरूलाई जन समक्ष ल्याउनु ।

दोस्रो उद्देश्य हो— सोम अथवा चन्द्रमारूप मनलाई बुद्धि वा ज्ञानरूप शूर्पहस्ताका माध्यमबाट शिवस्वरूप परमात्मतत्त्व वा ईश्वर तत्त्वमा कहिले अलग नहुने गरी विलीन गराउनु । यस कुरालाई यसरी पनि सम्झौँ—

सोम चन्द्रमा हुन् । चन्द्रमा मन हो ।— चन्द्रमा मनसो जातः । मन सङ्कल्प-विकल्पात्मक हुन्छ । यसैले जरा-मरण, सुख-दुःख, आधि व्याधिको अनुभव जीवात्मालाई गराउँछ । अनि त हामी अहंभावले सुखी छु, दुःखी छु, रोगी छु, निरोगी छु आदि भन्छौं । अर्को अर्थमा मन, सोम वा चन्द्रमा जीवात्माको प्रतीक हो ।

शूर्पहस्ता भगवती पार्वती बुद्धि वा ज्ञानरूपा हुन् । पहिले अपवित्र सोमलाई तपस्याद्वारा पवित्र भएपछि मात्र हाम्रो धाम नर्तनाचल पर्वतमा आउन पाइन्छ भनेर उनले सोमलाई रोकेकी थिइन् । ऋते ज्ञानात् न मुक्तिः । पछि तपस्याद्वारा उनी पावन र आधिव्याधिबाट मुक्त भएपछि शूर्पहस्ता आफैँ सोमलाई दर्शन दिन बाटोमा बसिन् ।

शिवतत्त्व परमात्मा हो, प्रकाश हो सूर्यतत्त्व हो, तेजस्तत्त्व हो र ईश्वर तत्त्व हो । चन्द्रमा सूर्यबाटै टुक्रिएको एउटा सानो खण्ड त हो नि । शूर्पहस्ताको दर्शन पाएपछि सोम त्यसै परमात्मतत्त्वमा मिल्न पुग्छ । त्यसमै विलीन हुन्छ, कहिल्यै नछुटिने, नटुक्रिने गरी । हामी जीवहरू पनि ज्ञानरूपा भगवती शूर्पहस्ताका कृपाले शिवरूप परमात्मा ईश्वरतत्त्वमा मिल्नु पर्छ, एकाकार हुनुपर्छ, जीवनमरणको चक्रबाट मुक्त हुनुपर्दछ । यही हो, यस उपन्यासको इष्ट र अभीष्ट ।

हामी सनातन धर्मावलम्बी हौं । अतः हामी तुलसी, पीपल वर बेल जस्ता वृक्ष र माछा, वराह, कछुआ, गरुड, सर्प, गाई, हनुमान आदि जलचर तथा स्थलचरहरू सबैमा देवत्व भेट्छौं । पृथ्वी, जल, वायु सबैको समानरूपमा पूजा गर्छौं । सूर्य चन्द्र दुवैलाई अर्घ्य दिन्छौं, नमस्कार गर्छौं । यो सबै धार्मिक आस्था र विश्वासको विषय हो । मान्दा देउता । नमान्दा ढुङ्गो !

मन्त्रमा, तीर्थमा, ब्राह्मणमा, देवतामा, ज्योतिषीमा, ओखतीमा बाबु आमा, सासु ससुरा र गुरुमा हामी जस्तो भावना र आस्था राख्छौं, त्यस्तै सिद्धि वा फल प्राप्त हुन्छ । सुभावना र आस्था-विश्वास छैन भने अमृत पनि बिख हुन्छ । आमा बाबु तथा सासु ससुराहरू पनि शत्रु र घाँडा हुन्छन् । नीति भन्छ—

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।।

त्यसै हुनाले यस उपन्यास भित्रका कुराहरूमा राम्रो लाग्ने सुपाच्य हुनेलाई त केही भन्नु छैन सुपाच्य नहुने प्रिय पाठकहरूले यसलाई मात्र उपन्यासका दृष्टिले हेरिदिनुभयो भने पनि म कृतज्ञ हुने नै छु ।

अर्घाखाँची ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक एवं पौराणिक, दृष्टिले पनि महान् छ । यस जिल्लाको यो दक्षिणी भेक स्थानीय, राष्ट्रिय, तथा अन्ताराष्ट्रिय पर्यटन प्रवर्द्धनका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण छ । अर्घाखाँचीलाई देशमा चिनाउने मात्र होइन, अर्घाखाँचीका माध्यमले हाम्रो राष्ट्रलाई अन्ताराष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत परिचित गराउने महान् उद्देश्य राखेर सर्वसाधारणले बुझ्ने लोकप्रिय साहित्यिक विधा उपन्यासशैलीमा यो कृति तयार पार्न अभिप्रेरित भएको हुँ म । यसै कुरालाई हृदयङ्गम गरी सुपा देउराली मन्दिर संरक्षण समितिका पहलमा मैले यो उपन्यास तयार पारेको हुँ ।

आज यो कृति यस रूपमा यहाँहरूका सामु प्रस्तुत छ । यसमा भएका राम्रा कुराहरू सबै यहाँहरूका हुन् । यहाँहरूको सहयोगबाटै पढिजानेका देखिजानेका र सुनिजानेका कुराहरू छन् यसमा । यसमा भएका नराम्रा कुराहरू सबै मेरा हुन् । थोरै स्रोत र साधन र अपुरो अध्ययन भएको यस बबुरोले समीक्षक समालोचकका मूल्याङ्कनमा सयमा

सय त कहाँ पाउनु ? पौनेसय वा उनान्सय सम्म जति सुकै अङ्क पाए
पनि लाटाले केरा पाएजस्तै हुने छ ।

यो पृथ्वीचक्रमा दिन, रात, बार, महिना जस्तै सधैं सधैं उहि
कुरा दोहोरिने गर्दछ । नयाँ नौलो कुरा केहि हुँदैन । यस उपन्यासमा
पनि उनै वेद, पुराण, शास्त्र र काव्यका कुरा दोहोरिएका छन् ।
पूर्वाचार्यहरूले भने लेखेका कुराहरूको आफ्नो शैलीमा अक्षराङ्कन मत्र
हो मेरो—

कृतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।

वचो विन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम् ॥ (न्यायमञ्जरी)

कुनै पनि कृति कृतिकारका लागि कन्या जस्तै हो । आफ्नी
कन्या आफूलाई त सबैभन्दा असल हुन्छे । उसका रूप, गुण, शील र
स्वभावको असली परख भने जन्मघरले भन्दा कर्मघरले गरेको हुन्छ ।
भान्सेलाई त आफूले पकाए तुल्याएको राम्रै लाग्ला तर गोसाँहा र
पाहुनालाई राम्रो लागे पो ? कालिदासकै शब्दमा—

आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोग विज्ञानम् ।

बलवदशिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ अभि. १।१ कालिदास

यसै लोभलाई संवरणगर्न नसक्दा मैले उपन्यासमा पनि देशका
ख्यातिप्राप्त विदुषी र विद्वान् समीक्षक समालोचकहरुबाट समीक्षा
समालोचना लेखाएँ । यो समीक्षा खण्ड कलेवरमा अलि लामो हुन जाँदा
यसलाई अन्त्यमा राखिएको छ । यो नयाँ प्रयोग । अप्ठेरो लाग्ला कि ? पुरो
वाक् गन्थन यहीं बिसाएर अब नमो वाक्त्रि ।

नमो वाक्

सर्वप्रथम शुक्ल र शालीन व्यक्तित्वकी धनी नेपाल राष्ट्रकी प्रथम महिला राष्ट्रपति सम्माननीया श्रीमती विद्यादेवी भण्डारीज्यूबाट यस कृतिका लागि भावपूर्ण शुभकामना प्राप्त भएकोमा गौरव बोधगर्दै हार्दिक कृतज्ञता टक्क्याउँछु ।

नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानका कुलपति श्री गङ्गाप्रसाद उप्रेतीज्यूद्वारा प्राप्त शुभाशयका लागिपनि उहाँप्रति सादर आभार व्यक्तगर्दछु ।

सन्धिखर्क नगरपालिका नगरप्रमुख श्री कमलप्रसाद भुसाल तथा सिद्धगङ्गा नगरपालिका अर्घाखाँचीका नगरप्रमुख श्रीसूर्यप्रसाद अधिकारीज्यूबाट प्राप्त शुभकामना मन्तव्यका लागि उहाँ प्रति पनि सदाशय व्यक्त गर्दछु । यसैगरी अर्घाखाँची जिल्लाका सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी श्री नारायण खत्रीज्यूलाई उहाँबाट यस कृतिको सामग्री संकलनमा प्राप्त सहयोग एवं शुभकामनाका लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

नेपाली श्रीगणेश चालिसा सहित यस उपन्यासको प्रकाशनका लागि सुपादेउराली संरक्षण समितिका सबै पदाधिकारी तथा सदस्यज्यूहरूका साथै शुभकामना मन्तव्यका लागि समितिका अध्यक्ष श्रीयुत प्रीतम बहादुर थापाज्यू सचिव यादवराज घिमिरेज्यू तथा प्रा. डा. लक्ष्मीकान्तपन्थीलाई समेत धन्यवाद व्यक्तगर्दछु ।

उत्सव बुक्सका प्रोपाइटर श्रीयुत गोपाल घिमिरेबाट उपन्यास लेखनदेखि प्रकाशनसम्मका विविध कार्यमा प्रशस्त सलाह र सुभाष प्राप्त भएको छ । भाई गोपाललाई पनि भूरि भूरि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । पुस्तकको कलेवरमा कोट सजाइदिने कलाकार सुरेश खनाललाई पनि आशीर्वाद सहित साधुवाद छ । अब गाँठी कुरा—

मीठो र स्वादिलो कुराको उपभोग सबैभन्दा पहिले घ्यु सित बलहाल्दा र सबैभन्दा पछि मुख मिठ्याउँदा गरिन्छ । आफ्ना अद्भुत शैली र शिल्पले यस उपन्यासको महत्त्वलाई चुलीमा पुन्याएर मेरो मान-मानितो बढाइदिने आदरणीय समीक्षक समालोचक विदुषी तथा विद्वान्हरू प्रति कार्तज्ञ प्रकटगर्ने क्षण हो, यो । यहाँहरू नै यस कृतिका पहिला पाठक तथा विश्लेषक हुनुहुन्छ । यस सुअवसरमा सर्वप्रथम विदुषी गीताकेशरी, अध्यक्ष पन्त प्रतिष्ठान, तथा प्रा. डा. दुर्गाप्रसाद अज्याल, विद्वान् प्रा. माधवराज गौतम, श्री मुकुन्द शर्मा चालिसे, प्रा. राजेन्द्र सुवेदी, एवं डा. रामप्रसाद ज्ञवालीज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै यहाँहरू सबैको आयुष्य आरोग्य एवं ऐश्वर्यका लागि भगवान् सोमेश्वर तथा भगवती शूर्पहस्तासँग प्रार्थनाका साथ भूरि भूरि सम्मान प्रदर्शन गर्दछु ।

जय सोमेश्वर ! जय शूर्पहस्ता !

सौमतीर्थ र सुपादेउराली धुभकामना

राष्ट्रपति भवन, शीतलबिकास
काठमाडौं, नेपाल

२०७४/१०/२५

शुभकामना

पौराणिक कालदेखि नै ऋषिमुनिहरू र विद्वान् विदुषीहरूले हाम्रो पवित्रभूमि नेपालको गौरव बढाउँदै आएका छन्। प्राकृतिक सौन्दर्य, संस्कृति समन्वय र धार्मिक सहिष्णुताको अनुपम महिमा यो भूमिले बोकेको छ। नेपालको मध्यभागमा अवस्थित सुपादेउरालीको प्राचीन र ऐतिहासिक महिमा बढाउनका लागि साहित्य सिर्जनाका धनी व्यक्तित्व विद्वान् पण्डित प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेयद्वारा लिखित सोमतीर्थ र सुपादेउराली नामक पुस्तक प्रकाशन हुन गइरहेको शुभ अवसरमा खुशी व्यक्त गर्दछु।

नेपालको संविधान २०७२ लागू भई संविधानमा व्यवस्था भएअनुरूप संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको संस्थागत विकासका लागि स्थानीय, प्रदेश र संघीय संसदको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न भई राजनीतिक संक्रमणको अन्त्यका साथै अबको सर्वोपरी प्राथमिकता द्रुततर आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण भएको सन्दर्भमा आन्तरिक तथा वाह्य स्रोतको अधिकतम परिचालनमा हामीले जोड दिनुपर्ने हुन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा धार्मिक, सांस्कृतिक र पुरातात्विक सम्पदाको यथोचित संरक्षण, प्रवर्द्धन, प्रचारप्रसार गरी आन्तरिक र वाह्य पर्यटनको विकास गर्नसके हाम्रो आर्थिक समुन्नतिको दिशामा ठोस सघाउ पुग्न जाने देखिन्छ।

नेपालको मौलिक र अपूर्व सांस्कृतिक सम्पदालाई उजागर गर्न यस प्रकारका प्रकाशनले अहम् भूमिका खेल्न सक्दछ। विद्वद्वर श्री आत्रेयले पौराणिक कथावस्तुलाई नेपाली मौलिक उपन्यासको रूपमा प्रस्तुत गरेर नेपालको मध्यभागमा अवस्थित प्रसिद्ध सोमतीर्थ र सुपादेउराली पवित्र तीर्थको महिमा बढाउनु भएको छ। प्रस्तुत रचना नेपालको बौद्धिक जगत र मौलिक चिन्तकहरूका लागि प्रेरणादायी छ भन्ने आशा व्यक्त गर्दै सोमतीर्थ र सुपादेउराली नामक उपन्यास प्रकाशनका लागि हार्दिक शुभकामना।

विद्यादेवी भण्डारी

राष्ट्रपति

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

सम्पत्ती, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-४२२१२०३, ४२२१२०४, ४२२१२०५
फ्याक्स : ९७७-०१-४२२११२५, ४२२१३०६
पोस्ट : २२५८, काठमाडौं, नेपाल
ईमेल : office@nepalacademy.org.np
वेबसाइट : www.nepalacademy.org.np

पत्र संख्या
चलानी नं.

शुभाशय

नेपाली, संस्कृत तथा अवधीभाषाका विद्वान् एवं साहित्यकार प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेय नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका दोस्रो पल्ट प्रज्ञासभा सदस्य हुनुहुन्छ। उहाँले काव्य र शास्त्रका विभिन्न विधामा धेरै कृतिहरू दिएर वाङ्मय सेवा गरिरहनु भएको छ। डा. आत्रेयका कृतिहरूमा राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय आदर्शका विषयहरू बढी पढ्न पाइन्छन्।

जहाँसम्म उपन्यासको कुरा छ, उहाँका सरला, हामी मित्रका म, शान्ताकुञ्ज र पाणिनि पछिको यो नवीन उपन्यास हो- *सोमतीर्थ र सुपा देउराली*। सोमतीर्थ शिव पीठ हो भने सुपा देउराली शक्ति पीठ। यी दुवै पीठहरू अन्योन्याश्रित हुने हुनाले र यो उपन्यास यिनैका वृत्तमा फस्को मार्ने हुनाले यसको शीर्षक यस्तो रहेको होला भन्ने मेरो बुझाइ छ।

उपन्यासले त्यस क्षेत्रको इतिहास, संस्कृति एवं धार्मिक तथा भौगोलिक परिचय समेत दिने हुनाले यो कृति लोकप्रिय हुने पनि मैले ठान्छु। औपन्यासिक कृति भए पनि पाठकलाई विशेष जिज्ञासा हुने स्थलमा पादटिप्पणीको समेत उपयोग भएकाले यो उपन्यास अर्कै महत्त्वपूर्ण भएको छ।

डा. आत्रेयको पाको उमेरको पाको लेखनीले अर्कै प्रगति उक्लिदै जाओस् भन्ने शुभाशय व्यक्त गर्दै कृति र कृतिकार दुवैको यशस्विताको कामना गर्दछु।

२०७४-१०-१८

कमलादी, काठमाडौं

२०७४.१०.३१
(गङ्गाप्रसाद उप्रेती)

कुलपति
नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

सन्धिखर्क नगरपालिका
नगर कार्यपालिकाको कार्यालय

मन्थली, अर्घाखाँची

५ नं. काठमाडौं नगरपालिका

प म ०७४/०७५
प न

मिति-२०७४/११/११

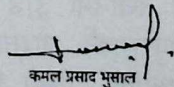
बधाई तथा आभार प्रदर्शन

प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेय राष्ट्रिय स्तरका लेखक तथा विद्वान हुनुहुन्छ । उहाँले आफ्ना प्रवचन र लेखनका माध्यमले यस जिल्लाको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पर्यटकीय महत्त्व बढाउन गर्नु भएको प्रयासको जति प्रशंसा गरे पनि पुग्दैन । ढाक्रे र दुर्वासेश्वर काव्य एवं पाणिनि उपन्यास पछि अहिले **सोमतीर्थ र सुपा देउराली** कृतिको रचना गरेर अर्घाखाँचीका दुई प्रसिद्ध स्थलको महत्त्व बाहिर ल्याईदिनु भएको छ ।

यस अघि उहाँकी छोरी बाल विदुषी डा. अलका आत्रेयले सानै उमेरमा त्यसबेलाको जिल्लासभालाई अतिथिरूपमा सम्बोधन गर्दै अर्घाखाँचीमा खोलिने क्याम्पसको नाउँ पाणिनि क्याम्पस रहोस् भनेर राखेको प्रस्ताव सर्वसम्मतिबाट पास भई क्याम्पसको नाउँ पाणिनि क्याम्पस रहेको कुरा यहाँका शैक्षिक तथा बौद्धिक जगतमा लुकेको छैन ।

कृतिका रचनाकार डा. आत्रेयज्यू तथा प्रकाशक सुपादेउराली मन्दिर संरक्षण समिति दुवैलाई हार्दिक बधाई तथा आभार प्रदर्शन गर्दछौं ।

कमल प्रसाद भुसाल

नगर प्रमुख
तथा सम्पन्न
सन्धिखर्क नगरपालिका

कमल प्रसाद भुसाल
प्रमुख

शीतगंगा नगरपालिका नगर कार्यपालिकाको कार्यालय

ठाडा, अर्घाखाँची

पत्र नं.:

च.नं.:

५ नं. प्रदेश, नेपाल

मिति:

शुभकामना मन्त्रालय

अर्घाखाँची जिल्लाको पुरानो सदरमुकामको रूपमा रहेको दक्षिण क्षेत्रमा अवस्थित यो शीतगंगा नगरपालिका क्षेत्रफलको हिसाबले देशकै ठुलो नगरपालिकाको रूपमा रहेको छ । यस नगरपालिकाको पूर्वमा पाणिनि तपोभूमि, पश्चिममा स्वर्गद्वारी, उत्तरमा प्रसिद्ध सुपादेउराली मन्दिर दक्षिणमा कपिलधाम र तिरौलाकोटको बिचमा अवस्थित ऐतिहासिक, धार्मिक एवं प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण तथा पर्यटकीय दृष्टिकोणले समेत रमणीय नगरीको रूपमा रहेको छ ।

कपिलवस्तु जिल्लाको तौलिहवा निवासी लाटोसाथी उपनामले परिचित, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका प्राज्ञ प्रा.डा. श्री विष्णुराज आत्रेयले नेपाली साहित्य र संस्कृतिको क्षेत्रमा गरेको योगदान अतुलनीय रहेको छ ।

डा. आत्रेयले यसै अर्घाखाँची जिल्लाको हरिहर संस्कृत विद्यालय खिदीममा अध्ययन गर्दा देखि नै १२/१३ वर्षको उमेरमै ठाडाको प्रसिद्ध माई स्थानमा ३/४ वर्षसम्म बडादशैंको अवसरमा लगातार देवी भागवत महापुराणको पारायण तथा कथा-प्रवचन गरेर श्रोताहरूलाई मन्त्रमुग्ध पार्नुभएको थियो । यसैगरी स्थानीय ठाडा बजारका सन्त गणेश साहुजीको आयोजनामा कपिलवस्तुको पडरिया मन्दिरमा श्रीमद्भागवत पारायण प्रवचन गर्नुभएको थियो । त्यस समयमा डा. आत्रेयको शुद्धाशुद्धि परीक्षणका लागि उहाँका हजुरबुवा विद्वद्वर रश्मिराज अर्याल आफै

उपवाचक बसेको कुरा हामीले सुनेका छौ । यसबाट डा. आत्रेयको पौराणिक तथा ऐतिहासिक खोज एवं अनुसन्धान कार्यको मूलमा यसै अर्घाखाँचीको योगदान रहेको कुरा खुल्ल आउँछ ।

यस नगरीका प्रमुख धार्मिक एवं पर्यटकीय स्थल सुपा देउराली, सोमतीर्थ, रावणशंख, बाणगंगा उत्पत्तिस्थल, जोगिनी कोट एवं डमरु दहको परिचय दिने उद्देश्यले प्रकाशित यस पुस्तकबाट यस जिल्लामा रहेका विभिन्न धार्मिक एवं पर्यटकीय स्थलको चिनारी दिने कार्यमा गर्नु भएको खोज एवं अनुसन्धान कार्यबाट हामी सम्पूर्ण जिल्लावासी, एवं नगरवासी दाजुभाई दिदी बहिनीहरूमा थप ज्ञान, सांस्कृतिक एवं धार्मिक आस्था एवं प्रेरणा जगाउन प्रदान गर्नु भएको योगदान प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यस शितगंगा नगरपालिका भित्र रहेका विभिन्न धार्मिक, ऐतिहासिक एवं पर्यटकीय महत्व बोकेका विभिन्न क्षेत्रहरूको विकास तथा त्यसको महत्व माथि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रचार प्रसार गरी थप टेवा पुर्‍याउन सहयोग गर्नुहुने प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेयको ऊर्जावान् कलम आगामी दिनमा अझ थप नयाँ खोज र अनुसन्धान कार्यमा अविरल रूपमा चलिरहोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

मिति: २०७५/१०/१२

सूर्य प्रसाद अधिकारी

नगर प्रमुख

शीतगंगा नगरपालिका, अर्घाखाँची

नेपाल सरकार
गृह मन्त्रालय

०३३-४२०५३२
०३३-४२०२०८
०३३-४२०२०९

जिल्ला प्रशासन कार्यालय

प.सं. ०६२/००८
च.नं. ८६८

अध्यापिका
विद्या भवन

E-mail: daa@arhankhanchi.gov.np
मिति : २०७१/०९/०३

शुभकामना

भाषा, साहित्य, कला र इतिहास कुनै पनि राष्ट्रका पहिचान र प्रतिष्ठाका विषय हुन्छन् भने भाषासेवी, साहित्यकार कलाकार इतिहासविद् तथा संस्कृतिविद्हरू त्यसका गौरव र गहना हुन्छन् । समस्त ज्ञान, विज्ञान, दर्शन र संस्कृतिको मूल थलो पूर्व नै हो । यसको मौलिक बीज र अस्तित्व पूर्वमै छ । आधुनिक ज्ञान युगमा यसका हाँगा बिँगा पश्चिममा गएर हुर्के बढेका र फुले-फलेका हुन् । हाम्रा आँखाले भित्रका जरा देख्दैनन्, फुले-फलेका मात्र देख्छन् । यही बिडम्बना छ ।

अब हामीले नयाँ युगमा प्रवेश गरेका छौं । हाम्रो समाज आधुनिकीकरणतर्फ उन्मुख छ । यस अवस्थामा हाम्रो भाषा, साहित्य, कला, धर्म र संस्कृतिको संरक्षण सँगै आधुनिक विज्ञानका उपलब्धिहरू समेत समन्वय गर्दै सभ्य, सुसंस्कृत एवं सम्पन्न समाजको निर्माण आजको आवश्यकता हो ।

हाम्रा बहुप्रतिभायुक्त विद्वान् कवि, धर्म संस्कृतिविद् व्यक्तित्व प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेयज्यू यस क्षेत्रका मात्र होइन, समस्त राष्ट्रका नै गौरव र धरोहर हुनुहुन्छ । उहाँले विभिन्न धर्मग्रन्थहरू र पूर्वीय दर्शन तथा इतिहासको लामो समय सम्म गहन अध्ययन र अनुसन्धानका साथै तिनको प्रमाणिक रूपमा उपयोग गरी नेपालको प्रसिद्ध तीर्थस्थल सोमतीर्थ र सुपा देउराली एवं यससँग सम्बद्ध विभिन्न स्थलहरूको इतिहास संयोजन गरेर यति महत्वपूर्ण उपन्यास लेख्नुभयो । यस कृतिले यस क्षेत्रको पहिचान र महत्व स्थानीय तहमा मात्र होइन, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत हुने कुरामा दुईमत छैन । ऐतिहासिक धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रको पर्यटनको वृद्धिमा पनि यो उपन्यास कोसेढुङ्गा साबित हुने मलाई लागेको छ ।

यस पुनीत कार्यका लागि उपन्यासकार डा. आत्रेयज्यूलाई विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दै उहाँको सर्वाङ्गीण सफलताको कामना गर्दछु ।

(Signature)
नारायण खत्री
नैतिक प्रमुख जिल्ला अधिकारी
अर्घाखाँची

अ.सं.अ.प्र. दर्ता नं. २५८

श्री सुपादेउराली संरक्षण समिति

प.सं. ०७४/०७५

च.नं.

मिति

२०७४/९/१६

तिरिनसवने गुन !

प्रसिद्ध शक्तिपीठ सुपादेउरालीको मान्यता नेपालभित्र मात्र होइन, भारतभरि पनि छ। यो कुरा यहाँ दर्शन पूजन र भाकल चढाउन आउने भक्तजनहरूको घुइँचोबाट थाहाहुन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि यसको उद्भव र माहात्म्यको कुनै प्रामाणिक अभिलेख थिएन। हामीले यसबारे जे जति जानेका थियौं, खालि सुनिजान्ने र भनिजान्ने परम्पराका आधारमा जानेका थियौं। धेरै समयदेखि यसका लिखित इतिहासको हामीलाई खाँचो थियो।

गतवर्ष आफ्नो अध्ययन अनुसन्धानको सिलसिलामा प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेयज्यू यस तर्फ आउनुभएको थियो। यस जिल्लाका सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी नारायण खत्रीज्यूको अगुवाइमा हामीले सुपा देउरालीको उत्पत्ति र माहात्म्यबारे उहाँबाट एउटा व्याख्यान गराउने कार्यक्रमको आयोजना गर्नुभयो। उहाँका शास्त्रीय प्रमाण युक्त व्याख्यान सुन्दा हामीनिकै प्रभावित भयौं। उहाँबाटै सोमतीर्थ र सुपादेउरालीको विस्तृतविवरण तयार पारिदिन अनुरोध गर्नुभयो।

डा. आत्रेयज्यूले आजको लोकप्रिय साहित्यविधा उपन्यासको शैलीमा शक्तिपीठ सुपादेउराली र शिवपीठ सोमेश्वर समेतको महिमाको संयोजन गरेर सोमतीर्थ र सुपा देउराली नामक कृति तयार पारेर हामीलाई दिनुभयो। हाम्रो समिति कृतकृत्य भयो। हामीले यसको प्रकाशन थालिहाल्छौं।

महर्षि अत्रि ऋषिको आश्रम खप्तड बाजुरा हो। महर्षि कश्यपको गुफा नर्तनाचलको फेदीमा हो। कौशिक विश्वामित्रको जन्मथलो कोशीको तीरमा हो। पुलस्त्य र पुलहका आश्रम म्याग्दी जिल्लाको पुला नामक ठाउँमा छन्। पाणिनिले ज्ञानप्राप्तिका लागि यही गोपर्वतको पूर्वीभागमा तपस्या गरेका थिए। हाल म्याग्दी जिल्लाको पुलाबाट शिवभक्त रावण गोपर्वतको पश्चिमी भाग यस नर्तनाचलमा आई शिवजीको प्रदोष पूजा गर्दथे।

नेपाली ऋषि विश्वामित्रकी छोरी शकुन्तलाले यसै पर्वत प्रदेशमा छोरा भरतलाई जन्म दिएकी थिइन् । यतिमात्रहोइन, हामीले किंवदन्तीमा दिलीपले गाईचराएको ठाउँ पञ्चासे हो र सिंहले आक्रमण गरेको ठाउँ बधिनी गुफा हो भन्ने/सुन्नेगरेका कुरालाई पनि यस पुस्तकले छलङ्ग पारेर बुझाइदिएको छ।

वेद पुराण उपनिषद् र धर्मशास्त्रमा उल्लेख भएका कुरा नै यस कृतिमा लेखिएका छन् । यस कृतिमा लेखिएका कुरा नै यस सोमतीर्थ र नर्तनाचलका पवित्र भूमिमा देखिएका छन् । अबका दिनहरूमा कृतिमा लेखिएका र यस भूमिमा देखिएका कुराहरूको संरक्षण, संवर्धन र प्रचार प्रसार गरी यस क्षेत्रको ऐतिहासिक, धार्मिक, तथा सांस्कृतिक पहिचानलाई अब समाज, राष्ट्र र विश्वभरि पुर्‍याउने दायित्व हाम्रो भएको छ ।

डा. आत्रेयज्यूको पुर्ख्यौली थलो गुल्मी हो । जन्म कपिलवस्तुमा भएको हो । उहाँको अध्ययन यसै अर्घाखाँचीको हरिहर संस्कृत विद्यालयमा भएको हो । लाटोसाथी उपनामले प्रकाशित पहिलो कृति ढाक्रे (खण्डकाव्य २०२४) पनि अर्घाखाँची गुल्मी र प्युठानका तात्कालिक नून मट्टीतेल बोक्ने ढाक्रेहरूको दिनचर्यामा आधारित छ । यसैगरी उहाँका दुर्वासेश्वर नामक लोकलयको खण्डकाव्यसँगै पाणिनि उपन्यास र यो सोमतीर्थ र सुपा देउराली कृति पनि अर्घाखाँचीकै सेरोफेरोमा लेखिएका छन् ।

विद्वान् तथा साहित्यकार डा. आत्रेयज्यूले हामीलाई लगाएको गुन तिरिनसक्नु छ। शूर्पहस्ता भगवतीले उहाँलाई पनि नाङ्गलाभरी सगुन दिऊन् । उहाँको शरीर निरोगी राख्दै बीसासय आयु दिऊन् । भगवती शूर्पहस्ता र भगवान् सोमेश्वरले उहाँको सपरिवार कल्याण गरून् ।

जय सोमेश्वर !

जय शूर्पहस्ता !

प्रीतम बहादुर-थापा

अध्यक्ष

सुपादेउराली संरक्षण समिति

अर्घाखाँची

श्री सुपादेउराली संरक्षण समिति

अ.सा.जि.प्र. दर्ता नं. २२८

प.सं. ०७४/०७५

व.नं.

मिति २०७४/९/१६

हार्दिक आभार !

सुपादेउराली पश्चिम नेपालको ५ नं. प्रदेश अन्तर्गत अर्घाखाँची जिल्लामा पर्दछ । यस प्रदेशको राजधानी बुटवलदेखि ४६ किलोमीटर पश्चिममा गोशुङ्गेश्वर गोरूसिंगे पर्दछ । त्यहाँबाट करीब ३५ किलोमीटर उत्तर पहाडी क्षेत्रमा रावणले बाण हानेर निकालेको बाणगङ्गाको उद्भवस्थल छ । त्यहीँबाट सोमतीर्थ क्षेत्र प्रारम्भ हुन्छ । सोमतीर्थक्षेत्र अन्तर्गत योगिनीकोट, ठाडाको डमरुदह, सोमेश्वर, रावणशङ्ख र काश्यप गुफा पर्दछन् । काश्यप गुफाबाट नर्तनाचल क्षेत्र प्रारम्भ हुन्छ । यहाँबाट उकालो लागेपछि पहिले पखेरामा सोम टाँसिएको ठाउँ आउँछ । त्यसको नजिकै शूर्पहस्ता भगवती सुपा देउरालीको मन्दिर छ ।

मन्दिरको उत्तरपूर्वमा तलतिर गिरिनिर्भर पहाडी भरना छ । त्यसको बायाँतर्फ माथि शिव-पार्वती शृङ्गारस्थल छ । त्यहाँबाट बाँयातिर लाग्दा त्रेतायुगमा वशिष्ठ बसेको सिद्ध आश्रम, सिद्धखोल्दी दिलीप राजाले वशिष्ठकी गाई नन्दिनी चर्दै गर्दा उनलाई पञ्चास्य सिंहले भन्टेको क्षेत्र पञ्चासे र बधिनी गुफा शिव पार्वतीको विहारस्थल-विहार, खाँचीकोट भगवतीमन्दिर, विजयश्री यात्रा सराएँ प्रदर्शन गर्ने थलोका साथै राजा दिलीपले पहाडी दृश्य हेरेको ठाउँ छ । तल शिव पार्वती शृङ्गारस्थलबाट दाहिनेतर्फ मोटरबाटोबाट अगाडि गएपछि सोमले यज्ञगरेको ठाउँ, बाणगङ्गाको जल खसेको बणगङ्गा सरोवर, लुकुवापानी, देवदारु उपवन, आदि धार्मिक तथा पौराणिक स्थलहरू छन् ।

यी सबैलाई समेटेर विद्वान् तथा साहित्यकार प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेयज्यूले समितिकै अनुरोधमा सोमतीर्थ र सुपादेउराली नामक उपन्यास तयार पार्नु भएको छ । यस कृतिको पहिलो संस्करण प्रकाशन गर्ने अनुमति पनि हामीले उहाँबाट पायौं । यसका लागि, कृतज्ञता प्रकटगर्नु बाहेक हामीसँग केही छैन ।

जसरी वेद, उपनिषद् तथा स्मृतिका गहन कुराहरुलाई सर्वसाधारणले समेत बुझून् भनेर महर्षि वेदव्यासले आख्यानका रूपमा पुराणको रचना गर्नु भएको थियो । ठीक त्यसैगरी वेद, पुराण, उपनिषद्, धर्मशास्त्र तथा संस्कृत काव्यका कुराहरुलाई जनसाधारणले सजिलो गरी बुझून् र स्थानको पहिचान गरून् भनेर डा. आत्रेयज्यूले उपन्यासको शैलीमा यो कृति तयार पार्नुभएको छ । यसमा उल्लिखित पादटिप्पणीहरु नै यसको प्रामाणिकताका लागि पर्याप्त छन् । यस दृष्टिले म आधुनिक व्यासका रूपमा उहाँको अभिनन्दन र अभिवन्दन गर्दछु । अन्त्यमा विद्वान एवं साहित्यकार प्रा. डा. आत्रेयज्यूको सुस्वास्थ्य, दीर्घायुष्य र सुयशको कामना गर्दै अफ्ना भनाइको यही बिटमार्छु ।

जय सोमेश्वर !

जय शूर्पहस्ता !

यादवराज धिमिरे

सचिव

सुपादेउराली मन्दिर संरक्षण समिति

अर्घाखाँची

शुभाशंसनम् ।

डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी
रामहिटी,
काष्ठमण्डपम्, नेपालः ।

विष्णुतीर्थोदितं सोमतीर्थात्मकं
पुस्तकं यः पठेत् सोऽपि तीर्थायते ।
बुद्धिशुद्धिर्भवेद् ज्ञानवृद्धिर्भवेद्
धर्मवृद्धिर्भवेद् तत्फलं दृश्यते ॥१॥

विष्णुराजोऽभवद् लुम्बिनीमध्यगः
व्याकृतिज्ञः कविलेखको भावकः ।
ज्येष्ठतामाप्तवान् ज्ञानवृद्धःस्वयम्
वीक्षकः शोधकस्तन्तुसंयोजकः ॥२॥

मातरं पितरं स्वीयान् बान्धवान् परितोषयन् ।
परिवारं सन्ततिञ्चाध्यापयन् परिबोधयन् ॥३॥

भाषां तीर्थं स्वराष्ट्रं स्वां संस्कृतिं परिषेवते ।
ज्ञानं वर्धयते चान्यान् विष्णुराजः प्रबोधयन् ॥४॥

प्राध्यापकोऽध्यापयति ज्ञाता ज्ञापयति क्वचित् ।
दर्शकोऽयं दर्शयति कुलैतिह्यं प्रबोधते ॥५॥

दृश्यन्ते पात्ररूपास्ते पुस्तकस्थाः प्रबोधकाः ।
ज्ञातारो विबुधाः सर्वे गुरु-सोम-बुधादयः ॥६॥

पाणिन्यादीनि पुस्तानि ज्ञानगर्भाणि योऽलिखत् ।
पतञ्जलिं सोमतीर्थं तेन तीर्थायते स्वयम् ॥७॥

जगन्नाथप्रणप्तारं विष्णुराजमिमं बुधं ।
रश्मिराजस्य नप्तारं देवराजाङ्गसम्भवम् ॥८॥

इदं सर्वं विचार्यैव सोमतीर्थस्य लेखकम् ।
दीर्घायुष्यं कामयते लक्ष्मीकान्तः समीक्षकः ।

सौमतीर्थ र सुपादेउराली ऐतिहासिक / पौराणिक उपन्यास

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

सोमतीर्थं र सुपा देउराली / य

एक

सृष्टिको अवसान हुने समय । समस्त भूमण्डल जलामय हुँदै थियो । सात दिनपछि यस विश्वका सातै समुद्र एउटै समुद्रमा परिणत हुन थालेका थिए, एकार्णवमा । माटाका ससाना मट्याँग्राहरू एउटा ठूलो रहमा डुब्लुक-डुब्लुक खसेर बिलाए जस्तै त्यसै एकार्णवमा यस पृथ्वीका सातै ओटा द्वीपहरू बिलाउने भएका थिए ।

जीउ मासिए पनि बीउ मास्नुहुदैन भन्छन् । अर्को कल्पका लागि समस्त सृष्टिबीज जम्मा गरेर एउटा दैवी नौकामा राखियो । त्यस महासमुद्रको हाल हिमवदेश आर्यावर्त रहेको यस भूखण्डमा उहिले भगवान् नारायणले मत्स्यावतार लिए ।

सेतोवर्णको शफरी माछो । चारबाहु भएको मनुष्याकार माथिल्लो शरीर, बाँकि तल्लो भाग माछाको । त्यो मत्स्यशरीर एकार्णवमा परिणत हुदै गएको महासमुद्रमा डुबुल्लिकदै पुच्छर माथि उचात्दै टाउकाको भरमा पृथ्वीमा टेक्नुपुग्यो ।

पानीमाथि ठडिएको त्यो पुच्छर, हेर्दा सिङ जस्तो पनि देखिन्थ्यो र पुच्छर जस्तो पनि । अतः कसैले त्यसलाई माछाको सिङ भने त

कसैले पुच्छर । कस्तिमा पनि सात करोड वर्ष अधिको घटना हो, यो । आजका वैज्ञानिकहरूले त्यस समुद्रलाई टेथिस सागर नाउँ दिएका छन् ।

त्यो मत्स्यशरीर मोटाईमा विशालकाय हुदैँ अल्गाईमा गगनचुम्बी भयो । अँघि सृष्टिबीज राखिएको त्यस दैवी नौकालाई वासुकि नागको डोरी बनाएर यसै गगनचुम्बी मत्स्यपुच्छमा बाँधियो ।^१

उद्देश्य पूरा भएपछि त्यो मत्स्य शरीर त्यही निष्प्राण भयो । त्यसको हाड, पाषाण भयो, मासु माटो । अनि पानी जमेर हिउँ बन्यो । हिउँ चुलिदैँ चुलिदैँ गयो । हिमालका रूपमा परिणत भयो, । अनि त्यही हिमाल हो मत्स्यपुच्छ । हिमवद्देश आर्यावर्तमा त्यसैलाई अहिले माछापुच्छ्रे भन्नेगरिन्छ ।^१

पहिले सागर उत्तरमा थियो । अहिले दक्षिणमा । पहिले सागर भएका ठाउँमा अहिले सगरचुम्बी हिमखिर छन्, सगरमाथाहरू छन् ।

ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर । यी त्रिदेव हुन् विश्व ब्रह्माण्डका सृष्टि, स्थिति र विलयकर्ता । यिनीहरूसँग क्रमशः यस जगतको विधायिका, कार्यपालिका तथा न्यायपालिका शक्ति छ । विश्वसृष्टिबाट थाकेका ब्रह्मा प्रलय भएपछि पद्मासन लगाई समाधिमा बसे । यसैगरी शेषनागको शय्यामा शवासनमा लम्पसार परे, विश्वपालक विष्णु ।^२ प्रलयङ्कुर शिव पनि निराकार शून्यमा विलीन भए । महाशक्ति योगमाया

^१(क) अचिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ?

भविष्यति जले मग्ना सशैल-वन-कानना ॥

नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।

महाजीवनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते ?

स्वेदाण्डजोद्भिदो ये वै ये च जीवा जरायुजाः ॥

अस्यां निधाय सर्वास्ताननाथान् : पाहि सुव्रत ।

युगान्तवातनिहता यदा भवति नौर्नृप ?

शृङ्गेऽस्मिन् मम राजेन्द्र? तदेमां संयमिष्यसि ॥ -मत्स्यपुराण १। १।

(ख) श्रीमदभा. ८ । २४ ।

^२ततः समुद्राः स्वां वेलागतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः

पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥

तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

योगनिद्रा समादाय शेते देवः प्रजापतिः ॥ -कूर्मपुराण । अध्याय ४२ ।

यी सबैलाई योगनिद्रामा लड्ड्याउँदै आफू पनि विष्णुका नजिक अछट्टै ध्यानावस्थ मुद्रामा निदाइरहिन् । यसैगरी धेरै समय बित्यो ।

प्रलय पछिको लामो अन्तराल । नया कल्पको^३ थालनी । चैत्र शुक्लपक्षको प्रथम सूर्योदय । सृष्टिको पहिलो बिहानी ।^४ आधुनिक वैज्ञानिकका अनुसार पनि अन्दाजी तीन करोड वर्ष अधिको समय । आर्या पार्वती र आर्यदेव भगवान् सदाशिवको यस दक्षिणाभिमुख निवास भूमिलाई शिवालिक पर्वतीय भूमि भनेर पनि चिनिन्छ ।

त्यस दिन त्रिगुणात्मिका योगमायामा अचानक हलचल आयो । उनी बिउँफिन् । त्यो हलचलमा योगमायाको शरीरले विष्णुलाई मन्द मन्द स्पर्श गर्‍यो । उनमा पनि स्पन्दन आयो । त्यसै स्पन्दनले कमलनालामा पनि हलचल आयो । ब्रह्मा पनि जागे ।

स्पन्दन हुनु, हलचल हुनु, खलबल हुनु वा तरङ्गित हुनु भनेको रजोगुणको उत्कर्ष हुनु हो ।^५ जहाँ रजोगुणको उत्कर्ष हुन्छ, त्यहाँ सृष्टि हुन्छ । सर्वलोक पितामहका रूपमा रजोमूर्ति ब्रह्मालाई अब पुनः सृष्टिगर्ने मनसुबा भयो । उनले माछापुच्छ्रेमा सुरक्षित राखिएको सृष्टिबीजबाट पुनः अधिजस्तै तर नौलो विश्वको श्रीगणेश गर्नथाले ।^६

स्थावर, जङ्गम, जलचर, स्थलचर, आदि अवनिदेखि अन्तरिक्षसम्म समस्त चराचरको सृष्टि विधान सम्पन्न गरे विधाताले । तत्पश्चात् अब प्राणीहरूमध्येको अनुपम तथा अत्युत्तम सृष्टि मानवको संरचना बाँकी थियो, जसले आफ्ना सत्कर्म र तपोबलका प्रभावमा त्रैलोक्यका यावद् वस्तुलाई अधीन र भोगको विषय बनाउन सक्दथ्यो ।

^३ कल्पयति सृष्टिं नाशयति वेति कल्पः । कृप्- णिच्, अधिकरणे अप् प्रत्ययः । कल्पादौ सृष्टिः । कल्पान्ते प्रलयः ।

^४ चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे प्रतिपदि तदा सूर्योदये सति ॥- ब्रह्मपुराणम् ।

^५ सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥- ईश्वरकृष्ण, साङ्ख्यकारिका ।

^६ ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्र्यजायत, ततः समुद्रो अर्णवः, समुद्रादर्णवादधि सवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद् विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमुकल्पयत्, दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ॥

मानव सृष्टिका अभावमा सृष्टिको विकास र परिष्कार हुन सक्दैनथ्यो । त्यसमा पूर्णता तथा गतिशीलता आउँदैनथ्यो । अतः ब्रह्माले मानवीय सृष्टि प्रक्रिया प्रारम्भगर्ने जमर्को गरे ।

हाम्रा कुनै पनि कामको थालनी पहिले मनबाट हुन्छ । पहिले व्यक्तिका मनमा इच्छा जाग्रत हुन्छ । अनि उसले दृढ सङ्कल्प वा अठोट गर्दछ । उसका सङ्कल्प वा अठोट अनुरूप नै साधन वा उपकरणको जोहो हुन्छ । त्यसैहुनाले कुनैपनि काम थाल्नुभन्दा पहिले त्यसको सफलताका लागि व्यक्तिको सत् सङ्कल्प आवश्यक छ ।

हाम्रो दैनन्दिन जीवनमा पनि अन्य व्यावहारिक कार्यगर्दा होस् वा धार्मिक कृत्य, सबैभन्दा पहिले सङ्कल्प वाक्य नै उच्चारण गरिन्छ । त्यस्तो सङ्कल्प सत्य हुनुपर्दछ, शुद्ध हुनुपर्दछ साथै शिव अर्थात् आफ्नू तथा लोकको समेत कल्याणकारी हुनुपर्दछ । त्यसै हुनाले वेद भन्छन्-
तन्मे मनः शिव सङ्कल्पमस्तु ।

सृष्टिका अन्य साधन वा उपकरण नभएको त्यस परिस्थितिमा सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीलाई पनि प्रारम्भमा मनको सङ्कल्पद्वारा सृष्टिगर्नु सिवाय अर्को कुनै विकल्प थिएन । अतः उनले सर्वप्रथम मनोमय सृष्टि थाले ।

अनि त विधाताले एउटै समयमा एकपछि अर्को गर्दै क्रमैसँग चार जना चम्ल्याहा शिशुहरुको मानसिक सृष्टि गरे । ती चारै जना बालकहरु समान रूप रङ्ग र आकार प्रकारका थिए । सुन्दर तथा तेजस्वी देखिन्थे ती हेर्दमा पनि । जगत्स्रष्टा ब्रह्माले आफ्ना ती चम्ल्याहा मानस पुत्रहरुको नाउँ क्रमै सँगः सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमार राखिदिए । उचित शिक्षा-दीक्षा पनि दिए तिनलाई । ती चम्ल्याहाहरु अब त लक्का जवान भएका थिए । आफ्ना यिनै चार पुत्रहरुबाट मैले मानवीय सृष्टि अगाडि बढाउँछु भन्ने अठोट गर्दै खुशी भए विधाता ।

एकदिन उनले समान कद तथा वेशभूषाका ती चारै भाईलाई आफ्ना सामू बोलाए । पिताको आह्वान सुनेर तत्काल ती सबै उनका सामू उपस्थित भए । अनि पितालाई क्रमैसँग अभिवादन गरे-

‘भो पितः ? अभिवादये ।’ (अभिवादन बुवा ?)

‘आयुष्मान एधि वत्स ।’ (चिरजीवी भए बाबु ।)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

“अब तिमीहरू ज्ञान र विज्ञानले समृद्ध र सम्पन्न भयौ । मानवीय सभ्यताले यस जगत्लाई सुन्दर बनाउनका लागि तिमीहरूले सन्तानको उत्पत्ति गरेर वंशवृद्धिको कार्यमा लाग्नुपर्दछ ।” ब्रह्माले भने ।

“पिताज्यू हामी तपाईंको पुत्रका रूपमा जन्मिन पाएर नै धन्य छौं । हामीलाई पुनः पुत्रप्राप्ति गर्ने इच्छा छैन । यो उत्तम मानवीय जुनीलाई जनन-मरणका खेलमा खेरहाल्न चाहदैनौं हामी । हामी ज्ञानमार्गका यात्री बन्न चाहन्छौं । माया-मोहका कुनै पनि बन्धनमा बाँधिन चाहदैनौं हामी ।” चारैपुत्रले एकै स्वरमा भने ।^९

ब्रह्माले यसको केही प्रतिवाद त गरेनन् । तर उनले भने—

तिमीहरूले मेरो आज्ञा मानेनौ । ठीकै छ । सन्तान उत्पत्ति नगर्ने तिमीहरूलाई अब कैशोर्य र तारुण्य पनि किन चाहियो र ? तिमीहरूलाई मानवोचित संस्कारहरूको पनि के आवश्यकता पर्‍यो र ? अतः तिमीहरू सधैं पाँचवर्षे कुमारकै रूपमा रहनु । तिम्रा अङ्ग प्रत्यङ्गहरू त्यसभन्दा धेरै विकसित नहोऊन् ।”

देखादेखी ती चारै ब्रह्मपुत्र ब्राह्मणहरू कद होचिएर वामनजस्ता भए । तिनका अङ्गहरू खुम्चिएर बालकका जस्ता भए । आफ्ना अनाज्ञाकारी छोराहरूबाट विरक्तिएका ब्रह्माजीले तिनीहरूलाई भने— लः तिमीहरू आफ्ना उद्देश्य अनुरूप बाटालाग । तत्कालै ती कुमारहरू कमण्डलू बोकेर तपस्याका लागि ब्रह्मसदनबाट बाटालागे ।

यी चार चम्ल्याहा कुमारहरू मनुष्यमात्रका पहिला सृष्टिहुन् । यिनका कुनै सन्तान नहुनाले यिनलाई पिण्डपानी दिने कोही हुनेभएन । त्यसै हुनाले पछिका मानव सन्ततिले आफ्ना पितृहरूलाई संभ्रदाँ दिव्यमनुष्यका रूपमा इनलाई पनि तर्पणदिने गर्दछन् । देवताहरूलाई तर्पण दिँदा दाहिने जनै गराएर पूर्व फर्केर तर्पण दिइन्छ । इनलाई एक अँजुली जलदिए पुग्छ । पितृहरूलाई तर्पणदिँदा अपसव्य वा बायाँ जनै

^९सनकं च सनन्दं च सनातनमथात्मभूः ।

सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥

तान् ब्रह्मसे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजथ ? पुत्रकाः ।

तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥ श्रीमद्भागवत ३।१२। ४-५

गराएर दक्षिण फर्केर तीन तीन पल्ट तर्पण दिइन्छ । यी दिव्यमनुष्यलाई भने मालाजनै गराएर उत्तर फर्केर दुई दुईपल्ट तर्पण दिइन्छ ।^८

आफ्ना चारैजना छोराहरू जागतिक मायामोहबाट वैरागिएर सदनबाट निस्केपछि विचरा ब्रह्मा एकछिन अकमक्क परे । उनको मानवीय वंशवृद्धिको पहिलो पहिलो प्रयास बिचमै तुहियो । यतिमात्र होइन, चम्ल्याहा छोरासँग रमाएका विधाताको काख समेत अब त रित्तो भयो । ब्रह्मालाई सृष्टि नबढाई नहुने थियो । उनको पहिलो प्रविधि मानसी सृष्टिले वंशवृद्धि नहुने भएपछि अन्ततः विधाताले मानसी सृष्टिको प्रक्रिया छोडेर आङ्गिक सृष्टिको प्रक्रिया अपनाउने तर्फ सोच बनाए ।

विधिले अब आङ्गिक सृष्टिको अर्को प्रयास थाले । यस क्रममा रजोमूर्ति ब्रह्माले आफ्नो रित्तो काख भरिलो बनाउन काखबाटै पुनः एउटा पुत्र उत्पन्न गरे ।^९ भविष्यमा यसले पितृहरूमा श्रद्धा राखोस् र तिनलाई जलदानले तृप्त गरोस् भन्ने हेतुले उनको नाउँ नारद राखे ।^{१०} समय पुगेपछि उनले छोरालाई सन्तानोत्पत्तिका लागि त्यसैगरी प्रवृत्तहुन भने । तर के गर्नु ! नारद पनि आफ्ना दाजु सनत्कुमारहरू जस्तै वंशवृद्धिका प्रक्रियामा संलग्न हुन चाहेनन् । उनले भने—

“मानव योनि दुर्लभ योनि हो । यस्तो जुनी पाएर पनि भव-चक्रमै फन्को मारिरहे भने म कसरी मुक्त हुन्छु !^{११} अतः म भक्तिमार्गमा संलग्न भएर मानवमात्रको कल्याणगर्न चाहन्छु । बुवा ? यस जगतमा राग र

^८ प्रादेशमात्रमुद्दृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ् मनुष्यस्तृप्येत पितृन् दक्षिणतस्तदा॥
एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

^९ उत्सङ्गाद् नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः ।
श्रीमद्भागवत ३ । १२। २३ ।

^{१०} नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान् ।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥
नारम् जलम् । पितृन् नारम् जलं ददातीति नारदः ।

^{११} को मूढो विषमश्नाति विषमं विषयाभिधम् ।

स्वप्नवत् नश्वरं तुच्छं सत्यं नाशकारणम् ॥ ब्रह्मसूत्रम् ८।३६

माया बढाउनुजस्तो गलपासो कही छैन । त्यसै भएर म यस्ता
मायाजालमा फँस्न चाहन्न ।^{१२}

यति भनेर विधातालाई प्रणामगर्दै वीणा उठाएर नारायण ।
नारायण ! गाउँदै नारद त्यहाँबाट निस्के । अब ब्रह्मालाई पर्नु पीर
पन्यो । उनी एकछिन त कर्तव्य विमूढजस्तै भए । त्यो दिन त्यसै
वित्यो ।

अर्कोदिन बिहानै शौच-स्नानबाट निवृत्त भएर ध्यानमा बसेका थिए
चतुरानन । मानसिक प्रक्रियाद्वारा जन्मेका पुत्रहरूले सृष्टि अगाडि न
बढ्दा पछि आफ्नै शरीरका अङ्गहरूबाट सन्तान उत्पादन गर्ने विचार गरे
उनले । अधिसम्म वीतराग थिए विधाता सृष्टिलीला गर्ने क्रममा । अब
भने धृतराग भए । अधि निःस्पृह थिए उनी । अहिले सस्पृह भए ।
आफ्नो वस्तविक स्वरूपबाटै अर्को मायामय छाया आकारको सृष्टि गरे
उनले ।

ब्रह्माको मूलाधारबाट कुण्डलिनी जाग्रत भयो । अनि उनको
रेतस् तेजोमय भएर शरीरका विभिन्न अङ्गबाट मानव शिशुका रूपमा
बाहिर निस्कन थाल्यो । यसरी दायाँ आँखाबाट मरीचि, बायाँ आखाँबाट
अत्रि, कानबाट पुलस्त्य, मुखबाट अङ्गिरा, हातबाट क्रतु, प्राणबाट वशिष्ठ,
नाभिबाट पुलह र छालाबाट भृगुको उत्पत्ति भयो ।^{१३}

एकदिन ब्रह्माले यिनीहरूलाई आफ्ना सामू बोलाए । पिताको
आह्वान सुन्नासाथ तत्काल सबैजना उपस्थित भए । ती सबैजनाले
बुवालाई अभिवादन गर्दै एकैपल्ट भने—

“भोः पितः? अभिवादये” (अभिवादन बुवा ?)

“आयुष्मान् भव सौम्य ।” (चिरञ्जीवी भए बाबु !)

^{१२} नास्त्यकीर्तिसमो मृत्युर्नास्ति क्रोधसमो रिपुः।

नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति मोहसमासवः ॥

नास्त्यसूयासमा कीर्तिर्नास्ति कामसमोनलः।

नास्ति रागसमः पाशो नास्ति सङ्गसमं विषम् ॥ (नारदपुराण)

^{१३} प्राणाद् वशिष्ठः सञ्जातो भृगुस्त्वचि करात् क्रतुः ॥

पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः ।

अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ श्रीमद्भागवत ३।१२। २३-२४

“सन्ततिमान् भव !” (सन्ततिमान् भए) अहिले त ब्रह्माजीले बठ्याई गरेर आशीर्वादमै तिनीहरूलाई सन्तानयुक्त होऊ ! भने ।

यसपालि पनि ब्रह्माले ती सबै छोराहरूलाई सन्तान उत्पत्तिगर्न भने । तिनीहरूले एकै स्वरले पिताको आज्ञालाई शिरोपर गरे । यही हो, कल्पादिमा मानसिक तथा आङ्गिक सृष्टिको आरम्भ ।

त्यसरी उत्तिबेला उनले आफ्ना आँखाबाट अत्रि ऋषिलाई उत्पन्न गरेका थिए । यस्तै गरी अहिले ब्रह्मपुत्र अत्रिले पनि सृष्टिको विकासका लागि आङ्गिक सन्तान उत्पन्न गर्ने विचार गरे ।

एकदिन विहानै उषः कालमा स्नानादिकृत्य सम्पन्न गरी उनी सूर्योदय सँगै पूर्वतर्फ फर्केर पद्मासन कस्दै तपस्यामा वसे । उनले सबैभन्दा पहिले मूलाधारबन्ध गरे । पेटलाई भित्रलग्दै श्वासलाई माथितिर ताने । कुण्डलिनी जाग्रत भयो । उनको समाधि लाग्यो । यसरी सन्तान प्राप्तिका लागि अत्रि ऋषिले दिव्य तीन हजार वर्ष तपस्या गरे ।^{१४}

वर्षौ वर्ष यसरी तपस्यामा रहदाँ ऊर्ध्वरेता अत्रिको रेतस् सोमत्वमा परिणत हुदैँ गयो ।

^{१४} आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा ।

अनुत्तमं नाम तपःसृष्ट्यर्थं तत्पत्तवान् प्रभुः॥

सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम् ।

ब्रह्मविष्ण्वर्करूद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम्॥

शान्तिकृच्छ्रान्तमनसस्तदन्तर्नयने स्थितम् ।

माहात्म्यात्तपसो विप्राः परमानन्दकारणम् ।

यस्मादुमापतिः सार्धमुमया तमधिष्ठितः।

तद् दृष्ट्वा अष्टमांशेन तस्मात् सोमोऽभवत् विभुः ।

अथ सुस्राव नेत्राभ्यां धामतते चाक्षुषं चये ।

दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया स चराचरम् ॥

तदिशो जगृहुर्धाम स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ॥

गर्भो भूत्वोदरेतासामस्थितोऽब्दशतत्रयम्॥

तास्तमूर्चुर्यं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।

समादायाथ तद् गर्भमेकीकृत्य चतुर्मुखः ॥

युवानमकरोद् ब्रह्मा सर्वयुधधरं परम् ।

स्यन्दनेऽथ सहस्राश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः ।

आरोप्य लोकमनुयद् आत्मीयं स पितृमहः । सन्तानपुराण अ०३३।१।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सोमत्वमा परिणत भएको अत्रिको रेतस् माथि उठ्दै उनका दुवै आँखिभौंका बीचमा आयो । आङ्गिक सन्तान उत्पन्न गर्न चाहने अत्रिका आँखाबाट त्यो रेतस् फलफलाकार तेजस् रूपमा बाहिर आयो । अत्रिको त्यो दिव्य रेतस् अत्यन्तै शक्तिशाली थियो ।

ब्रह्माजीले यो सबै दृश्य हेर्दै थिए । उनले अत्रिको त्यस तेजस्वी ओजस्वी रेतस्लाई दशैँ दिशाहरूलाई बोलाएर आआफ्ना गर्भमा धारण गर्ने आदेश दिए । तदनुसार स्त्रीरूप लिएका पुत्रकामा ती दशैँ दिशाहरूले मिलेर महर्षि अत्रिको रेतस् लाई ठूलो प्रयासले बल्ल बल्ल आफूमा धारण गरे । त्यति गरेर ब्रह्माजी फर्के । परन्तु दिशाहरूले त्यस गर्भलाई धानिराख्न सकेनन् । केही समयपछि महर्षि अत्रिको सोमत्वमा परिणत भएको त्यो तेजोमय रेतस् समस्त विश्व नै फलफलाकार उज्यालो पाउँदै दिशाहरूका गर्भबाट एकैपल्ट फ्वात्त भुईँमा खस्यो । हेर्दाहेर्दै त्यो सबै तेज एक ढिक्का भएर एउटा शिशुका रूपमा परिणत भयो । अनि त पृथ्वी नै थर्काउला भैं गरी कोकोहोलो मच्चाउँदै रुन थाल्यो ।

विधाताले शिशुको रूवाई सुने । उनमा वात्सल्यभाव जाग्यो । साउँभन्दा व्याजको माया बढी हुने गर्दछ । ब्रह्मालाई अत्रिपुत्र नातिको करुण क्रन्दन सुन्दा त्यस नवजात शिशुमाथि साह्रै माया जाग्यो । उनको हृदयबाट वात्सल्य पग्ल्यो ।

“लौ बित्यास पन्यो !” भन्दै ब्रह्माजी उत्तिखेरै हंसपङ्क्ति रथमा चढेर ब्रह्मलोकबाट त्यहाँ ओर्ले । शिशुलाई उनले काखमा उचाले । रथमा राखे । नातिलाई फकाउदै फुल्याउदै उनले त्यस मनोवेगी रथबाट एकाइसपल्ट पृथ्वीको प्रदक्षिणा गरे ।

महर्षि अत्रिको दिव्य तीनहजार वर्षको कठिन तपस्याले रेतस् सोमत्वमा परिवर्तित भएर जन्मेका शिशुको शरीर अमृतमय थियो ।^{१५}

^{१५} ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः ।

स्रष्टुकामः प्रजा वत्स ? तपस्तेपे सुदुस्तरम् ॥

त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम् ।

ऊर्ध्वमाचक्रिरे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् ॥

नेत्राभ्या तस्य सुप्ताव दशधा द्योतयद् दिशः ।

तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः ॥

सगत्यैव महाराज ? नैव ताः समशक्नुवन् ।

एकाइसपल्ट पृथिवीको प्रदक्षिणा गर्दा शिशुका शरीरबाट समस्त पृथिवीमा अमृतमय किरणको वर्षा भयो । यसले गर्दा लता वृक्ष र वनस्पतिहरूका फूलदेखि मूलसम्म सर्वत्र पोषकतत्त्वका रूपमा अमृतत्वको सञ्चार भयो । तिनीहरू सबै ओषधि भए । औषधि बने । यसरी लोकमा तिनीहरूको बखानै चल्थो । उखानै बन्थो — नास्ति मूलम् अनौषधम् ।

आफ्ना हजुरबुबाको मुख हेरेर खित्त खित्त हास्य थालेको शिशुलाई लिएर ब्रह्माजी आफ्नो लोकमा फर्के । त्यहाँ, पुगेर प्यारो नातिको स्याहार सुसार ब्रह्मा आफैले गर्न थाले । शिशु शीतांशु थिए । सूर्यबाट तातो किरण निस्क्रेजस्तै तिनका शरीरबाट शीतल किरणहरू निस्कन्थे । तिनका सामू पुग्दा वा तिनका किरणको स्पर्श हुदाँ सबैको तन-मन शीतल र आह्लादित हुन्थ्यो ।

आफना छोरा अत्रिको ठूलो तपस्याबाट जन्मेका नातिको त्यो प्रभाव देख्दा पितामह ब्रह्मा अत्यन्त प्रसन्न भएका थिए । बिहानदेखि साँझसम्म अनवरत सृष्टिप्रक्रियामा सलग्न हुदाँ थाकेका पितामह ब्रह्मा साँझपख नातिको शरीरबाट निस्कने शीतल किरण स्पर्श पाउँदा अति नै आनन्दित र आह्लादित हुने गर्दथे । आफ्ना पितामहको स्नेहिल एवं न्यानो काखमा रमाउन पाउँदा सोम पनि फुरुङ्ग पर्दथे ।

समय यसैगरी बित्दै गयो । अनि त न्वारनको दिन पनि आयो । उनले आफ्नो प्यारो नातिको नाउँ सोम राखे ।^{१६} चढ्दो-बढ्दो समयका साथै बालक सोम पनि क्रमशः बढ्दै हुर्कदै गये । ब्रह्माले यथासमय उनको चूडाकर्म आदि संस्कार गरिदिए ।

यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ।

ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम् ।

पतितं सोममालोक्य ब्रह्मालोकपितामहः ।

रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।

स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम् ।

त्रिःसप्तकृत्वं द्रुहिणोऽकारयत् तं प्रदक्षिणम् ।

तस्य तत् प्लावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।

तेनौषध्यः समुद्भूताः याभिः सन्धार्यते जगत् ।

स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्धितः स्वयम् ॥

^{१६}सौति विकिरति उत्पादयति वा अमृतमिति सोमः ।

सु-प्रसवैश्वर्ययोः पाठान्तरं अकारिण्युक्त्वा ह्यपि उपलब्धं सन् प्रत्ययः ।

बालक सोमको अब अध्ययन प्रारम्भ गर्ने बेला भयो । उनलाई ब्रह्माले आफ्नै काखमा राखेर अक्षरारम्भ गराए । सामान्य अध्ययन गराई सकेपछि उनले मनुष्यलोकका लागि चाहिने विद्याको समेत ज्ञान नाति सोमलाई दिए । तर अभै पनि इनको चित्त बुझ्नेको थिएन । उनले विशेष अध्ययनका लागि आफ्ना नातिलाई देवगुरु बृहस्पतिका सामू लैजाने विचार गरे ।

एकदिन ब्रह्माजी यसै उद्देश्यले भर्खरै किशोर वयको खुड्किलो चढ्न लागेको आफ्नो नातिलाई साथमा लिएर हंसपङ्क्ति रथमा चढे । उनी देवलोकमा पुगे । विधाता ब्रह्माजी एउटा बटुलाई पछिलाएर आफूकहाँ आउदै गरेको थाहा पाएर उनको अगुवानी गर्न देवगुरु बृहस्पति सपत्नीक घरको मूलद्वारमा आए । पाद्य अर्घ्य आदिले अतिथिको स्वागत सत्कार गरे ।

अगुवानीको कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि ब्रह्माजीलाई विश्राम गर्न अतिथिगृहतिर लगियो । अत्रिपुत्र सोम पनि आफ्ना हजरबुबाका सगैँ पछि-पछि लागे । उनका शीतल स्निग्ध एवं कान्तिमय शरीरको सान्निध्यले नै वातावरण आह्लादकर हुन्थ्यो । यसरी आकर्षण र आश्चर्यका पात्र बनेका थिए, त्यस अवसरमा उपस्थितहरूका लागि महर्षि अत्रिका आङ्गिकपुत्र सोम आत्रेय ।

अल्पाहारको काम सकिएपछि विधाता र देवगुरु बृहस्पतिका बीचमा आपसी भलाकुसारी शुरु भयो । देवगुरु बृहस्पतिले सोधे —

“कसलाई ल्याउनुभयो साथमा ! को हुन् यी किशोर !”

“यो मेरो नाति हो । आङ्गिकपुत्र अत्रिको छोरो । बाबुको कठोर साधनाले मात्र असल सन्तानको मुख देख्न पाइन्छ । यसका बाबु अत्रिले दिव्य तीन हजार वर्षसम्म तपस्या गरेर जन्माएको हो यसलाई ।”

“राम्रो ! धेरै राम्रो ! यी बाबुको नाउँ के होला ?” बृहस्पतिले विधातालाई विनयभावका साथ फेरि सोधे ।

“सोम आत्रेय ।” विधाताले अर्थ्याए ।

ब्रह्मा र देवगुरु दुवैले आपसमा यस्तै भलाकुसारी गरे तीनैजनाको अल्पाहार पनि त्यहीँ सम्पन्न भयो ।

“ब्रह्मदेव ? हजुरजस्ता व्यक्तिको उपस्थिति निरुद्देश्य हुदैन । कुनै हेतुविशेषले नै हुन्छ । मेरा पुरा अर्जित पुण्यका प्रभावले नै मैले हजुरको दर्शन पाएँ । म आज धन्य भएको छु विधाता ! हजुरको आगमनले । यस देवलोकमा आउनु र खासगरी मेरा आँगनमा पाउकष्ट गर्नुको उद्देश्य के होला ?” देवगुरु बृहस्पतिले दुवै हात जोड्दै विधातासँग प्रश्न गरे ।

“देवगुरु ! म मेरो यस नातिलाई ठूलो विद्वान् बनाउन चाहन्छु । पृथ्वीलोकमा सामान्य ब्राह्मणले पाउने शिक्षा त यसलाई मैले दिइने सकें । अब देवताहरूले प्राप्त गर्ने विशेष विद्याको ज्ञान पनि प्राप्त होस् भनेर मैले यसलाई आफैँ तिम्रा सामू लिएर आएँ । अद्भुत र अलौकिक व्यक्तित्व निर्माण गरिदिने इच्छा छ मेरो यस नातिमा । यसलाई विज्ञान समन्वित समस्त ज्ञानको उपदेश दिएर मेरो इच्छा पूर्ण गरिदेऊ । यसैका लागि म यो नातिलाई लिएर यहाँ आएको हुँ ।” ब्रह्माले अत्यन्त आशान्वित हुदैँ देवगुरु बृहस्पतिसँग भने ।

अङ्गिरापुत्र बृहस्पतिका मनमा पितामहको प्रस्तावप्रति केही जिज्ञासा उठ्यो । उनले विनम्र भावमा आफ्ना भनाइ यसरी राखे—

“पितामह ? सोम मर्त्यलोकमा जन्मेका हुन् । मर्त्यलोक अहिले सृष्टिको प्रथम कल्पमा छ । यहाँले मनुष्यलाई मर्त्यलोकको सबैभन्दा श्रेष्ठ प्राणीको स्थान दिनुभएको छ । उसले कहिल्यै पनि कर्तव्यको सीमा ननाघोस् भनेर जन्मसँगै उसलाई मृत्युको समेत भय दिनुभएको छ । मनुष्यलाई उसले जीवनमा उक्लिनुपर्ने धर्म अर्थ काम र मोक्ष यी चारवटा पुरुषार्थका क्रमिक सोपान बनाइ दिनुभएको छ । यिनै चार थरि पुरुषार्थ गर्ने भएकाले नै त्यसको नाउँ पुरुष भएको हुनुपर्दछ ।”

“यो कुरा ठीक हो बृहस्पति ।” विधाताले समर्थन गरे बृहस्पतिका कुरा । अनि बृहस्पतिले फेरि प्रसङ्ग अघि बढाए—

“स्वर्गमा बसीबसी अमृतखाने हुन्छन् भोगमात्र लक्ष्य भएका देवताहरू । मनुष्य लोकका मनुवाहरूभने आफ्नो राम्रो नराम्रो कर्तव्य वा पौरुषका भरमा स्वर्गमा आउने वा नरक जाने गर्दछन् । यस्ता नियममा बाँधिएका मनुवालाई एकैपल्ट यहाँको ज्ञान-विज्ञान सिकाउनु उचित होला र ।

मनुष्य त तपाईका दृष्टिमा श्रमशील एवं तपोमय जीवन बिताउने प्राणी हो । उ ऋषि हो, मुनि हो, तपस्वी हो, साधक हो । उसले त देवताभै भोगी भएर होइन, योगी भएर बाच्नुपर्दछ । मनुष्य तपस्वी वा योगी भएन र आर्ष एवं आर्यजीवन नबाँचेर देवताभै सुख-शयलमात्र खोज्ने भोगी भयो भने त्यो रोगी हुन्छ, दरिद्री हुन्छ, पापी हुन्छ ।

हजुरका यी नातिलाई स्वर्गको विमान विज्ञान, कामधेनु, कल्पवृक्ष आदिबारे सिकाउँदा पढाउँदा स्वर्गमा आएर मात्र प्राप्तहुने कुरा मनुष्यलोकमा पुगे भने तपाईले परिकल्पना गरेका लोक-लोकान्तरका नियम-कानूनमा बाधा नपर्ला र पितामह ?” बृहस्पतिले अझ स्पष्ट्याए आफ्ना विचारहरू ।

“बृहस्पति ? अहिले यस्ता तर्क-वितर्क नगरौं । यस नातिलाई अद्भुत र अलौकिक बनाउने इच्छा छ, मेरो । तिमी यसमा सहयोगी बन । देवगुरु ? तिमी यस नातिको पनि कुलगुरु बन !”^{१७}

“जो आज्ञा ब्रह्मदेव ! मैले त आफ्ना मनमा लागेका कुरा राखेको मात्र हुँ । त्यसै हो भने हजुरको इच्छा पूरा हुन्छ । यसबारे निर्धक्क भएर नातिलाई यहाँ छोडेर जानुहोस् । सोमलाई म आफ्नै निवासमा राख्छु । साँझ बिहान इनी घरमै बसेर पढेको पाठ उधने र अभ्यास गर्नेछन् । म इनलाई दिउँसो देवताहरूका साथ गुरुकुल विद्यापीठमा अध्ययन गर्ने व्यवस्था मिलाई दिन्छु ।” देवगुरुको वाणी सुनेर पितामह आश्वस्त भए ।

अब बृहस्पतिलाई नाति सुम्पिन पाएर निश्चिन्त भएका पितामहको फर्किने समय भयो । विदाइका बेला भने आफ्नो प्यारो नातिलाई छोड्नुपर्दा अत्यन्त कष्ट भयो उनलाई । आँखाँबाट आँसुका थोपा थोपल्लिए ब्रह्माका ।

“बाबू ? धेरै पढेर ठूलो विद्वान् वनेर घर आउनु” भने सोम आत्रेयलाई उनले। छुट्टिने बेला विधाताले एकछिन नाति सोमलाई मसारे-मुसारे । “यो मेरो प्यारो नातिको राम्रो हेर विचार गर्नु” भन्दै उनले आफ्ना पतिका केही पछाडि उभिएका बृहस्पतिका दुवै पत्नीहरूलाई नाति

^{१७} गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।

उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः ॥ तन्त्रसारः

जिम्मा लगाए । अनि उसैगरी हंसरथमा चढेर ब्रह्माजी वायुमार्ग हुदै आफ्ना लोकतिर लागे ।

अत्रिपुत्र सोम अब देवगुरु बृहस्पतिकै घरमा बसेर दिउँसो गुरुकुलमा अध्ययन गर्न जान थाले । शीतांशु सोमका वदनमा शीतल एवं आल्हादकर किरणावलि भल्किन्थ्यो । उनी बोल्दा रसात्मक सोम वा अमृत सिञ्चित भएर उनका मुखबाट निस्कने प्रत्येक शब्दहरूले सुन्ने व्यक्तिलाई आनन्दित र आल्हादित पार्दथे । देवलोकका कुनै पनि देवताभन्दा कम थिएन उनको दिव्यता ।

अत्यन्तै सुन्दर एवं दिव्य मुहार थियो ती अत्रिपुत्रको । जसले एकपल्ट देख्दथे उनको अनुहार, ती देवता होऊन् कि देवाङ्गना, सबै मूर्ति वा चित्रजस्तै भएर उनलाई एकटक हेरेका हेर्ने हुन्थे । जसले एकपल्ट उनले बोलेको सुन्थ्यो, त्यो लड्छ परेर सुनेको सुन्ने हुन्थ्यो । यस्ता थिए शीतांशु सोम ! रूप र शालीनतामा मात्र होइन, अध्ययनमा पनि उनी साह्रै प्रखर थिए । विलक्षणता र विचक्षणतामा कुनै पनि देवताभन्दा कम थिएनन् ती अत्रिपुत्र सोम आत्रेय ।

देवगुरु बृहस्पतिका दुई ओटी पत्नी थिए । जेठीको नाउँ तारा थियो भने काञ्छीको नाउँ शुभा । जेठी तारा घरभित्रको चुल्हो-चौको राखन-धरन पाहुना-पाछा साग-बारी र फुलबारी आदि सबै कामको निगरानी हेर विचारमै व्यस्त रहने गर्थिन् । उनलाई क्षणमात्र पनि बृहस्पति सदनको चौघेराबाट बाहिर निस्कने फुर्सद थिएन ।

बिहान आकाशमा तारा छदै शय्या छोडेर उषः कालदेखि घरको रेखदेखमा जोतिएकी तारालाई राती तारा उदाउँदासम्म समेत छिनभर फुर्सद थिएन । उनले घरको सबै थन्को-मन्को सकेर ओछ्यनमा फुर्लुङ्ग पल्टिनेबेलासम्म त्यो अमरावती नगरी निदाइसकेको हुन्थ्यो । उसको आधा नाँद पुगिसकेको सकेको हुन्थ्यो ।

कान्छी शुभा भने सधैं पतिका साथमै हुन्थिन् । देवसभा सुधर्मामा जानुपरोस् वा गुरुकुल, कुनै युद्धमा जानुपरोस् वा सन्धिमा, कुनै धार्मिक राजनैतिक समस्याको निर्णायक बैठकमा जानुपरोस् अथवा अन्य कुनै उत्सव-महोत्सव तथा नाच-गानका कार्यक्रमहरूमा, सधैं देवगुरुका साथमा शुभा नै हुने गर्दथिन् ।

राती विश्रामका बेला पनि कहिले काँही त देवराज इन्द्रको हवेलीबाट बोलाहट हुन्थ्यो । अनि त शुभा तत्कालै शय्या छोडेर पति बृहस्पतिलाई राजकीय पोशाक पहिराएर तयार पार्थिन् र आफू स्वयं पनि तयार भएर साथै निस्कन्थिन् । कुनै पनि समस्या आइपर्दा देवगुरुलाई सर-सल्लाहदिने काम पनि शुभाले नै गर्थिन् । शुभासँग सल्लाह नगरी बृहस्पति कुनै निर्णय लिन्थे । एकछिनका लागि पनि शुभाको अभाव उनलाई युग काटेजस्तो हुन्थ्यो ।

बृहस्पति सधैं बाहिरको बाहिरै रहने हुनाले उनले पत्नी ताराका लागि समय दिन सक्दैनथे । तारा रातदिन बृहस्पति सदनमै हुन्थिन् । तै पनि पतिका सान्निध्यमा रहेर आफ्ना व्यक्तिगत मनोभावना अभिव्यक्त गर्ने अवसर उनलाई दैवले देवलोकमा पनि दिएको थिएन । सबैसँग हुदाँ पनि तिनी एकलै थिइन् । सबैकुरा भरिपूर्ण हुदाँ पनि केही कुरा अपुरो थियो उनीमा । यसले गर्दा तारा एकलै दिक्क मान्थिन् । ताराले एउटी गृहिणी हुनुको पूरापूर भार त बेसरी बोकिन् तर एउटी नारी हुनुको र पत्नी हुनुको उपादेयता भने उनलाई केही पनि थिएन ।

कहिले काही उनलाई जीवन नै भार भएको अनुभव हुन्थ्यो । रूप, रंग, उमेर तथा यौवन कुनै कुराको कमी थिएन उनमा । बिचरी ! ऐनामा अनुहार हेर्दा पनि 'खाईस् मोरी ?' भन्दै आफ्नो व्यक्तित्व माथि आफैँ व्यङ्ग्य गर्थिन् । आफ्नो हिसीलाई आफैँ खिसी गर्थिन् उनी ।

शुभालाई शुभै शुभ ! तारालाई तगारै तगारो ! कति गाह्रो जीवन ! यो एउटा विडम्बना नै थियो देवगुरुका घरमा । अहिले सोम आएपछि भने त्यस्तै गाह्रो-साह्रो बीच तारालाई एउटा मुखबोला व्यक्तिसम्म भएको थियो । एकछिन भए पनि दुःख भुल्ने बोल्ने बाटो !

जन्मेदेखि नै आफ्ना काखमा हुर्केका नाति सोमलाई ब्रह्माले यस बिरानु लोकमा छोडेर गएका थिए । बृहस्पति र शुभाले समय समयमा एकान्तमा तारालाई भन्ने गर्दथे—

'ब्रह्माजीको प्यारो नाति सोम ! यसलाई उनले हामीमाथि विश्वास गरेर छोडेर गएको नासो ! केही कुराको अपुग भएर यसलाई नियास्तिन टोलाउन नदिनू । हामीकहाँ बस्दा यसलाई कुनै कुराको दुःख नहोस् ।'

प्रारम्भका केही समयसम्म त त्यस घरको वातावरणमा आफूलाई घुलमिल गराउन सोम आत्रेयलाई साह्रै गाह्रो भएको थियो । पुरुष व्यक्तिका काखमा हुर्के-बढेका सोमलाई नाता-गोता नभएकी नितान्त अपरिचित एउटी महिलाको रेखदेखमा रहनु-बस्नु पर्दा पहिले पहिले त निकै अप्ठेरो लाग्यो उनलाई । उनी भान्सामा गएर खान बस्नासाथै सानोमा हजुरबुवाले काखमा राखेर खुवाएको र राती सुत्दा पनि आफ्नो शरीर मुसारेर सुताएको संझिन्थे । बिचराको गला अवरुद्ध हुन्थ्यो । मुखभित्रको गास पनि निल्नै सक्दैनथे उनी ।

राती ओछ्यानमा सुत्न गयो, उनी आफ्ना उनै पितामह संझिन्थे । उनले आफ्ना हजुरबुवाले आफूलाई कहिले थुम्थुम्प्याएर, कहिले कथा हालेर त कहिले नीतिका कुरा गरेर छातीमा टाँसेर शरीरमा लामा दाही मुसादै काखमा राखेर सुताएको संझिन्थे । यस्तो स्थितिमा उनका आँखामा निद्रा आउनु त कहाँ हो ! कहाँ तिनबाट बलिन्द्र धारा आँसुमात्र चुहिन्थे ।

तारादेवीले सोम आत्रेयसँग सबै कुरा सोधिन् । उनका हजुरबुवाले जसो जसो गर्थे त्यसै त्यसै गरेर उनको लालन-पालन र भरण-पोषण गरिन् । यसरी जन्मैदेखि आमा नदेखेका र आमाको कमलो र स्नेहिल हातको सुसार-मुसार नपाएका सोमलाई हरेक दृष्टिबाट हजुरबा बिर्साउने खालको सेवा दिदै थिइन् ताराले ।

आफ्ना पति बृहस्पति र र सौता शुभा बाहिरी काममै रातदिन व्यस्त रहने हुनाले त्यत्रो घरमा एकलै जस्ती हुन्थिन् बृहस्पतिकी जेठी पत्नी तारा । सोम आत्रेय आएपछि भने उनको मन बहलाउ भएको थियो । प्रारम्भका दिनहरूमा किशोर अवस्थाका सोमको सेवा उनले आमाले जस्तै गरिन् ।

समय बित्दै थियो । लालन-तालन र भरण-पोषणका काममा पुरुषभन्दा महिला धेरै नै निपुण हुन्छन् । हार्दिक वात्सल्यमा रतिभर फरक नभए पनि पुरुष जातिको कठोर घुँडो चुस्नुभन्दा नारीको अमृतमय कोमल स्तनपान धेरै रसिलो गुलियो र आनन्दप्रद हुन्छ ।

यहाँ आएपछि रहदौँ-बस्दा ताराले आफूलाई गर्ने भरण-पोषण र ब्रह्मलोकमा उनका पितामह ब्रह्माले गर्ने लालन-तालनमा धेरै फरक अनुभव भएको थियो सोमलाई पनि ।

यता हसिली, रसिली, कसिली र गठिली महिला ताराको नारीसुलभ स्नेह पाएर अब त साह्रै प्रसन्न र प्रफुल्ल थिए सोम पनि । उनले गरेका भरण-पोषण र उनले दिएका मायाबाट म कहिले पनि उन्नत हुन सकिदैन भन्ने ठान्दथे, अत्रिपुत्र ।

शीतल एवं आह्लादक कान्ति भएका तथा किशोर वयबाट तारुण्यतिर लम्केका सोमको अभिभावक जस्तै भएर समग्र सेवा र सुरक्षा गर्न पाउँदा तारालाई पनि बिछट्टै आनन्दको अनुभूति हुन्थ्यो । आखिर माया, स्नेह र प्रेमका भावनाले ओत-प्रोत हुन्छ नारीहृदय । अब त समयबित्दै जादाँ एउटा मुखबोला मित्रजस्तै लाग्न थाले तारालाई सोम पनि, दुःखबोला साथीजस्तै ।

मनुष्यलोक कर्मभूमि हो । मानिस कर्म गर्नका लागि जन्मिन्छ यहाँ । पुरुषार्थ गर्न जन्मिन्छ । पौरुष वा पुरुषार्थ गर्ने भएर नै उसलाई पुरुष भनिएको हो । देव र दानव बीचको योनि हो यो मनुष्य योनि । अनि यसैगरी देवलोक र दानवलोक बीचको लोक हो यो मनुष्यलोक ।

कर्म दुई किसिमका हुन्छन्— एउटा सत्कर्म र अर्को असत्कर्म । सत्कर्म गरे मानिसको ऊर्ध्वगमन हुन्छ । त्यो देवलोकतिर जान्छ । असत्कर्म गरे त्यसको अधःपतन हुन्छ । त्यो यमलोकतर्फ जान्छ । मानव सत्प्रवृत्तिले अध्यात्म मार्गतिर लाग्दछ । उसले मोक्ष प्राप्ति गर्दछ । असत् प्रवृत्तिले, वा तामसी प्रवृत्तिले त्यो भौतिक मार्गतिर लाग्दछ । नरक प्राप्तिगर्दछ । त्यो आफ्नो कर्मले आफैँ बाँधिन्छ । ऊर्ध्वगमन वा अधःपतन मनुष्यको आफ्नो रोजाइ हो । आफ्नो छनोट हो ।

देवलोक भोगभूमि हो । भोग गर्नका लागि नै आत्मा देवलोकमा जान्छ । स्वर्ग भनेको सुख हो र ग भनेको गमन । सुखभोग गर्नका लागि नै मानिसको आत्मा स्वर्ग जान्छ । तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ।

देवलोकमा कुनै बूढो हुदैन, कसैका पनि दाही जुँघा हुदैनन् । त्यहाँ सबै सधैं जवान हुन्छन्, युवा हुन्छन्, सोह्रवर्ष । बूढो नै नभए पछि मर्ने कुरा कहाँबाट आयो र ! त्यसै हुनाले कोषले देवतालाई भनेको छ— अमरा निर्जरा देवाः ।

देवलोक वा स्वर्गलोकमा प्राणीका समस्त इच्छा पूर्ण हुन्छन् । चौरासी व्यञ्जनदेखि वाराङ्गनासम्म बिना रोक-तोका छानी छानी निश्चिन्त र निःशङ्क भोग्न पाइन्छ त्यहाँ । यसरी मानवले मनुष्यलोकमा उत्तम

पुरुषार्थद्वारा अर्जित तथा सञ्चित पुण्यको भोग गर्ने लोक हो देवलोक ।
हामीले व्याङ्गमा राखेको रूपियाँ-पैसा भोग वा खर्च गरेर सकिएभैं जब
मानिसको पुण्य सकिन्छ, ऊ पुनः मर्त्यलोकतिर फर्किन्छ— क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति ।

देवलोकमा त्यसै र त्यत्तिकै आउन पाउँदैन मानव । यहाँ
आउनका लागि उसले पहिले मर्त्यलोकमै आफ्ना नाल-नाता र कुटुम्बमात्र
होइन, खेतबारी, महल, धन, सम्पत्ति तथा यो पाञ्चभौतिक शरीरसमेत
जस्ताको तस्तै च्यातै छोड्नु पर्दछ, मात्र जीवतत्त्व बाँकी राखेर ।
अनिमात्रै आफ्नो आयुर्दासम्म आर्जेका धर्म वा पुण्यको सामल बाँधेको
कुम्लो-पोको बोकेर आउन पाइन्छ, देवलोक वा स्वर्गमा ।

सोम त साह्रै भाग्यमानी थिए । पिता अत्रिले दिव्य तीन हजार
वर्षको कठोर तपस्याले जन्माएका थिए यिनलाई । त्यसैमाथि पितामह
ब्रह्माको अद्भुत वात्सल्य र कृपा भयो यिनमा । अनि पो यिनी ज्ञान-
विज्ञानको विशेष अध्ययन गर्न सदेह देवलोकमा आउन पाए, मनुष्य भएर
पनि ।

दुई

अत्रिपुत्र सोम आत्रेय साह्रै नै सुन्दर थिए । उनका शरीरमा अद्भुत कान्ति थियो । उनी नजिक पर्दा शीतलता र आह्लादकताको अनुभव हुन्थ्यो जो कोहीलाई पनि । उनी विहान पढन गुरुकुल जान्थे । उनको शरीरबाट निस्कने कान्तिले बाटा हिड्नेलाई पनि आकृष्ट गर्दथ्यो ।

कुमार कुमारीहरूको गुरुकुल अलग अलग थियो । अध्यापक अध्यापिका पनि फरक फरक । तर गुरुकुल परिसरसम्म पुग्ने बाटो भने एउटै थियो । कक्षाकोठामा प्रवेश र अवकास सगै हुन्थ्यो । सामूहिक प्रार्थना पनि किशोर किशोरहरूको पृथक् समूहमा तर एउटै विशाल मण्डपमा हुने गर्दथ्यो ।

बाटोमा किशोरीहरूको सोम आत्रेय सँग अक्कल भुक्कल भेट भइहाल्थ्यो । तिनीहरू सोमलाई हेरेको हेरै गर्दथे । तिनका मनमा मूर्तिमान् हुन्थे सोम, मैनको मूर्तिजस्तै भएर । अझ त्यसैमा पनि चञ्चले खालका केटीहरूको त कुरै गरिसाध्य थिएन । तिनीहरू त हातखुट्टै छोडिदिन्थे इनलाई देखेर । जति बाँधे पनि फुस्कदिन्थ्यो मन उनी सामू पर्दा । 'सोम आत्रेयले आफूलाई केही सोधे हुन्थ्यो ! केही बोले हुन्थ्यो

केही भने हुन्थ्यो ! उनीसँग नजिकिन र बात मार्न पाए हुन्थ्यो ! भन्थे गुरुकुलका वैसालु केटीहरू ।

कक्षामा पढ्न बसेका केटीहरूको ध्यान-ध्याउन्न पनि आफ्ना गुरुमाहरूले पढाएको कुरा सुन्नु-गुन्नुभन्दा कतिबेला सोमको मुहार हेर्नै ! भन्नेपट्टि बढी हुन्थ्यो । घर फर्कपछि पनि तिनीहरू सोमलाई नै संभिरहन्थे । दिउसो कुनै साथी भेट हुदाँ सोमकै कुरा गर्थे । राती पनि तिनीहरू सपनामा सोम सितै रमाएका हुन्थे ।

“ए मोरी ? हेर् न यो सोम भन्ने केटोले त मोहनी नै लगायो भन्या ! जतिबेला पनि त्यसकै संभना हुन्छ ।” एउटी छात्राले भनी ।

“पुस्तकको बेठान खोलेर ताडपत्रका पाना पल्टायो, त्यसमा सोमकै चित्र उघिन्छ । के भएको यस्तो ?” अर्कीले थपी ।

“होत नि ! हेर् न ! म हिजो पधेरामा नुहाउन भनेर गएकी ! पानीमै उसको चित्र उघेर आयो ! छक्कैपर्नु छ ।” अर्कीले त्यसैमा अर्को कोटि चढाई ।

“होस् गर है ! सपना सपना भन्दाभन्दै साच्चिकै रातीमा आएर तँलाई विपना देखाइदेला ?” चौथीले भनी ।

“छि: कस्ती रहिछ यो त ! त्यसै त आफूलाई डर लाग्छ। त्यसमाथि अबै थप्छे ।

म त त्यसै भएर संसाँभै कोठामा चुकुल ठोकेर बस्छु ।” उसले भनी ।

“छि: यो त अति भयो है ! बनाएर कुरा नगर्न ?” अर्कीले भनी

“हो त नि मोरी ! केको बनाउनु नि ! साचै हो । मलाई पनि त्यस्तै हुन्छ भन्या ! मैले त आमालाई लाजै नमानी सोधें । आफ्नी आमासँग पनि के को लाज ! हामी आमा-छोरी त साथी-साथीजस्तै छौं ।”

“के सोधिस् ? भन् न !” फन अर्कीले उत्तर सुन्न चाही ।

“हाम्रो गुरुकुलमा एउटा नया ब्रह्मचारी आएको छ । साह्रै नै राम्रो छ त्यो । मोहनी नै लाग्छ त्यसलाई देखेपछि त ! गर्दा गर्दा राती राती सपनामा समेत आएर मलाई जिस्क्याउँछ भन्या । लौ न के गर्ने होला ? यै सोधें ।” उसले भनी

“यस्ता केटाहरु त मापाका हुन्छन् । इनी अगाडि पर्नासाथ वा इनलाई देखासाथ चोर औंलाले जिभ्रो चाटेर त्यो थुक नाइटोमा लगाउनु । अनि मोहनी लाग्दैन, पेट पनि बोकिदैन ।” आमाले भनेको कुरा सुनेपछि त मैले त्यसै नै गर्न थालेकी छु । सोम आत्रेयलाई देख्यो कि नाइटोमा थुक टाँसिहाल्छु । अब त मलाई केही डर छैन ।

त्यस केटी मित्रको कुरा सुनेपछि अन्य सबै केटीहरुले पनि सोमलाई देख्यो कि चोर औंला चाटेर आ आफ्ना नाइटोमा थुक दल्नथाले ।

यस्तो स्थिति थियो, केही समयसम्म गुरुकुलका छात्राहरुको । यसरी नाइटोमा थुक दलेर आफूलाई सुरक्षित ठान्ने ती चुलबुले छात्राहरु सोमसँग नजिकिएर निर्धक्क कुरा गर्दै आफ्ना खुलदुली र तुलबुली मेट्थे । पछि पछि त रहदौँ-बस्दा बानी पर्‍यो । अभ्यस्त भए तिनका आँखाहरु केही न हुनुमा । सोमलाई देखे पनि त्यस्तो फाटिमर्नु भएन तिनीहरुलाई । अति परिचयात् अवज्ञा ।

अत्रिपुत्र सोम आत्रेयलाई उनका पितामह ब्रह्माजीले गुरुकुल र गुरुगृह बाहेक अन्त कतै नजानू भन्ने आज्ञा दिएका थिए । आफ्ना हजुरबुबाले दिएको आज्ञा अनुसार उनको दैनन्दिनी सधैं गुरुगृहदेखि गुरुकुलसम्ममै सीमित रहन्थ्यो ।

सोम आत्रेय गुरुकुलबाट बृहस्पतिसदन फर्केपछि साँझै बिहानै पढ्न बसिहाल्थे । पढ्नु बाहेक त्यहाँ उनको अरु काम थिएन ।

कुलगुरु बृहस्पति पत्नी शुभाका साथ कहिले काहीँ गुरुकुलको निरीक्षण गर्न जान्थे । त्यहाँका आचार्य उपाचार्यसँग सोध्दा बुझ्दा तिनीहरुले सोम आत्रेयको स्थान सबै विषयका कक्षाहरुमा अन्य छात्र-छात्राहरुको भन्दा विशिष्ट छ भन्ने गर्थे । यो सुनेर देवगुरु बृहस्पति र शुभा निकै प्रसन्न थिए सोम आत्रेयसँग ।

अत्यन्त प्रतिभावान् निस्के सोम आत्रेय । अध्ययनका लागि गुरुकुलको सामान्य निर्धारित शैक्षिक सत्रभन्दा अगावै उनले ज्ञान-विज्ञान समन्वित देवलोकको पाठ्यक्रम पूरा गरे ।

हिजो-आज तारादेवी सोम आत्रेयलाई सकेसम्म आफ्नो आँखाबाट एक छिन ओभेल परेको खण्डन सक्दैनथिन् । सोम गुरुकुल जाँदा पनि उनी यिनलाई घरको मुख्यद्वार कटाउन अलिक परसम्म

जान्थिन् उनी । यिनी गुरुकुलबाट नफर्किदाँसम्म उनका आँखा पटयार लागुञ्जेल तिनकै बाटो कुहिरहन्थे । ताराका आँखा जतिसुकै पाटिए पनि उनको उत्सुकता पाटिदैनथ्यो ।

अत्रिपुत्र नहुदाँ उनलाई एकै छिनपनि छटपटी हुन्थ्यो । ताते-रन्केको अनुभव हुन्थ्यो, उनको शरीर । अतः उनी सुधांशु सोमका शीतल कान्तिको स्पर्श गर्न, उनका स्निग्ध एवं तुषार-धवल वदनको चुम्बन गर्न र उनलाई आफ्नो कोमल अँगालोमा बेर्न आतुर हुन्थिन् । किन यस्तो हुन्छ ? उनलाई ! उनी आफैलाई थाहा थिएन ।

यता सोम आत्रेय पनि छिन-छिनमै आफूलाई अत्यधिक स्नेह गर्ने तारालाई संफिरहन्थे । अरू सारा कुरा बिर्सेर अध्ययन र तारामै उनको ध्यान केन्द्रित हुन्थ्यो । अब त यिनी पितामह ब्रह्मालाई संभेर पनि त्यति हुरुक हुँदैनथे, जति तारालाई संभेर ।

मनुष्यलोकबाट किशोर वयमै देवलोक आएका सोम आत्रेय अहिले किशोर वयबाट विस्तारै विस्तारै खुङ्किला नाघ्दै नव यौवनको लिस्नो उक्लिदै थिए ।

अमरावतीका देवगुरु बृहस्पतिकी पत्नी तारा भने सदा बहार थिइन् । सधैं नवयौवना थिइन् उनी सधैं नाभिदर्शनी थिइन् । सधैं हँसिली थिइन्, सधैं रसिली थिइन्, सधैं पोटिली थिइन् सधैं कोपिली थिइन् र सधैं चोपिली पनि थिइन् ।

सौम्य शालीन र सुशील अत्रिपुत्र यसतर्फ बिलकुलै अनभिज्ञ थिए । उनी आफूलाई ताराको स्नेह र वात्सल्यका पात्र भएको मात्र ठान्दथे । पति सान्निध्य नपाएकी तारा भने सोम आत्रेयलाई स्नेहपात्रका साथै यदा कदा प्रेय प्रणय र मनोरञ्जनका पात्रसम्म पनि ठान्न बेर लाउन्थिन् ।

बृहस्पति सदनमा सोम सधैं अध्ययनमा हुन्थे, तारा काममा । यदा कदा बृहस्पति र शुभा बाहिर भए-गएका बेला अध्ययनमा व्यस्त सोम आत्रेयलाई ताराले आफूभित्र बोलाउने गर्थिन् । शुभा र बृहस्पतिसँग हुँदा डर र आदरको दोभानमा उभिँएजस्ता हुन्थे उनी । त्यतिबेला सोम आफूलाई कसिएको र साँघुरिएको अनुभव गर्थे । तारासँग हुदाँ भने उनलाई केही फुकेको र खुकुलिएको अनुभव हुन्थ्यो । यस्तो मौकामा दुवै आमुन्ने सामुन्ने बसेर निर्धक्क कुरा गर्थे ।

एकदिनको प्रसङ्ग । सोम दिउँसोको खाजा खाने समय भएको थियो । ताराले सोमलाई बोलाइन् । खाजा खानुसगैँ दुवै गफमा जुटे ।

“मलाई कति माया गर्छौ तिमी ?” ताराले जिज्ञासु भावमा सोधिन् ।

“मैले माया गर्ने भनेकै हजुरलाई हो ।” सोमले उत्तर दिए ।

“ए : हो र ?” अफ्नो बढी आश्वस्त हुनलाई उनले फेरि प्रश्न गरिन् ।

“हो त नि !

म तपस्वी पिता अत्रिका आँखाबाट जन्मेको आङ्गिक पुत्र । मेरी आफ्नी आमा हुनुहुन्न । म बिना आमाको छोरा ! हजुरबुबा ब्रह्माले घुघुति बा.सुती गराउँदा उहाँको घुँडो चुसेर हुर्केको । गुरुआमा भने पनि आमा भने पनि मेरो लागि तपाईँनै हो ।^{१५} मैले आमाबाट जन्मलिएको भए पनि मेरी आमा तपाईँजस्तै मायालु दयालु हुनुहुनेथियो होला भन्ने ठान्दछु । अथवा मैले यस अवस्थामा कसैलाई जन्मदिने आमा छान्न पाउने भए आफ्ना दुवै आँखा चिम्लेर तपाईँलाई नै छान्ने थिएँ ।” आफ्नो मनको भाव यसरी पोखे सोमले ।

“सोम ? तिमी त यहाँ पढ्न बसेका मात्र हौ । देवगुरुसँग तिमीले न गुरुकुलमा पढ्यौ न यहाँ । बृहस्पति त गुरुकुलमा आयोजित हुने विशेष कार्यक्रममा बोलाए बाहेक अरुबेला त्यहाँ जानुहुन्न पनि । तिमीले जे जति अध्ययन गरेका छौ गुरुकुलका आचार्य उपाचार्याहरू सँग मात्र गरेका छौ । तिम्रा गुरु र गुरु आमा त गुरुकुलमा नै छन् ।

यहाँ त म न तिम्रो आमा, न त गुरुआमा ! यसो कहिले काहीँ कुलगुरुसँग अक्कल-भुक्कल नजानेको नबुझेको ठाउँमा सोधेका भरमा मात्र मेरा पिठ्युँमा गुरुआमाको अजङ्गको बोक्नै नसक्ने भारी मलाई तिमीले नबोकाऊ ! तिम्रो आमा बन्नका लागि अब न मैले तिमीलाई पेटमा राख्न सक्छु । न पिठ्युँमा नै बोक्न सक्छु । बुझ्यौ ?” ताराले सोधिन् ।

“मैले बुझिन हजुरका कुरा !” सोम आत्रेय भने ।

^{१५}यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥ कूर्मपुराण, उपविभाग ११

के बुभुक्ष्यौ त तिमी लाटाले ! मैले त यत्रा वर्ष पढे-लेखेर खुबै जान्ने-सुन्ने भएका होउला पो भनेकी थिएँ । तिमी त एकादेशको लाटोसाथी जस्तै रहेछौ । ताडपत्रमा लेखेका शास्त्र पढेका भरमा व्यवहार पढिदैन, मूर्खपण्डित ?”

यति राम्रा छौ तिमी ! बरु म त कुलगुरु सँग बिहे नगरेकी भए तिमीसँगै बिहे गर्ने थिएँ । तिम्रे डोली चढ्ने थिएँ ।” उनले मनमा पालि राखेको भाव आज ठठ्यौले बोलीले छताछुल्लै पारिन् ।

तिनैताका एकपल्ट देवराज इन्द्रले राजधानी अमरावतीको वैजयन्त प्रासादमा वसन्तोत्सव मनाउने उर्दी गरे । विशेष खानपिनका साथ वाराङ्गनाहरूको विशेषनृत्यको पनि आयोजना हुने भएको थियो त्यसमा । यसपालि सोम आत्रेयलाई पनि त्यो महोत्सव हेर्ने मन लाग्यो ।

कति सधैँभरि गुरुकुल र गुरुगृहबीच ओहोर दोहोर मात्रै गर्नु । अब मेरो अध्ययन सकिइहाल्यो । आज साँझ देवराज इन्द्रका वैजयन्त प्रासादमा हुने महोत्सवमा मैले पनि सहभागी हुनुपर्‍यो । ^{१९}उनले मनमनै भने ।

सोम आत्रेयले बृहस्पतिकी कान्छी पत्नी शुभा सँग आफू पनि त्यस विजय महोत्सवमा सम्मिलित हुने इच्छा जाहेर गरे । गुरुपत्नी शुभाले इनले राखेको प्रस्ताव समर्थन गरिन् । अब त सोम पनि विजय महोत्सव हेर्न जाने भए । यो सुखद समाचार भन्न यिनी उत्तिखेर तारासामू पुगे । उनलाई सबैकुरा बेलिविस्तार लाए । तारालाई भने यो कुरा कति मन परेन । उनले भनिन्—

“विधाताले नातिले पढोस् सिकोस् भनेर अध्ययनका लागि आफ्नो काख छोडाएर यहाँ राखेको मान्छे यसरी वाराङ्गनाका तिघ्रा-नाङ्गे नाच हेर्न जाने हो ? के भन्नु होला थाहा पाउनुभयो भने तिघ्रा हजुरबुबाले ।”

“मेरो पढाई त अब सकिसकियो नि । अहिलेसम्म म कतै बाहिरतिर गएको छैन । आज आचार्यका साथ उत्सव हेर्नजाने मन लाग्यो । अब म व्यर्थै देवलोकमा बसिरहनुको पनि के अर्थ भयो र ?

अब केही समय पछि घरतिर फर्कनु पनि पर्ला !” विनम्र भएर भने सोमले ।

सोम आत्रेयले देवलोक छोड्ने मनः स्थिति बनाइसकेको पनि ताराले उनको कुराबाट थाहा पाइन् । उनलाई त के गरू ! के गरूँ ! जस्तो भयो । किर्तव्यविमूढ जस्तै भइन् । एकछिन निरुत्तर भइन् उनी ।

“अरू त केही होइन, वसन्त उत्सवमा यस्तो राम्रो जवान सोभो पड्छो देखेर लट्पिट्टी पारेर हुर्मत लेलान् नि ! तिम्रो । छिराउलान् नि ! यस्तो लठेब्रो ब्रह्मचारीलाई तिनले आफ्ना टाँग मुनि ! अलि होस गर्नु !” आफ्नो मनको सारा कुरा एउटै वाक्यमा प्वाक्कै भनिन् उनले ।

“आफू चाहिँ नजाने नि ? !” छैँठीसम्मको बल भिकेर तारालाई विस्तारै सोधे सोम आत्रेयले ।

“छ्याः ! जान्न म त ! सोमरस तन्काएर मात्तिएका देवता र तिनैसँग जोडिन-जोल्किन खोज्ने त्यस्ता बेसुल्ली स्वर्वश्याका नाच हेर्न ! फेरि आफ्नो विमति पोखिन् उनले । तर जतिसुकै प्रयास गरे पनि शुभा र बृहस्पति दुवैबाट अनुमति पाइसकेका सोम आत्रेयलाई ताराले रोक्न सकिनन् ।

साँभपख बृहस्पति र शुभा महोत्सवमा भागलिन राजकीय वेशभूषामा सजिएर तन्ततयार भए। दुग्धस्नान गराइदाँका स्फटिकमय शिवलिङ्गजस्ता थिए सोम आत्रेय । त्यसैपनि राम्रा थिए उनी । बिहानीपखका उज्याला सूर्यकिरणले नुहाएका हिमचुली जस्तै भलभलाकार थियो उनको शरीर । सुन आफैँ राम्रो छ त्यस माथि के खोल हाल्नु ! तै पनि सोम आत्रेय नुहाइ-धुवाइ गरी शुभाले दिएको विशेष पोशाक पहिरी आफ्नो काँधसम्म आउने कपाल कोरी-तलाशी ठीकठाक परे । यत्रा वर्षमा आजै हो उनले अमरावती नगर घुम्ने अवसर पाउने भएको ।

प्रस्थान बेला भयो । बृहस्पति र शुभाका साथ सोम आत्रेय पनि रथमा चढे । नगर छिचोल्दै रथले देवराज इन्द्रको वैजयन्त दरबारको बाटो लियो । रथबाट पहिले शुभा ओर्लिन् अनि राजगुरुलाई ओह्यालिन् । पछिबाट ओर्लिए सोम आत्रेय । अब त्यहाँ स्वागत गर्न उभिएकाहरूले तीनैजनाको महोत्सव स्थलतर्फ अगुवानी गरे । राजगुरु बृहस्पति र गुरुपत्नी शुभा आफूहरूलाई पहिलेदेखि नै तोकिएको निर्दिष्ट स्थानमा

बसे । सोम आत्रेय पनि आफ्नो स्तर अनुसार दर्शकदीर्घाको एउटा मेचमा बसे ।

औपचारिक पूर्वरङ्गपछि खानपिनको कार्य प्रारम्भ हुन्छ । आफ्नो स्वाद र इच्छा अनुसार जसले जे खाए पनि त्यहाँ उपलब्ध थियो । व्यञ्जनमा चौरासी परिकारदेखि पेयमा सोम, द्राक्षा, मधूक, इक्षु र पैष्टिक पेयसम्म । जसले जे खान्छ जति खान्छ कुनै रोक तोक थिएन । धेरै धोकेर लतारिने र उक्क-वाक्क गर्नेहरूलाई समेत बाहिर उउटा छेउँमा विरेचनको व्यवस्था गरिएको थियो ।

खान-पिनका अवधिमा सबैजना एक अर्का सँग परिचित हुने भला-कुशारी गर्ने, हास्ने-जिस्कने र ठठ्थौली गर्ने कार्यपनि साथसाथै भयो ।

त्यहाँ उपस्थित भएका युवा-युवतीहरूका लागि मानव लोकका नवागन्तुक सोम आत्रेय पनि आकर्षणका केन्द्र थिए । ती सबैको दृष्टि उनी तर्फ स्वतः खिचिन्थ्यो । सबै उनीसँग बोल्न, बस्न, टाँसिन र गाँसिन चाहन्थे । परन्तु ती सबै सँग अछट्ट बस्न चाहने सोम त्यहाँ सबैभन्दा बिछट्टका देखिन्थे । त्यसैभएर पनि उनीसँग जिस्किनु मुस्किनुमा निकै आनन्द मान्दथे त्यस उत्सवमा रमाइलो गर्न आएका युवती र किशोरीहरू ।

"अहिले एकछिन पछि हुने सामूहिक नृत्यमा तिमी पनि हामीसँग नाच्नुपर्छ है !" यस्तो प्रस्ताव पनि राखे धेरै जसोले त सोम आत्रेयसँग ।

"मलाई नाच-गान आउदैन । मलाई त मेरा हजुरबुबाले मर्त्यलोकबाट अमरावतीको ज्ञान र विज्ञान दुवै विषयमा विद्वान् बनाउन ल्याउनु भएको हो, यस देवलोकमा !" शास्त्रीय जगतका पारङ्गत भए पनि सोफ्रा-सीधा थिए सोम आत्रेय, बाहिरी जगतका लागि । इनले ती प्रस्ताविकाहरूलाई लाई यस्तो खालको उत्तर दिन्थे ।

"ए: हो र ! त्यसो भए त आजको रमाइलो साँझमा तिमीबाट मर्त्यलोकका नृत्यशैलीको आनन्द पनि पाइनेभयो ।" दामी पोशाक र नामी आभूषणमा सजिए-सिगाँरिएर चिरिच्याट्ट परेकी एउटी चिरण्टीले सोम आत्रेयको गाला मुसार्दै भनिन् ।

"यस्ता महोत्सवहरूमा नाच्न पनि गुरु थापेर सिक्नु पर्छ र ! अप्सराहरूका खुट्टामा बाँधेका मजीरा र हातका कड्डन रन्किन-घन्किन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थालेपछि कस्तै नाचन नजान्नेका पनि गोडा आफै थर्किन हल्लिन थाल्छन् कसो युवा ? ।" सोम आत्रेयका मस्याइला गालामा आफ्ना गुलाफी गाला लतादै अर्की पनि त्यसैमा थपिलागिन् । सगैँका सँगिनीहरूमा हाँसोको परा छुट्यो ।

भोजनको लागि तोकिएको समय सकियो । आ आफ्ना स्वाद र इच्छाको खान र पानले परितृप्त राता-राता आँखा गराएका सबै जसा पट्टा-पट्टीहरू एक अर्कासँग लडिन लडिन र पडिन थालेका थिए ।

प्रेम र प्रणयको सन्दर्भमा मनुष्यलोकभन्दा देवलोकको चिन्तन फरक छ । यहाँ देवाङ्गनाहरू मनोरञ्जन र रतिसुखका विषयमा निकै उदार हुन्छन्, निर्भीक हुन्छन् र निःसङ्कोच हुन्छन् ।

अब नाचगानको कार्यक्रम प्रारम्भ भयो । त्यता मञ्चमा वाराङ्गना र गन्धर्वहरू सुर-तालमा नाचन-गाउँन थालेभने यता दर्शक दीर्घामा पाहुनाहरूका खुट्टा र कम्मरहरू स्वाभाविक रूपमा थर्किन र मर्किन थाले ।

यतिकैमा एउटा दूत सरासर आएर अभिवादन गर्दै सबैभन्दा अगाडिको लहरमा बसेका इन्द्रका सामू उभियो । आज्ञा पाएपछि उसले अलि नजिक पुगेर केही सन्देश सुनायो उनलाई । उत्तिखेरै इन्द्रले आफ्ना नजिकै बसेका देवगुरु बृहस्पतिसँग केही कानेखुसी गरे ।

“बृहस्पतिले तत्काल आफ्नो निवासमा गएर केही कागतपत्र तयार गर्नुपर्ने भयो । उता बृहस्पतिपत्नी शुभा इन्द्राणीसँग बसेर आकास पातालका गफ हाँक्दै रमाइलो हेरेर रन्दैथिइन् । बृहस्पतिले त्यस कार्यमा उनलाई विघ्नगर्न चाहेनन् । पत्नीसँग कानमा केही श्रौती-साउती गर्दै मात्र यति भने-

“कार्यक्रम सकिएपछि सोमलाई तिमीले ल्याउनु है ! एउटा अत्यावश्यक कामले मलाई निवास फर्कनुपर्‍यो ।” सोम र शुभालाई त्यही छोडेर देवगुरु तत्काल निवासमा फर्के ।

तारा यता जागेकै थिइन् । घरमा एकलै थिइन् उनी । कहिले रातीमा घर नछोड्ने सोम पनि जिदी गरेर शुभाका साथ रात्रिमहोत्सवमा सहभागी हुन गएका थिए ।

तारा सोमलाई एकैछिन पनि आखाँ ओभेल परेको खप्न-खप्न नसक्ने भएकी थिइन् । सधैं आफ्ना साथ रहने र आफ्नू अनुकूल चल्ने सोम आज शुभासँग रात्रिमहोत्सवमा जादाँ उनलाई अचम्म लागेको थियो । उनका मनमा विभिन्न तर्क वितर्क कुतर्कले मथेलो मचाएका थिए । त्यसैहुनाले उनलाई नीद पनि लागेको थिएन । उनी सोमकै बाटो हेर्दैथिइन् ।

यस्तैमा बाहिर रथगुडेको भीनो आवाज क्रमशः बढ्दै बृहस्पति निवासतिर आउन थालेको भित्रैबाट ताराले सुनिन् ।

“होइन, को आयो रथमा यति बेला ? रात्रिमहोत्सवमा गएकाहरुको त त्यहाँबाट फर्किने बेला भएको छैन !” आश्चर्यमान्दै तारा हस्याङ् फस्याङ्गदै बाहिर आँगनमा आइन् । उनले देवगुरुलाई रथबाट ओर्लिदै गरेको देखिन् ।

आज पतिलाई रथबाट एकलै ओर्लेको देख्दा उनी एकपल्ट त खुशी भइन् । धेरैदिन पछि पतिसँग एकान्त सान्निध्य पाइने भयो भनेर । तर सोम आत्रेयलाई नदेख्दा भने उत्तिखेरै उनको मुटुको गति बढ्यो । सशङ्कित चित्तले तारा हतपत्त पतिछेउँ पुगिन् ।

“खोई त शुभा ? खोई सोम आत्रेय ?” उनले पति सँग प्रश्न गरिन् ।

“उहाँ छन् । उनले उत्तर दिए ।

“किन आएनन् त ? एक त त्यस ब्रह्मचारीलाई त्यस्ता कार्यक्रममा लानै नहुने ! लगेपनि एकले छोड्नै नहुने ! शुभा पनि हजुरलाई एकलै यता पठाएर आफू मनोरञ्जन गर्न बसिन् ?” प्रतिप्रश्न गरिन् ताराले ।

“होइन, खानपान सकिएकै थिएन । नृत्य र गायनको कार्यक्रम राम्ररी प्रारम्भ भएकै थिएन । एउटा गुप्तचरले पातालको दैत्यले स्वर्गमा चढाइ गर्ने योजना बनाउँदै छ भन्नेकुराको सुईको ल्यायो । यसबारे पुराना अभिलेखको अध्ययन गर्नुपर्ने भयो । त्यसैहुनाले म बिचैमा छोडेर आएँ ।” प्रत्युत्तरमा उनले भने

“एः त्यसो पो ?” बृहस्पतिले विवरण दिएपछि उनी बल्ल शान्त भइन् ।

अहिले बृहस्पति एकलै निवासमा फर्कनु त तारालाई खुदो भएको थियो । आज धेरै समयपछि उनले बृहस्पतिको सेवागर्न पाउने भइन् । उनले बृहस्पतिका मोजादेखि मुकुटसम्म उतारेर यथास्थानमा राखिदिइन् । पाउ पखालेर जल खाइन् । ढोग पनि गरिन् ।

“भोजन भयो कि भएन ?” उनले सोधिन् ।

“कहाँ भोजन हुनु ? आफूलाई कति भोक लागिरहेछ । उत्सवका चौरासी व्यञ्जन छोडेर आइहालियो । बरु चाँडै खानेकुरा तयार गर न ? साह्रै भोक लाग्यो ।” बृहस्पतिले भने ।

“कहिले भोक नलाग्ने लेख-पढ्गर्दै छः कालसम्म भान्सा कुद्दाउनेलाई पनि आज लागे छ त भोक !” आफ्नो मुख हसाउँदै व्यङ्गिलो पारामा ताराले भनिन् ।

“किन किन मलाई पनि आज खानै मन लागेन । सोमलाई र मलाई भनेर दुईजनाका लागि पकाएकी थिएँ । उनी पनि गै गए ।” ताराले थपिन् ।

“भैगो नि म आइहालें नि ?” बृहस्पतिले हास्दै भने ।

“थालीमा सजाऊँ त भोजन ?” प्रसन्नहुदै सोधिन् ताराले ।

“हुन्छ, चाँडै गर ?” भने बृहस्पतिले ।

आज बल्ल पतिसँग यति भए पनि बोल्ने बातमार्ने अवसर पाएकी तारालाई बृहस्पतिलाई भन्दा हतार थियो । मनको भोक मेट्ने हतार ! तनको भोक मेट्ने हतार !

सबैले खाएपछि नोकर्नीजस्तै एकलै खानेगरेकी ताराले आज धेरैदिन पछि पतिसँग सँगै बसेर पत्नी जस्तै गरी भोजन गर्न पाएकी थिइन्, नत्र भने उनी भान्से बाहुनी जस्तै हुन्थिन् घरकी । पहिले अरुलाई खुवाएर खानुपर्ने ।

भोजन र मुखारी पछि दुवैजनाले पलङ्गमा बसेर एकछिन बात मारे । तारा बृहस्पतिका अङ्गपाशमा कसिइन् । एकैछिन दुवैले त्यही आराम गरे । आज धेरैदिन पछि पतिको सुखद सान्निध्य प्राप्त भएको थियो तारालाई । आज उनको मनमा खुशी अटाएको थिएन ।

एकैछिन पछि एकाएक बृहस्पतिले महोत्सवमा इन्द्रले अह्राएको काम संभे । उनी पलङ्गबाट जन्याक्-जुरूक् उठे । दराजबाट ताडपत्रमा लेखिएका पुराना केही कागजपत्र फिकेर पल्टाउन थाले ।

ईश्वरको लीला ! यतिका दिन पछि आज ताराले धन्न पतिसँग छोटो सहवास पाइन् । तर यो केही समयको सहवासले उनी पूर्णकामा भने भइसकेकी थिइनन् अतृप्तकामा थिइन् र अर्धकामा थिइन् । पूर्णभुक्ता भएकी थिइनन् अर्धभुक्ता नै थिइन् उनी ।

केही समय पछि फेरि एकाएक बाहिर रथगुडेर अडिएको सोर सुनियो । तारा हत्तपत्त उठेर हेर्न गइन् । रथबाट शुभा र सोम ओर्ले । ताराले शुभाले नदेखेगरी सोमलाई आखाँ तरिन् । दुई प्रहर रात बितिसकेको थियो ।

“यति चाँडै उत्सव सकियो ?” सोधिन् ताराले ।

“कहाँ सकिनु ? आचार्य हिँडिहालनुभयो । मलाई पनि त्यहाँ एकलै बस्न मन लागेन । अनि म पनि हिँडे ।” उनले भनिन् ।

“पोई मसँग बस्ली ! भन्ने डाढले भुतुकै भएकी थिइस् होली नि ? त्यसै भएर मुण्टिदै आइस् ।” भित्रभित्री भुम्भुनाइन् शुभा पनि ।

उता रथ फर्क्यो । यता सबैजना आ आफ्ना थान्का-मान्का लागे ।

रात निदाइसकेको थियो । तर तारा बेचैन थिइन् । उनलाई आखाँमा नीद थिएन । खटपटी थियो मनमा र छटपटी थियो तनमा । आफ्नो कोठाका पलङ्गमा घरि उठ्ने, घरि वस्ने त घरि यता र उता हिड्ने गर्नुथालिन् उनी । के गरौं ? कसो गरौं ? भएको थियो उनलाई । आफैँसँग सोधिन् उनले यसको उत्तर । तर जवाफ केही आउँदैनथ्यो ।

ताराले आफूलाई कति पनि सम्हाल्न सकिनन् आज । केही रीस, केही इर्ष्या, केही भोक, केही तिर्खा, यी आवेगहरूको उर्लितो ज्वारभाटा बनेको थियो उनको शरीर । त्यसलाई पोख्ने विसाउने पात्र, मात्र सोम आत्रेय हुनसक्ने लाग्यो उनलाई त्यसबेला ।

“सोम—?”

उनले सोमलाई आफ्नो कोठामा बोलाइन् । सोमले भने उनले बोलाएको सुने पनि सुनेको नसुने भैं गरे ।

“सोम—? ?—“ताराले दोस्रोपल्ट बोलाइन् उनलाई ।

हजुर ! “सोमले मन नलागी नलागी यतिमात्र भने । आज उनलाई ताराका सामूपर्ने मन थिएन

सोम—??? यहाँ आऊ चाँडै । मैले बोलाएको सुनेनौ ?” तारा तेस्रो पल्ट कड्किन् ।

सोम उनका सामू आएर टाढै उभिए ।

ताराले उनलाई पलङ्को एक छेउँमा बस्न भनिन् । सोमका पनि आँखा राता राता थिए । इनले उत्सवमा सोमरस सेवन गरेको लख काट्न तारालाई गाह्रो थिएन ।

“धोकेर आइयो होइन उत्सवमा सोमरस बेसरी ?” उनले सोधिन् ।

“के गरौं ! म खान्न, कहिले पनि खाएको छैन भनेर कति नै भने । तिनीहरूले मान्दै मानेन् । जवर्जस्ती खुवाए ।” मुण्टो निहुराउँदै विस्तारै उनले भने ।

“कसले खुवायो जबर्जस्ती ?” भपारिन् ताराले ।

“तिनै त्यहाँ आएका नृत्याङ्गनाहरूले ।” उनले भने

मैले त भन्दै थिएँ निः ती रक्सीले मात्तिका बेसुल्लीहरूले तिमीलाई आफ्ना टाङ्मुनि पनि छिराउँछन् भनेर ।

तिनीहरूले तिमीलाई कोचाए तिमीले तिनलाई कोचायो होइन ?” केही मात्तिदै पात्तिदै भनिन् ताराले ।

के के गरे तिनीहरूले तिमीलाई ? मलाई सबैकुरा एक एक गरी नढाटिकन भन । नत्र भोलिबिहानै मैले यस घरबाट लखेट्छु ।”

विचरा सोमले महोत्सवका सबै घटना तृणभर नबिराई जस्ताको तस्तै भने । त्यो सबै सुनिसकेपछि तारालाई सहिसक्नु र खपिसक्नु भएन ।

“गरिस् ठूलो काम मनुवा ?” भन्दै ताराले थुइक्क गर्दै भुइमा थुकिन् ।

महोत्सवमा स्वर्वश्या युवतीहरूद्वारा सोम बलात्कृत भएको थाहा पाए पछि तारा भित्रको ईर्ष्याले सीमा नाघ्यो । यो रीस उनले तिने सोममाथि पोखिन् । उनलाई खपिसक्नुभएन । अनि त उनले एकपल्ट बेसरी सोमको गाला चड्याम्म चडकाइन् ।

“तँलाई बदमाश ? तँ यही गर्न गएको थिइस् महोत्सवमा । यही पढिस् तँले देवलोकमा आएर । ब्रह्मा बूढाले थाहा पाए भने के भन्लान् !”

बृहस्पतिको क्षणिक सान्निध्य मात्र पाएकी अतृप्तकामा र अपूर्णकामा तारा नभरिएको गाग्री जस्तै छचल्किन्थिन् । उनी यता जान्थिन् कहिले त कहिले उता । पतिबाट प्राप्त सहवासको क्षण उनलाई मात्र जिस्काए उक्साएको जस्तो भएको थियो, कोट्याएको जस्तो मात्र । हात्तीको मुखमा जीरा ?

रतिलालसाले उनलाई अभै पनि कुत्कुत्याइरहेको थियो । उनी भोकी र अतृप्त बधिनी जस्तै भएकी थिइन् आज । सिंहिनी जस्तै बहरका अगाडि ।

ताराका सामुन्ने बहर गोरुजस्तै थिए सोम । आज उनी तिनैलाई भ्रष्टिन् चाहन्थिन् । आफ्नो मनो भोकको मनभोग बनाउन चाहन्थिन् उनलाई । अङ्गुपाशमा कक्रक्याउन चाहन्थिन् बेसरी । रीस र ईर्ष्याका आवेशमा कसले वेद पढ्छ र !

ताराले आफ्ना हृदयमा सोमलाई कहिल्यै ननिस्कने नछुट्टिने गरी उहिल्यै बसालिसकेकी थिइन् । सोम पनि रहदा बस्दा तारासँग टा-टाढै हुन खोज्दा पनि थाहै नपाई विस्तारै उनी प्रति आकृष्ट हुन थालेका थिए । दुवैजना एक आपसमा गहिरिदै थिए, रहिरिदै थिए । एउटी ज्ञातरूपमा अर्का अज्ञातरूपमा ।

“ब्रह्मचर्यव्रत त तोडिहालिस् नि आफैले आज तँ मनुवाले । यस भोगलोकमा तँलाई पनि मैले किन छोड्छु र आज ।” मनमनै भनिन् उनले ।

यस्ता बेलामा कसले वेद घोक्छ र ? धोक्नुसम्म सुरा धोकेकी थिइन् तारालेपनि आज । नशा चढेका थिए ताराका नसा नसाहरूमा ।

वसा पग्लिएभै पग्लिएकी थिइन् उनी आफ्नै रापमा । उद्दीप्त कामरागमा रगिएर राता-पिरा हुदै गइरहेका थिए रगत थोप्लिन खोजे जस्ता तिनका दुवै आँखा ।

“उत्सवमा ती बेसुल्लीहरूले तँलाई नङ्ग्याइहाले । अहिले मै नङ्ग्याउँछु, खोस्ट्याउँछु, मकैका घुँघा खोस्ट्याएभै तँलाई ? न तँ मेरो छोरो होस् न त दाजु-भाइ ! किन छोड्छु आज म तँलाई ।” उनले भनिन् ।

“लः केही धक नमान् आज ! निर्धक्क बन् ! कुनै सङ्कोच नमान् आज ! निःसङ्कोच बन् ! आफ्नो मन फुकाएर फुकाल मेरो स्तनबन्धनी । म पनि फुकिदिन्छु तँसँग आज, फुस्कदिन्छु ।” सोम थर्रर काम्दै केही पछि सरे ।

“किन टाढा गइस् ? लः नजिक आइज ! आज कञ्जूस नबन् म प्रति । म प्रति उदार बन आज । उधार मेरो कञ्चुक ? सजिलो गरी यसको तुना-बटन उघिएन भने पनि बेसरी उधार मेरो कञ्चुक ! च्यातियो भने भोलि यो मिल्काएर अर्को नयाँ लगाउँला !”

बेसुर र बेतालका ताराका कुरा सुनेर अक्क न बक्क हुन्छन् सोम । एकछिन् पक्क परेर हेरिरहन्छन् उनका मुखमा । म हिजो अस्तिनै बृहस्पति सदन छोडेर आफ्नो बाटो लाग्नुपर्ने रहेछ भन्दै मनमनै थक्क थक्क गर्छन् उनी ।

ताराले सोमलाई तानेर आफ्नो ल्याइन् । अनि उनको हात बलजफ्ती तान्दै आफ्नो छातीतिर लग्न खोजिन् । ताराका स्तन-तनमा प्रवहमान विद्युत तरङ्गले स्पर्श नगर्दै सोमले आफ्नो हात बेसरी भट्कारेर आफूतिर ल्याए । उनलाई लाग्यो—

“आज यिनी आफ्नो काबूमा छैनन् । के के गर्ने हुन् अब !”

सोमले तारालाई भने—

“गुरुआमा ? बिहोस नहुनुहोस् ! अति गर्दा खति हुन्छ ।”

“त्यहि खति नै ओखती हो आज मेरा डहनको ।” उनले उत्तरदिइन्

जानुहोस ! कुलगुरु बृहस्पतिको कोठामा । आफ्नो पति हुदाँहुदै— ।”

सोमको वाक्य टुङ्गिन नपाउँदै तिनलाई रोकेर ताराले भनिन्—
“फेरि त्यसैको नाउँ लिन्छस् ! त्यो पति होइन मेरो ! बृहस्पति
हो !

त्यो त नाउँको मात्र पति हो मेरो, नामको मात्र । कामको होइन
! बाह्रै महीना बाह्रै काल शुभाकै गुफामा छिरेको हुन्छ त्यो । मेरो खोपीमा
खोपी खेल्न किन आउँथ्यो त्यो ! आउँदैन । त्यस जोइटिङ्ग्रेको कुरै
नगर् ?

यस जुनीलाई चाहिएन पनि मलाई त्यो अब । मलाई आज
लोकलाई देखाउने पति होइन ! मेरो भोक मेटाउने पति चाहिन्छ ।
मदेखि टाढिएर अनिष्ट गर्ने पति होइन, सधैं मसँग घनिष्ठहुने पति
चाहिन्छ । खालि देखौटे होइन, आफ्नो अभीष्ट पूरा गरिदिने वास्तविक
पोइ चाहिएको छ । बुझिस् ? आज म उसकै जोई बन्न चाहन्छु ।”

अभै अरु पनि पोखिइन् तारा, सोमका अगाडि—

मेरो मनो वेदीमा उर्लेको कामज्वालामा घृतनिषेक गर्ने पुरोधा
चाहिएको छ मलाई । यसका निम्ति मेरो अगाडि तैं छस् । तैं बन् मेरो
कामयज्ञको पुरोधा आज ।”

आज काबूमा थिइन् तारा । के गरौं र कसो गरौंको मथेलोमा
मथिएको थियो मन, उनको आज । बिना चाबुक र लगामकी बडवा
भएकी थिइन् उनी । कामवासनाको बडवानल उर्लेको थियो आज,
उनीभित्र । उनी आफै उम्लिइन् । अनी आफै पोखिइन्—

“यसैका लागि मैले पाँचवर्ष सम्म रातदिन तेरो धरालो गरे ।
तँलाई मूल ढोकाको गरालो जस्तो अँठिलो र गठिलो पारें । आजसम्म
तेरो कामना मैले पूरा गरे । आजबाट मेरो कामना तैंले पूरा गर ?”

आइमाइ त लहरा हुन् । जो अगाडि छ, जो नजीक छ ।
उसैसित गाँसिन्छन् उसैसित टाँसिन्छन् । उसैसित बेहिनन्छन् । मेरो
अगाडि तैं छस् । आज मेरो थाँक्रो तैं भइस् । त्यसै भएर आज म तैं
सँग गाँसिन्छु । तैं सँग टाँसिन्छु । तैं सँग गुटमुटिन्छु र तैं सँग
लुटपुटिन्छु पनि ।”

“यो त अति भयो गुरुआमा ?” सोमले भने ।

“अहं भन्छस् मलाई गुरुआमा !” ताराले पाखुरामा समाएर बेसरी तानिन् सोमलाई र चढ्काइन् फेरि उनका गालामा ।

आज उत्सवमा खाएको आसवको वासले उनको मुख बसाएकै थियो । चढेकै थियो केही रङ्ग उनमा पनि । अब तारासँग उग्र रूपमा रिसाए सोम ।

जब जब दुई विषमलिङ्गी बीच आपसी प्रेम, क्रोध वा ईर्ष्याले सीमा नाच्छ । अनि त रतौधी लाग्छ, दुवैलाई । आँखा देख्दैनन् दुवैले । कामान्ध हुन्छन् दुवै –

न च पश्यति जन्मान्धः

कामान्धो नैव पश्यति ।

अनि त्यसको परिणति हुन्छ रतिक्रिया । त्यस्तै हुने भयो यहाँ पनि ।

अनि त धर्मयोगी होइन, कर्मयोगी भए दुवै । अब निष्काम कर्मयोगी होइन, सकाम कर्मयोगी भए दुवै । सोमरस चढेजस्तै चढ्यो कामरस तिनका अङ्गअङ्गमा । अनि त ताराले आफूसितै छेउँमा बसेका सोम आत्रेयलाई त्यसै पलङ्गमा ढलाइन् लडाइन् र चढाइन् पनि । केही बेर दुवैले एक-अर्काका शरीरमा अङ्गन्यास र करन्यासका विविध प्रयोग गरे । कामयोगमा संलग्नभए दुवै । समाधि लाग्यो दुवैको, सर्वोच्चानन्द सहोदर कामसमाधि ।

प्राणीमात्र आनन्दबाटै जन्मिन्छन् यहाँ । आनन्दमै बाँच्छन् अनि आनन्दतत्त्व मै विलीन हुन्छन् । आनन्दनै ब्रह्म हो । अतः त्यसै आनन्दतत्त्वलाई जान्नेबुझ्ने प्रयास गर–

आनन्दादेव इमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति ।

आनन्दं सम्प्रविशन्तीत्यानन्दं ब्रह्म । तद् विजिज्ञासस्व ।

अर्कोदिन बिहान । घडीचराको पहिलो डाँको सुनिएको अधि नै हो । सधैं भन्दा ढीलो उठिन् तारा । ढीलै जागे सोम पनि । उता बृहस्पति र शुभा पनि ढीलै सुतेका थिए । ढीलै उठे ।

आज शरीरमा अलिक फुर्ति कम भएको जस्तो थियो सोमको । केही हराएका जस्ता भएका थिए सोम आज, केही गुमाए जस्ता । केही बिराएजस्ता भएका थिए उनी आज, केही डराएजस्ता । उनी पलड्मै केही भोक्रिएर बसेका थिए, केही खोक्रिएर । तारा केही समयपछि त्यही आइन् ।

"किन मर्द छोरो भएर पनि नामर्द जस्तो लोलाएर टोलाएर बसिराखेको ! नित्यक्रिया गरेर शरीरलाई स्वच्छ र चङ्गा पार्नु पर्दैन ! छः काल भैसक्यो । उठ जाऊ । स्नान ध्यान स्वाध्याय गर्न ढीलो भयो ।" उनले भनिन् ।

ताराले भनेपछि सोम आत्रेय उत्तिखेरै विछौनाबाट उठेर आफ्नो दैनन्दिन कर्मतिर लागे । आज उनका मनमा धैर्य र तनमा जाँगर थिएन । तै पनि नित्यकर्म त सम्पन्न गर्नेपन्यो ।

पाँच वर्षको अध्ययन पश्चात् सोम आत्रेयको गुरुकुलको अध्ययन समाप्त भइसकेको थियो । उनी अब देवलोकबाट फर्किन चाहन्थे । तारा भने उनको मर्त्यलोक फर्किने कुरामा कति सहमत थिइनन् ।

"अहिले के हतार भयो र ! तिम्रो मर्त्यलोक कसले खोसिदिन्छ र ? बरु मलाई पनि एकपल्ट मर्त्यलोक हेर्ने रहरछ । म पनि तिमी सितै जान्छु । उनी सोमलाई भन्नेगर्तिन्, ठट्टै ठट्टामा ।"

पतिसुख पाएका आइमाई र रतिसुख पाइसकेका पुरुष व्यक्तिहरूलाई त्यसबाट विमुख हुन गाह्रो पर्छ । उम्किनुको साटो भन् भन् लम्किएका थिए तिनीहरू, त्यस मार्गमा । चास्नीमा टाँसिएका माखाभैँ टाँसिएका थिए तारा र सोम दुवै, एक अर्कासँग । नारी भनेको घिऊको भरि घडा हो । पुरुष भनेको बलेको आगो । कदाचित् आगो र घ्यू सँगै भयो भने के हुन्छ ? त्यस्तै स्थिति भएको थियो ती दुवैको यहाँ पनि ।^{१०}

समय बित्दै गयो । यसैबीच तारालाई आफू गर्भिणी भएको अनुभव भयो । उनको नछुने हुन रोकियो । उनलाई घरिघरि वाक-वाकिलाग्ने हुन्थाल्यो ।

^{१०} घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान् ।

तस्मात् घृतं च वह्निन् च नैकत्र स्थापयेद् बधुः । सभाषितरत्नभाण्डागारम् ।

“तिमीबाट मेरो गहुड्गो जिउ भएको कुरा शुभा र बृहस्पतिलाई थाहा हुनु राम्रो हुँदैन । त्यसैहुनाले यहाँ अपहेलित हनुभन्दा पहिले नै तिमी अपहरण गरेको शैलीमा मलाई यहाँबाट मनुष्यलोक लैजाऊ ! मैले ठट्टामा तिमीसँग मर्त्यलोक जाने रहर छ भन्नेगर्दथेँ । तर अहिले त्यसै ठट्टामा लट्टापन्यो । भन्दथिन् उनी सोमलाई ।”

सोम भने दोमन हुन्थे । उनी असमञ्जसमा पर्थे । अन्कनाइ रहन्थे । त्यतिका पढे-जानेर पनि उनले समाजमा लुकेर बस्नुपर्ने स्थिति आएको थियो । कुनै निर्णय लिन सक्दैनथे उनी ।

तारा चाहीँ आकाश-पातालका कुरा ल्याएर उनलाई संझाउने गर्थिन् । सधैं राती राती बसेर दुवैजना अब के गर्ने ? भनेर योजनाका ताना-बाना बुन्थे । नीद खचपचिन्थ्यो र समयको वाहियात खर्चमात्र हुन्थ्यो । बिहान उज्यालो भयो । समस्या त जहाँको तहीँ ।

अन्ततः एकदिन कुरा निकर्ग्योलमा पुग्यो । भोलि तीन प्रहर रात बित्दा मलाई देवलोकको यस अमरावतीबाट अपहरण गरेर लैजाऊ । ताराले सोम आत्रेयलाई भनिन् । यही निधो गरेर दुवै आआफ्ना थान्कामा गए । अर्को दिन राती नै तारा र सोम दम्पतीका रूपमा सधैंको लागि देवलोक छोडेर मर्त्यलोकतिर भरे ।

अर्कोदिनको कुरा ।

बृहस्पतिसदन सुनसान थियो । शुभा ताराभन्दा अलि ढिलढिलै उठ्थिन् । आज उनी उठ्दासम्म पनि तारा भित्रबाहिर कतै देखिइनन् । यता उता जताकतै हेर्दा त सोम आत्रेयको पनि अत्तोपत्तो छैन । देवलोकमा तारा र सोमको खोजिहुन थाल्यो । अमरावती भरि राजकीय गुप्तचरहरू खोजमा खटाइये । केही पत्तो लागेन । अन्त्यमा, सोमले ताराको अपहरण गरेर लगे भन्ने निकर्ग्योलमा सबै पुगे ।

तीन

स्वयं अपहृत शैलीमा तारा सोमका साथ अमरावतीको बृहस्पति सदनबाट सुटुक्क बाहिरिइन् । त्यहाँबाट केही बेर हिडे पछि तिनीहरूले मर्त्यलोक भर्ने वायुमार्ग समाते । एक अर्काको हात समात्दै तिनीहरू मर्त्यलोक तिर ओह्यालो लागे । धरतीका भीर-पखेरा, नदी-नाला र डाँडा-काढाँ नाघ्दै पहाडी क्षेत्रको दुर्गम तथा सर्वसाधारणबाट पत्तो नपाइने कृष्णागण्डकी प्रस्रवणक्षेत्रको एकान्तस्थलमा पुगे ती दुवैजना ।

त्यहाँ तिनीहरूले भिरालो पर्वतमा एउटा अज्ञात गुफा भेटे । त्यसलाई अभ्रसम्म कसैले फेला पारेको थिएन । गुफामुखसम्म पुग्न पनि निकै कष्टकर थियो । बाटो न घाटो, गोरेटो न घोडेटो ! भ्यागुताले जस्तै चार हातखुट्टाले टेकेर गुफामुखमा पुग्नुपर्ने । सितिमिति कसैले थाहा नपाउने खालको एकान्त र अनकण्टार ठाउँमा हुनाले तिनीहरूलाई त्यो गुफा सुरक्षित लाग्यो ।

मुख सानो । कुट्टुक्क परेर बल्ल बल्ल छिर्नुपर्ने । साँघुरो गुफामुख जस्तै साँघुरिएर तिनीहरू त्यसभित्र छिरे । एउटा गुफाभित्र फेरि अर्कोपनि गुफा । भित्र पसेपछि भने गुफा ठूलो र फराकिलो थियो, बाहिरबाट सानो देखिए पनि ।

कतै गाईका थन जस्ता कतै शेषनागका फन जस्ता प्रस्तराकार प्राकृतिक बनोटका मूर्तिहरू थिए त्यहाँ । विचित्रको थियो त्यो गुफा । तारा र सोमले आफ्नो वासस्थान त्यसै गुफालाई चुने ।

तारा र सोम आत्रेयको प्रवेशसँगै चुक पोखिए जस्तो कालो र गर्मीले हप्प बाफिएको त्यो गुफा आफैँ उज्यालो र वातानुकूलित भयो । पछि पछि यस गुफाको परिचय स्थानीय वासिन्दाले विचित्र गुफाको नामले दिनथाले ।

ताराको गर्भमा सोमको सृष्टि धान्ने भ्रूणभुरो थियो, वंशवर्धक शिशु । तर मैथुनी सृष्टिका लागि विवाहको नियम भएकाले यो गर्भलाई सामाजिक मान्यता नमिल्न सक्थ्यो ।

गह्रुङ्गी जिउकी तारा स्वर्गलोकमा प्रचलित उपायद्वारा आफ्नो अवाञ्छित गर्भ तुहाएर आफू हलुङ्गी हुन पनि राजी थिइन् । तर सोमले मानेनन् ।

सृष्टिको प्रारम्भिक कालमा मर्त्यलोकमा वंशवृद्धिका लागि यस भ्रूणको कम महत्त्व थिएन । अतः भ्रूणको संरक्षण हुनुपर्ने निष्कर्षमा पुगे दुवै । अतः सोमले गह्रुङ्गी जिउकी ताराको विशेष हेरविचार गर्नुपर्ने परिस्थिति आयो ।

अब तारा र सोम त्यही बसेर प्रसवको समय पर्खिन थाले । त्यहाँ रहदा ती दुवैले असल सन्तान जन्मियोस् भनेर सकेसम्म प्रयास गरे । गह्रुङ्गी जिउकी तारालाई कुनै पनि कष्ट नहोस् भनेर सोमले घर-धन्दाका सबका सबै कामहरू आफैँ गर्दथे । समय यसैगरी बित्दै थियो ।

देवलोकमा अहोरात्र स्वाध्याय र अध्ययनमा मात्र तल्लीन रहने सोमलाई यहाँ आफ्नो सेवामा दिनरात खटिइरहेको देख्दा ताराको मन पोल्दथ्यो । कहिले काहीँ त मैले उज्ज्वल भविष्य भएका एउटा होनहार युवाको भविष्यसँग खेलचारी गरें । उसको जीवन नै बिगारिदिउँ भन्दै तारा पश्चात्ताप पनि गर्थिन् । कहिले भने पृथ्वीको यस मनुवालाई मैले आफ्नू गर्भबाट दिव्य सन्तति दिने भएँ भनेर सन्तोष पनि मान्ने गर्दथिन्, मनमनै ।

सोम आत्रेयलाई भने कम पछुतो थिएन । हजुर बुबा ब्रह्माले आफ्नो नातिलाई के के न बनाउँछु भन्नुहुन्थ्यो । म नाति भनाउँदो कुलगुरुकी पत्नीको अपहरण गर्नेमा बदनाम हुने भएँ । कुपौत्रमा दरिने

भएँ म ।" उनी अपराध बोध गर्थे आफू भित्र ।^{२१} मैले तारालाई पत्नी बनाएर अवैध काम गरेको छु । भ्रूणहत्याको अर्को पाप बोकिने डरले ताराको प्रस्ताव पनि स्वीकार गरिन । बाबुको राम्रो नराम्रो कामको प्रभाव गर्भस्थ भ्रूणमा पनि पर्न सक्दछ । अतः मैले यस अनुचित कर्मको प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ । तर के प्रायश्चित्त गर्ने ? कस्तो प्रायश्चित्त गर्ने ? को सँग सोध्न जाऊँ ? हजुरबुबाले त अवश्य पनि यसको उपाय भन्नुहुन्थ्यो होला । उहाँसँग यो स्थितिमा कलङ्कित मुख लिएर कसरी जाऊँ ?" असमञ्जसमा थिए उनी ।

सोम यस्तै खालको पीरले रातदिन सुक्न थाले । धेरै दिनदेखि यसरी लोलाए-टोलाएर सुक्दैगरेका सोमलाई देखेर तारा पनि पिरिन्थिन् । उनले एकदिन सोमलाई सोधिन्—

"किन यसरी पिरिएका ? के भयो तिमीलाई ? किन तिमी एउटा अपराधीजस्ता भएर आफैमा गुटमुटिएर बसेका छौ ? तिम्रो यो स्थितिले मलाई पनि प्रभावित गर्दछ । हामी यसरी उदास र आपराधिक भावनाले ग्रस्त भयौं भने हाम्रो भोलि जन्मने सन्तति पनि यसबाट प्रभावित हुन्छ ।"

यहाँ रातदिन मेरो सुसार गर्नु पर्दा पनि तिमीलाई ज्यादै कष्टभएको छ । यो कुरा मैले राम्ररी बुझेकी छु । मैले त यो गर्भ तुहाइदिऊँ पनि भनेकी थिएँ । तिमीले मानेनौ । मैले सकुन्ज्याल त तिमीलाई सिन्को सार्न पारेकी थिइन । तर आज म विवश छु । यो स्थितिमा अर्को उपाय पो के छ र ? किन खुम्चिस् मरीच ? आफ्नै पीरले ।

हुन त हामी यस मर्त्यलोकमा नआएर देवलोकमै बसेको भएपनि हामीलाई कसले के गर्न सक्थ्यो र ? बरू यसको दोषी त्यहाँको समाजले पनि बृहस्पतिलाई नै ठान्थ्यो । हामीलाई होइन ।" वास्तवमा दुइटा कारणले गर्दा हामीले यहाँ आउनुपरेको हो ।"

^{२१}कुपुत्रो हृदयायासं सर्वदा कुरुते पितुः ।

मातुश्च स्वर्गसंस्थां च स्वपितृन् पातयत्यधः ॥

सुहृदां नोपकाराय पितृणां नास्ति तृप्तये ।

पित्रोर्दुखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ।

करोति सुहृदां दैन्यमहितानां तथा मुदम् ।

अकाले च जरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥ (मार्कण्डेय पुराण, रैवतमन्वन्तर वर्णन ।)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

के दुईकारण ?" सोमले सोधे

"एक त तिमी आफ्नो अध्ययन समाप्त भै सकेकाले देवलोक छोड्न एउटा खुट्टा उचालिसकेका थियौ । अहिले जाऊँ कि ! भोलि जाऊँ ! गर्न थालिसकेका थियौ तिमी । यस निम्ति हामीलाई मर्त्यलोक आउनु परेको हो ।"

अर्को कुरा, नैतिकताले गर्दा पनि बृहस्पतिका घरमा हामीले बस्नु उचित हुने थिएन । किन भने तिम्रो भ्रूण छ नि त मेरो पेटमा ! अतः शिशु जन्मेर बाबुका जिम्मा नलाउँदासम्म मैले तिमीलाई छोड्नु हुदैनथ्यो । भ्रूण जन्मेपछि भने तिमीबाट म मुक्त हुन्छु, मबाट तिमी ।" ताराले भनिन् ।

"कसरी ?" सोमले आश्चर्य मान्दै सोधे ।

"कसरी नि ? यसैगरी । तिमीलाई स्वर्गीय नियम थाहा नै छैन । स्वर्गको पानगोष्ठीमा तिमीलाई कति जना केटीले बल्झाए ? तिनी सबै बिटुलिए ? के तिमी तिनका पति भयौ ?"

भोगको देश हो स्वर्ग । मन मिल्यो भने सबै थोक मिल्यो ! मन मिलेको छैन भने पति-पत्नीका बीचमै किन नहोस् ? सहवास पनि बलात्कार हुन्छ हामी कहाँ । यस स्थितिमा पीडित पक्षले उजुर गर्‍यो भने दोषी व्यक्ति दण्डभागी हुन्छ । यहाँ त गर्भ रह्यो भने मात्र यसको पति छ भन्ने थाहा हुन्छ समाजलाई । सन्तान नहोउन्ज्याल किशोर किशोरीलाई पतिपत्नीजस्तै गरी सगैं बसेपनि समाजले चोर औला ठड्याउँदैन । त्यसैहुनाले अनुचित र अनिष्टित गर्भधारण मात्र दण्डनीय हुन्छ । पुरुष र महिला दुवैको सहमतिमा भए रहेको गर्भ दण्डनीय हुदैन ।

केही गरी बृहस्पति लिन आउनु भयो भने तिमी मलाई छोडेर जान्छ्यौ त स्वर्ग ?" प्रश्नगरे सोमले ।

हो, यो त मेरो स्वातन्त्र्यले दिएको कुरा हो । मेरो इच्छामा निर्भर हुने कुरा हो । जान पनि सक्छु फेरि म स्वर्ग । नजान पनि । साँढे फेरिदैमा कामधेनुको पवित्रता र उपयोगिता समाप्त हुन्छ र ? त्यस्तै हुँ म पनि । त्यसैहुनाले पुरुषबाट वंश चल्ने नियम बनाए ब्रह्माले ।

आफ्नो सङ्कलित पुण्यको भोग गर्न आउने ठाउँ हो यो देवलोक । पुण्य सकियो अनि भर्छ चौरासी भोग्नु, तल मर्त्यलोक तिर । यथार्थमा भन्नुपर्दा तिमी पनि भोग सकिएर पृथ्वी तिर ओरालो लागेका हौ ।^{२२} यति भनेपछि अलिक शान्त भयो आवेश ताराको । उनले मुखबाट यति कुरा ओकले पछि अलिकति हलका भएको अनुभव गरिन् । तथापि पूर्णतया विरेचन भइसकेका थिएनन् उनका भित्री कुरा । अतः उनी सोम आत्रेयका सामू फेरि यसरी पोखिइन्—

सोम ? तिमीले पत्नी प्रति कर्तव्यच्युत एवं अपराधी पतिबाट अपहेलिता भएकी एउटी नारीको अन्तर्वेदना बुझ्यौ । उसको प्रार्थनामा त्यसलाई ऋतुदान दियो । तिम्रोमात्र दोष छैन यसमा । दोष छ भने मेरो पनि छ । तर म आफूलाई प्रायश्चित्तको भागी किमार्थ पनि मान्दिन । यसमा मुख्यदोषी त कुलगुरु हुन् । तिनी कर्तव्यच्युत हुदाँको परिणाम हो, आजको मेरो यो स्थिति । उपचार मूलको हुनुपर्दछ । शाखाको होइन । टाउकाको ओखती नाइटामा लगाइ ! गर्नु हुदैन ।^{२३} उनले अझ थपिन्—

जहाँसम्म अहिले मेरो कुरा छ, मैले त प्रायश्चित्त गर्दिन । मलाई यो स्थितिमा ल्याउने बृहस्पति हुन् । प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ भने उनै गरून् । मर्दका दश ओटी होउन् न ! आपत्ति छैन । तर नामर्द र अविवेकीको त एउटी पनि हुनुहुदैन ।^{२४} बीचमा कतिपनि न अङ्किकन तारा पङ्क्ति कङ्किदै यसरी ।

सोम आत्रेयलाई यो कुरा पचेन ।

“हामी यहाँ छौ । बृहस्पति देवलोकमा । यहाँबाट जति कराएपनि उहाँले सुन्नुहुदैन । अतः मसँग तिमीले रातो-पिरो हुनु व्यर्थ छ ।”

“बरु मैले के प्रायश्चित्त गर्ने ? भन ?” उनले सोधे ।

“हाम्रो देवलोकमा त सोमव्रत गर्ने चलन छ । गर्नु नै छ भने तिमीले पनि सोमव्रतद्वारा प्रायश्चित्त गर ।” ताराले सल्लाह दिइन् ।

“के हो यो सोमव्रत भनेको ?” सोधे सोमले ।

^{२२}ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । गीता ।

सोमलता अमर लोकको एउटा प्रसिद्ध र लोकप्रिय वनस्पति हो, अमरवल्ली । यसको पात पहिलो पन्द्रादिनसम्म दिनको एउटा एउटा गर्दै बढ्दै जान्छ । अनि त्यसैगरी अर्को पन्द्रादिन सम्म क्रमशः एक एक गरी घट्दै जान्छ । अनि सोमलता सिख्ने हुन्छ ।

त्यस्तै तिमीले पनि पहिलो दिन सोह गास खाएर व्रत प्रारम्भ गर । त्यसपछि प्रत्येकदिन एक एक गास कमगर्दै त्यसलाई शून्यमा झार । यी दिनहरूमा यस बाहेक अरु कुरा केही खानुहुदैन । यसका साथै त्रिकाल स्नान-सन्ध्या, ब्रह्मचर्य, बाह्य व्यवहारबाट मुक्तिका लागि मौनव्रत, पूर्णतः चित्तवृत्ति निरोध आदि । यी सबै नियमहरूको पूर्णतया पालन हुनुपर्दछ । यसरी सोमव्रत गरेमा अपराधको प्रायश्चित्त हुन्छ ।

मलाई लाग्छ मर्त्यलोकमा पहिलोपल्ट सदेह स्वर्ग आएको र पहिलैपल्ट सोमव्रत गर्ने व्यक्तिपनि तिमी नै होला ! तिम्रा पितामहले भविष्यमा सोमवल्ली जस्तै शक्ति र सामर्थ्य भएको होस् मेरो नाति ! भनेर तिमी नाउँ पनि सोम राखिदिएको हुनसक्छ ।" मुसुक्क हासदै भनिनु ताराले ।

हाँसो र ठट्टागर्ने अवसर होइन यो । हुन्छ, म यो व्रत भोलिदेखि नै गर्नथाल्छु ।" सोमले भने ।

कुनै पनि कार्य प्रारम्भ गर्नुभन्दा पहिले त्यो काम ठीक बेठीक सत् असत् र उपकारी अनुपकारी के हो ? भन्नेबारे आफैँ निकर्षाल गर्नुपर्दछ । अनि त्यो काम नियमपूर्वक पूरागर्ने सङ्कल्प पनि लिनुपर्दछ । त्यो कार्य थालेपछि सम्पन्न नगरुञ्जेल विश्राम लिनु हुदैन । तन्म मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

अर्कोदिन विहान शौच, स्नान गरे पछि पहिले सोमले सोमव्रतको सङ्कल्प लिए । अनि आवश्यक नियम पूरा गर्दै व्रतकर्म थाले । मध्याह्नमा नुनिलो अमिलो पिरो गुलियो नभएको विशुद्ध सात्विक अन्नको मात्र सोह गास खाए पहिलो दिन । अनि दोस्रो दिनदेखि क्रमशः गास घटाउँदै लगे । घट्दो गास सँगै उनको पाप शून्यमा झर्न्यो । व्रतको पूर्वाङ्ग सकियो अब व्रतको उत्तराङ्ग प्रारम्भ भयो । सोमले त्यसैगरी प्रतिदिन क्रमशः एक एक गासगर्दै आफ्नो आहार बढाउँदै लगे । एक-दुई दिनमै व्रतको प्रभाव देखिन थाल्यो । कान्तियुक्त हुनथाले उनी पहिलेजस्तै । व्रत पूर्ण भएपछि उनी उसैगरी चङ्गा भए ।

हामी त जे जस्ता भयौ, भयौ । हामीबाट जन्मिने बालकले चाही गर्भदेखि राम्रो संस्कार पाउनु पर्दछ भन्ने बारे ती दुवै जना साह्रै सचेष्ट थिए । यसका लागि सोम आत्रेय र ताराले गर्भस्थ शिशुमा नराम्रो प्रभाव नपरोस् भनेर आफूभित्र काम क्रोध लोभ मोह मद मात्सर्य जस्ता विकृतिमा पूर्ण नियन्त्रण गरेका थिए । सधैं सधैं उनले तारालाई वेद एवं उपवेदहरूका आदर्श र अनुकरणीय कथा/आख्यानहरू सुनाइरहन्थे । भ्रूणका नजिकमा आएर उनले वेद-वेदाङ्गका स्वाध्याय गरिरहन्थे । ताराका गर्भमा रहेको भुरो त्यो सबै सुनिरहन्थ्यो ।

जन्मिने सन्तानले राम्रो आँखा देख्ने हुनुपर्दछ । त्यो कानो वा अन्धो हुनुहुदैन । उसको अनुहार र व्यक्तित्व तेजिलो र आकर्षक हुनुपर्दछ । त्यो लिखुरे र नराम्रो हुनुहुदैन । उसले राम्ररी कान सुन्ने हुनुपर्दछ । उ बहिरो हुनुहुदैन । यसका लागि सोम आत्रेय तारानिर गएर गर्भस्थ शिशुले सुनोस् भनेर यो मन्त्र भनिरहन्थे—

सुचक्षा अहम् अक्षिभ्याम् भूयासम् ।

सुवर्च्चा मुखेन ।

सुश्रत् कर्णाभ्याम् भूयासम् ।

एकदिन सोम कन्दमूल खोज्न वनमा गएका थिए । उनले एउटा ससानू जम्बूफल जस्तो आकारको कुनै एउटा फलको रूख देखे । त्यसका फलहरू तीन थरि थिए । ती मध्ये एउटा हरियो थियो । यो प्रथम चरणको फल हो । त्यो खादाँ साह्रै अमिलो थियो । अर्को थरि फल गुलाफी रङ्गको । यसको स्वाद गुलियो—अमिलो मिश्रित थियो । त्यसको तेस्रो किसिम थियो, कालो । त्यो चाहिँ पूर्णतया गुलियो । सोमले रूखमा चढेर तीनै थरि फलको स्वाद चाखे । उनलाई साह्रै नै मन पर्‍यो त्यो फल । ताराका लागि पनि टिपेर लगिदिनुपर्‍यो भन्दै उनले त्यो फल एक-दुई माना जति टिपे । गुफामा ल्याएर उनलाई खान दिए । ती मध्ये केही दाना अमिला-अमिला, केही गुलिया-अमिला र केही गुलियै-गुलिया थिए । ती फल तारालाई पनि साह्रै स्वादिला लागे ।

‘यस अमिलोमा अलिकति नून-खुर्सानी पनि मिसाउन पाएदेखि त अझ चटक्क र टवाक्क हुनेथियो । तीनै थरि स्वाद लिन हुन्थ्यो, यसको ।’ ताराले भनिन् ।

“किन नपाइनु छ र ?” सोमले केही नून र खुर्सानीको धूलोल्याएर मिलाइदिए । भन् मीठो भयो त्यसको स्वाद । जिभ्रो चटकाउँ खाइन् ताराले ।

“होइन, फल त खुवायौ सोम तिमीले । तर कुन वृक्षको फल हो ? भन्ने कुरा त थाहा भएन नि !” ताराले भनिन् ।

खोई ! यसको वृक्षको नाउँ त मलाई पनि थाहा भएन । त्यस वनमा फल टिप्ने र खाने मानिसका बगालैं देखिन्थे । मैले पनि एक दुई गेडा चाखें । साह्रै मीठो लाग्यो । अनि आफूले पनि टिपें । ल्याएँ । तर मैले तिनलाई यसको नाउँभने सोधिन ।” सोमले उत्तरदिए ।

“नामै थाहा नभई त्यसै खाइयो त !” फेरि बोलिन् तारा

खाइयो त नि ? । सबैले खाने रहेछन् ।” सोमले भने ।

“त्यसो भए यस अज्ञात फलको नाउँ आजबाट सोमफल भयो । अनि त्यसको रूखको नाउँ पनि सोमवृक्ष ।”^{२३} ताराले नामकरण गरिदिइन् ।

“हो, हो । ठीक नाउँ राख्यौ तिमीले । सोमलता ! सोम पेय स्वर्गमा । यहाँ सोम फल ! स्वर्गमा सोम नाउँ साह्रै प्रिय छ ।” यङ्ग्य कसे सोमले ।

“मर्त्यमा पनि त सोम नाउँ प्रिय नै रहेछ । तिमी मनुवाको नाउँ पनि त सोम राखिदिए विधाताले !” किन चुक्थिन् तारा पनि ।”^{२४}

सोम आत्रेय हाँसे, ताराको कुरा सुनेर ।

“हो त नि ! त्यसै भएर त तिमीले बृहस्पतिलाई छोडेर पनि सोम रोज्यौ ?” मौकामा चौका हाने सोम आत्रेयले ।

केही दिनपछि वनमा घाँस-सोत्तर र दाउरा-पात लिन आउने मानिसहरूलाई सोध्दा त्यस फलका वृक्षको नाउँ त कट्फल > काफल हो, भन्ने थाहा भयो सोमलाई^{२५} त्यस दिनदेखि कट्फल र सोमफल दुवै शब्द

^{२३} (क) सोमेन आनीतं फलम् सोमफलम् । सोमफलस्य वृक्षः सोमवृक्षः । मध्यमपदलोपी षष्ठीतत्पुरुषः ।

(ख) सोमवृक्षः कट्फलवृक्ष इति रत्नमाला ।

^{२५} श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटुर्य-कट्फलौ । अम. २।५।४०। कुलचन्द्रटीका ।

काफलका पर्यायवाची भए । यसै गरी सोम आत्रेय र ताराका दिनहरू हाँसी-खुशी बित्नेथाले ।

उता तारा र सोमले सदन छोडेर हिडेपछि बृहस्पतिले ठूलो पश्चात्ताप गरे । उनलाई लाग्यो—

“आफूले विवाह गरेर ल्याएकी आफ्नै पत्नीमाथि मैले उचित न्याय गर्न सकिन । ताराले भने एउटी पतिव्रता नारीले गर्नुपर्ने समस्त कर्तव्य पूरा गरेकी थिइन् । मबाट यसरी उपेक्षित भएर कतिदिन बस्न सकिथन् तिनी ? त्यसै सोमलाई टिपेर हिडिन् ।” ताराको अभावमा बृहस्पतिको घरबारै खलबलिएजस्तो भयो । बृहस्पतिसदन शून्य भयो ।

सबैभन्दा गाह्रो त शुभालाई भएको थियो । उनी तारालाई नोकर्नीजस्तै गरी घर-धन्धामा कज्याएर राखिन्, कुँज्याएर बाँधुवा भैसी भैं घरभित्रै । आफू चाहिँ रात-दिन फुक्का-फाल । उहिले लोग्नेको छायाजस्तै बनेर हिड्ने गर्थिन उनी । अहिले तारा घरमा नहुदाँ भने उनलाई घरको बन्धनले उस्तैगरी जकड्याएको थियो । सधैं बृहस्पतिलाई ताराको खोजी गरेर उनलाई ल्याउनुपन्यो भनिरहन्थिन् शुभा ।

“जुन थालमा खायो त्यसैमाथि फेहोर्न्याउने ! कस्तो कृतघ्न रहेछ त्यो सोम ! आफू त गयो गयो । उसकी बज्यैलाई पनि लिएर गयो ।” सोमप्रति खार छुटेको थियो उनलाई ।

राजगुरु बृहस्पतिको काम धार्मिक, सांस्कृतिक तथा दण्डनीति सम्बन्धी समस्या आइलाग्दा देवराज इन्द्रलाई उचित सल्लाह दिने बाहेक समय समयमा देवलोकमा आयोजित हुने राजकीय यज्ञमा आचार्यत्व गरेर त्यसलाई निर्विघ्न सम्पन्न गराउनु पनि हुन्थ्यो । यस्ता यज्ञहरूमा यज्ञका आचार्य र आचार्यपत्नीको पनि एकसाथ वरण हुन्थ्यो । तारा बेपत्ता भएपछि उनलाई यज्ञमा एकलै आचार्य हुन अपठ्यारो भएको थियो ।

दुईटा पत्नी भएपनि उनले कान्छी पत्नी शुभालाई आजसम्म यज्ञीय कार्यमा सम्मिलित गराएका थिएनन् । दुइटी पत्नी भएपनि यज्ञीय आदि कार्यमा जेठी पत्नीकै पहिलो अधिकार हुन्छ ।

यसै बीच इन्द्रलाई निकट भविष्यमै एउटा यज्ञको आयोजना गर्ने मन लाग्यो । उनले यसबारे दिन-लगन थित्याउन बृहस्पतिलाई डाक्न

पठाए । दूतले तत्कालै बृहस्पति सदन गएर देवराजको अनुरोध निवेदन गन्यो । उल्लिखेरै रथमा चढेर वैजयन्त प्रासाद पुगे, बृहस्पति ।

देवराज इन्द्र र बृहस्पतिबीच यस विषयमा छलफल भयो । तिथि मिति समेत थित्याइयो । यज्ञबारे पूर्वाङ्गदेखि समापन सम्मका सबै कुराको निर्णय भइसकेपछि राजगुरु बृहस्पतिले इन्द्रलाई आफ्नो मनको कुरा यसरी भने-

“मेरी ज्येष्ठपत्नी तारा अहिले घरमा छैनन् । विभिन्न राजकीय एवं शास्त्रीय कार्य व्यस्तताले गर्दा मैले पत्नी तारालाई समय दिन नसक्दा उनको कामना पूर्ण गर्न सकिन । मबाट उनी प्रति अपराध भयो । म पत्नीप्रति पतिको कर्तव्यबाट चुकें । अहिले त्यो संभ्रमा म आफैलाई पश्चात्ताप भैरहेछु ।

लामो समयसम्म पतिबाट उपेक्षित हुदाँ बृहस्पति सदनबाट वैरागिएर हिडिन् उनी । कहाँ गइन् अतोपत्तो छैन । मलाई लाग्छ तारा कतै अदृश्य र एकान्त ठाउँमा तपस्या वा साधना गर्न बसेकी छन् । अथवा मलाई खोज्न कोही आउँछ कि आउदैन भनेर पछिदै मेरो प्रतीक्षा वा परीक्षा गर्दै बसेकीछन् ?

पहिले उनलाई अलि दहोगरी खोज्नु पर्‍यो । अनिमात्र यज्ञका कुरा गरौंला । पत्नीमात्र भए त हुन्थ्यो । साथमा अत्रिपुत्र सोम पनि छ । पितामहले ज्ञान विज्ञानको शिक्षादिन मेरो जिम्मामा छोडेर गएका सोम आत्रेयको पनि त्यसैदिन देखि अतोपत्तो छैन । उनले बृहस्पति कहाँ नासो राखेको नाति देवलोकमा छैन भन्ने थाहा पाउँदा साथ पितामह यहाँ सोमलाई खोज्दै आये भने मेरो के गति होला । उनले ममाथि विश्वास गरेर छोडेको नासो मैले के फिर्ता गर्ने ? कसरी फिर्ता गर्ने ? यसै विषयमा चिन्तित छु म, हिजो आज ।” लामो सुस्केरा हाल्दै बृहस्पतिले भने इन्द्रसँग ।

“धेरै दिन भयो । मैले यज्ञ गर्छु भनेर आँटेको । अब यो यज्ञ पहिले सकिहालौं । अनि एकचित्त भएर गुरुआमाको खोजि गरौंला । हुदैन र ?” इन्द्रले प्रश्न गरे ।

“तारा भनेकी मेरी जेठी पत्नी हुन् । अन्य सामाजिक कार्यहरू शुभाभाट भएपनि यज्ञयागादि जस्ता धार्मिक कृत्यहरूमा ज्येष्ठपत्नी कै प्राथमिकता हुन्छ । ज्येष्ठपत्नी जस्तै ज्येष्ठपुत्रको पनि कतिपय स्थलमा

विशेष अधिकार हुन्छ । अतः यज्ञादिमा आचार्या हुने अग्राधिकार ताराको नै छ । शुभाको छैन । तारा नभैकन यो यज्ञ हुनसक्दैन ।" बृहस्पतिले अड्डी लिये ।

"त्यसो भए भोलिबाटै म गुरुआमाको खोजीमा तदारुकता साथ गुप्तचरहरू खटाउँछु ।" इन्द्रले बृहस्पतिलाई आश्वस्त पारे । इन्द्रको मुखबाट यति सुनेपछि उनी घर फर्के ।

अर्कोदिन बिहान राजकीय गुप्तचर विभागका प्रमुखहरूलाई इन्द्रले भेला गरे । "कुनै पनि उपायले गुरुआमा ताराको पत्तो लगाएर मलाई सूचना देऊ ।" उनले तिनीहरूलाई कडा आदेश दिए ।

अमरावतीमा मात्र होइन, राजगुरु बृहस्पतिका अनुरोधमा देवराज इन्द्रले उनलाई खोज्न सबैतिर अन्वेषकहरू खटाये ।

खोजीकार्य युद्धस्तरमा प्रारम्भ भयो ।

पितामह ब्रह्माले पनि अब त आफ्नो नाति हराएको थाहा पाए । उनी पनि तत्कालै हस्याङ्-फस्याङ्गदैँ देवलोक पुगे । सबैकुरा उनले देवगुरुबाट बुझे । उनलाई बृहस्पतिको सल्लाह नमानेकोमा केही पछुतो पनि भएको थियो । नाति हराएर पिरिएका पितामहलाई देवराजले उनको खोजीमा उच्चस्तरीय गुप्तचर खटाइएको छ भनेर आश्वस्त पारे । विधाता त्यहाँबाट आफ्नो लोकतिर फर्के ।

चार

यता एकल आङ्गिक सृष्टिबाट पनि आवश्यकता अनुरूप मानवीय सृष्टि र त्यसको राम्रो सम्भरण नहुने हुनाले ब्रह्मालाई मैथुनी सृष्टिगर्ने सोच पलायो । एकल आङ्गिक सृष्टिमा शिशुको अभिभावकत्व एउटै व्यक्तिले लिनुपर्ने हुन्छ । तर पति-पत्नी वा भाले-पोथीको संयोगबाट हुने द्वन्द्वात्मक सृष्टिमा अभिभावकत्व आमा-बाबु दुवैमा हुन्छ । यसै हुनाले यस प्रक्रियामा सन्तानको भरण-पोषण पनि राम्रो हुन्छ । मैथुनी सृष्टिको विकासबाट मानवीय जनसंख्याको वृद्धिपनि अपेक्षाकृत रूपमा चाडो हुन्छ ।

विधाता ब्रह्माले भगवान् विष्णुका साथमा विराजमान मोहिनीरूपा भगवती महामायाको स्मरण गरे । उनका आदेशले सृष्टिलीला सम्पन्नगर्न तत्कालै छाया विधाताका पछाडि अनुगामिनी भएर अर्की प्रतिच्छाया उभिइन् । तिनै छायामा उनले एउटा पुत्र उत्पन्न गरे । वेदमा कर्दम शब्दको अर्थ छाया हुन्छ । त्यसै हुनाले छायाबाट जन्मेका शिशुको नाउँ छाया शब्दकै समानार्थक पुँलिङ्ग पर्याय कर्दम राखियो ।^{२५}

^{२५}वेदेषु कर्दमः शब्दछायायां वर्तते स्फुटम् ।

बभूव कर्दमाद् बालः कर्दमस्तेन कीर्तितः ॥ ब्रह्मवैवर्त। ब्रख। अ. २२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ब्रह्माले कर्दमलाई मैथुनी सृष्टिका माध्यमले लोकविस्तार गर्ने आदेश दिए । मैथुनी सृष्टिका लागि मिथुन अर्थात् जोडीको आवश्यकता थियो । योगेश्वरलाई योगमाया चाहिए जस्तै प्रकृतिलाई पुरुषको, नरलाई नारीको, पतिलाई पत्नीको आवश्यकता थियो । अद्वितीयलाई द्वितीयाको आवश्यकता थियो, अद्वैतलाई द्वैतको ।

यौनिक क्रिया भनेको युगलधर्म हो, सहधर्म हो । सहधर्मका लागि सहधर्मिणीको खाँचो हुन्छ । त्यो सहधर्मि व्यक्ति पनि रूप, गुण, उमेर, शक्ति, विद्या र इच्छा यी सबै कुरामा समान हुनु पर्दछ । इनको गुणधर्ममा फरक पन्यो र बेमेल भयो भने राम्रो सन्तान उत्पन्न हुन सक्दैन । अनि सृष्टिप्रक्रिया पनि सुचारु हुदैन ।

आफूजस्तै रूप, गुण, शील, उमेर, शक्ति र विद्याधनले सम्पन्न भएकी कन्या कहाँ पाउने ? मैथुनी सृष्टिप्रक्रियाको राम्रो ज्ञान पनि कसरी प्राप्त गर्ने ? ठूलो समस्या खडा भयो कर्दम ऋषिलाई ।

उनले पिता ब्रह्माको आज्ञा पूरा गर्नका लागि आफ्नो जोडीहुन सुहाउने असल कन्याका निम्ति देवी लक्ष्मीपति शेषशायी भगवान् नारायणको तपस्या गरे । उनलाई दर्शनदिन एकदिन भगवान् विष्णु स्वयं उनका सामू प्रकट भए ।

विष्णुको दर्शन पाए पछि कर्दम ऋषिले दुवै हात जोडेर प्रार्थना गर्दै भने- 'प्रभो ? मलाई ब्रह्माजीले मैथुनी सृष्टिको विस्तारगर्ने आज्ञा भयो । म एकलो छु । मैले गुण कर्म र धर्ममा आफू सँग मिल्ने अर्को जोडी कहाँ पाऊँ । गृहस्थाश्रम धर्मको ज्ञान समेत ममा छैन । मैले यो काम कसरी सम्पन्न गरौं ? यसैका लागि हजुरको तपस्या गरेको हुँ । आज दर्शन पाएर कृतकृत्य भएँ । प्रभो ? मैले कसरी सृष्टिको प्रक्रियालाई अघि बढाऊँ ? आज्ञाहोस् ।'

भगवान् विष्णुले भने- 'हो, तिमीले ठीक भन्यौ कर्दम ? आफू एकलैले मन र अङ्गबाट सृष्टिगरेजस्तो होइन मैथुनी सृष्टि । यो त परनिर्भर हुन्छ, यसमा आफ्नो गुण-शील मिल्ने अर्को स्त्री व्यक्तिको खाँचो पर्दछ । परन्तु तिमी यसको चिन्ता नगर ।

केही दिनमै मनु स्वायम्भुव र उनकी पत्नी शतरूपा आफ्नी छोरी देवहूति लाई लिएर यहाँ आउने छन् । ती कन्या सबै कुराले तिप्रो जोडी हुन सुहाउने छन् । उनले तिमीलाई आफ्नी छोरीसँग विवाह

गरिदिने प्रस्ताव गर्नेछन् । तिमीले त्यो प्रस्ताव स्वीकार गर्नु । देवहूतिको ग्रहण गर्नासाथ तिमीलाई गृहस्थाश्रम र ग्राम्यधर्मको प्रकृतिजन्य ज्ञान स्वतः प्राप्तहुने छ ।

तिमीलाई देवहूतिबाट नौ ओटी सुलक्षणा कन्या प्राप्तहुने छन् । असल कन्याहरुबाटै सृष्टिको सुन्दर छिटो विकास र विस्तार हुन्छ ।” यति भनेर भगवान् विष्णु अन्तर्धान भए ।

त्यसका केही दिनपछि स्वायम्भुव मनु र शतरूपा आफ्नी छोरी देवहूतिलाई लिएर कर्दम ऋषिका कुटियामा आए । वार्ता प्रसङ्गमा मनु स्वायम्भुव र शतरूपाले कर्दम ऋषिलाई आफ्नी छोरी देवहूतिसँग विवाहको प्रस्ताव राखे ।

देवहूतिको रूपशील र लावण्य देखेर कर्दम ऋषि र कर्दम ऋषिको तपस्याले तेजिलो ओजिलो भएको सुगठित युवा शरीर देखेर देवहूति, दुवै परस्पर एक अर्का प्रतिआकृष्ट भएका थिए । प्रथम दर्शनमै देवहूतिले भित्रभित्रै कर्दम ऋषिलाई वरण गरिसकेकी थिइन् । अतः देवहूतिका वर भए कर्दम । उसैगरी कर्दमले आफ्नी सहधर्मिणी सहकर्मिणी बनाउन देवहूतिको कामना गरिसकेका थिए । अतः उनका लागि वर्या कन्या^{२६} भइन् देवहूति ।

देवहूति र कर्दमको विवाह विधाताद्वारा अनुकल्पित विधि अनुसार वैदिकमन्त्र उच्चारण गर्दै सम्पन्न भयो । मनु स्वायम्भुव र उनकी पत्नी शतरूपा छोरी देवहूतिलाई कर्दम ऋषिका जिम्मा लगाएर आफू विदावादी भए ।

केही समयपछि एकदिन राती महर्षि कर्दमले सृष्टिको छिटो छरितो विकासका लागि पत्नी देवहूतिमा आफ्नो वीर्यको नौ भाग गरेर क्रमशः नौ पल्ट वीर्याधान गरे । समय पुगेपछि देवहूतिले आफ्ना गर्भबाट क्रमशः नौ ओटी छोरीहरुलाई जन्मदिइन् । न्वारनमा तिनका नाउँ क्रमशः कला, अनसूया, श्रद्धा, हविर्भू, गति, क्रिया, ख्याति, अरुन्धती र शान्ति राखियो ।

^{२६}कन्यते काम्यत इति कन्या ।

(क) कनी=दीप्तिकान्तिगतिषु।पा.धा.पा भ्वा.प.।अघ्यादित्वात् यक् । उणा. ४। १११

(ख) यस्मात् कामयते सर्वान् कमेर्धातोश्च भामिनि ।

तस्मात् कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनी ॥ -म.भा. वनपर्व

समय बिन्दैगयो । ती नवै ओटी कन्याहरु आफ्ना सुयोग्य मातापिताको शिक्षा,दीक्षा र संस्कार पाएर हुर्किदै बढ्दैगए । सन्तान जन्मन मात्रै कसैलाई ढीलो र कसैलाई चाँडो हो । जन्मेपछि त हेर्दा हेर्दै सलक्कै बढिहाल्छन् ।

ब्रह्मा बा आफ्ना दिव्य नयनले एकदिन मनुष्यलोकतिर हेरिरहेका थिए । उनको दृष्टि मनुष्यलोकमा कर्दम र देवहूतिको आश्रमतिर गयो । त्यसबेला कर्दमदम्पतीका नौ ओटी छोरीहरु बाढेर तरुनी-बरुनी भएका थिए । पहिले मानव वंशको विस्तारगर्नका लागि सन्तान उत्पादन गर्न छोरा कर्दम ऋषिलाई ब्रह्माले नै अह्नाएका थिए । अहिले तिनका छोरीहरुको विहे नहुदाँ मैथुनिक सृष्टिअगाडि बढ्न सकेको थिएन । यसले ब्रह्मालाई पनि पीर पन्यो ।

ब्रह्माले उत्तिखेरै अत्रि र मरीचि आदि ऋषिहरुको स्मरण गरे । तिनको पनि विवाह भएको थिएन । पिताका आज्ञाले एकल अत्रिले आङ्गिक पुत्र त उत्पन्न गरेका थिए तर त्यसले अपेक्षित वंशवृद्धि हुनेदेखिएन । ब्रह्माले संभ्रना गर्दा साथै तत्काल मरीचि, अङ्गिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु,भृगु, वशिष्ठ र अथर्वा नामका ऋषिहरु त्यहाँ उपस्थित भए । पहिले विधाताले ती आठजना ऋषिहरुलाई प्रकृति-पुरुषको भोगानुकूल मैथुनी सृष्टिका लागि बिहेगर्न राजी गराए । त्यसपछि तिनीहरुलाई साथमा लिएर ब्रह्माजी कर्दम आश्रमतिर लागे ।

कर्दम र देवहूतिलाई अगाडि राखेर ब्रह्माजीले मरीचि आदि नौ ऋषिहरु सँग तिनका नौ ओटी कन्याहरुको विहेको प्रस्ताव गरे ।

कन्याहरुलाई पनि त्यहाँ फिकाइयो । ब्रह्माजीका पावन सान्निध्य र साक्ष्यमा तिनलाई ऋषिहरु रोजाइयो । सबैले आ आफ्ना गुण र स्वभावसँग मिल्ने मन परेका युवा ऋषिहरुलाई रोजे । ब्रह्माजीले कर्दम र देवहूतिलाई यी सबैको विवाह वैदिकविधि अनुसार गरिदिनु भनी राम्रोसँग अह्नाई-पह्नाई आफू आफ्नो लोकतिर लागे ।

विवाह गर्ने शुभ साइतमा लगन भएपछि कर्दम र देवहूतिले ती मध्ये जेठी छोरी कला मरीचिलाई, माहिली अनसूया अत्रिलाई, साहिँली श्रद्धा अङ्गिरालाई, काहिँली छोरी हविर्भू पुलस्त्यलाई, राहिँली छोरी गति पुलहलाई, ठाहिँली क्रिया ऋतुलाई, ग्वाहिँली छोरी ख्याति भृगुलाई, ठूली काञ्छी छोरी अरुन्धती ऋषि वशिष्ठलाई र सानी कान्छी छोरी शान्ति अथर्वा ऋषिलाई बिहे गरेर दिए ।

बिहेपछि आ आफ्ना पत्नीहरु अघिँ लाउँदै ऋषिहरु आश्रमतर्फ फर्के । भृगु ऋषि ख्यातिलाई लिएर आफ्नो आश्रम भृगुस्तोम>भृगुधुम रुरुक्षेत्रतिर गए । पुलस्त्य र पुलह दुई भाई आफ्ना पत्नी हविर्भू र गतिलाई लिएर वंशविस्तारका लागि हाल म्याग्दी जिल्लाको पुला तिर गए ।^{२०} महर्षि अत्रि आफ्नी पत्नी अनसूयाका साथ खेचरपर्वत> खप्तडको गुफाश्रमतिर लागे ।

कर्दम र देवहूतिकी छोरी अनसूयालाई विहे गरेर महर्षि अत्रिले खेचराद्रिगुफामा बेहुली भित्र्याए । एकलो अँध्यारो शून्य जस्तो थियो त्यो ओडार हिजोसम्म । तर आज एउटा मुखबोला मानिस, त्यसमा पनि सुन्दरी पत्नी नै थपिदाँ त आज त्यो उत्सव गृहजस्तै भएको थियो ।

अत्रिले गुफामा एकलै गर्ने काम अब दुईजना पति-पत्नी मिलेर गर्नथाले । साह्रै सजिलो अनुभव भयो अत्रिलाई । कुचो लाउने र दहिलो लिप्ने जस्ता साना-तिना काम त म आफैँ गर्छु भन्थिन् उनी । पतिलाई गर्न दिन्नथिन् । दुवै पतिपत्नीका कायामा विस्तारै विस्तारै भौतिक मायाको सञ्चार हुन थाल्यो । पछि पछि त त्यस गुफामा मायाको एउटा सानो सानो संसार बसे जस्तो लाग्यो ।

सहकर्मिणी भइन् अनसूया अत्रिकी । सहधर्मिणी भइन् अनसूया अत्रिकी । अब उनले गर्भिणीहुनु बाँकी थियो । विवाहको उद्देश्य नै वंशवृद्धि थियो । असल सन्तानको उत्पादन थियो, तिनताका । यो कार्य पति-पत्नीबीच राम्रो हिमचिम भएपछि मात्र सम्भव थियो ।

मनसा वचसा कर्मणा एक अर्कामा पूर्णतया समर्पित भएपछि मात्र । मुकुलित हुन्छ प्रेम । पुष्पितहुन्छ प्रेम । अनि हुन्छ परागसिञ्चन त्यसमा । अनि लाग्छ फल ।

एकदिन बिहान अनसूया ऋतुमती भइन् । उनको यौनाङ्गबाट रक्तस्राव भयो । दुख्न पनि थाल्यो शरीर, करकर खानथाल्यो । एकपल्ट त आत्तिइन् पनि अनसूया ।

^{२०} एकदा प्रथमे कल्पे कस्याज्ञा परिपालयन्।

पुलहो नाम ब्रह्मर्षिः पुलस्त्योपि महानृषिः।

सृष्ट्यर्थं गण्डकीतीरे जग्मतुर्भ्रातरावुभौ । कृत्वाश्रमपदं तत्रचक्रतुस्तौ महत्तपः। ।

वाराह. (द्र. पाणिनि उपन्यास । विष्णुराज आत्रेय ।)

“मलाइ रक्तस्राव भयो ।” उनले विस्तारै पतिलाई भनिन् ।

“एः तिमी रजोवती भइछौ । पुष्पवती भइछौ । यस्तोमा तीन दिनसम्म प्राकृतिक रजस्राव हुनेगर्दछ । यसलाई बगिरहन दिनुपर्दछ । यो विकृतिको निष्कासन हो, तिमी भित्रको । विकृत रगत निष्कासित हुँदा यसका दूषक कीटाणुहरू पनि बाहिर आउँछन् । त्यसै हुनाले ती दूषक कीटाणुहरू अरुमा सर्ने डर हुन्छ । अतः यी दिनहरूमा कसैसँग स्पर्श नहुनु राम्रो । यस अवस्थामा तिमीले शरीरलाई पूर्णविश्राम दिनु पर्दछ ।

पुष्पवती भएका बेला नारीहरू चैत वैशाख वा असार साउनकी सुवासिता धरती जस्तै उर्वरा हुन्छन् । यसबेला बीजवपनको चाहना उत्कट हुन्छ तिनीहरूमा । यस्ता बेला भुक्तिकएर पनि परपुरुषसँग समागम भयो भने अनर्थ हुन्छ । रजस्वला स्त्रीसँग सम्भोग गर्नाले आँखाको ज्योति र आयु समेत कम हुन्छ । प्रज्ञा, तेज, बल, आदि क्षीण हुन्छन् ।^{२८} सामाजिक मान्यतामा खलल पर्न सक्छ । त्यसै हुनाले रजोवतीहरू यस्ता समयमा पुरुषहरूसँग छोड्दैनन् ।

रजस्वला भएको पहिलो र दोस्रो दिनको पत्नी समागमले गर्भ रहयो भने त्यस्तो शिशु जन्मदाँ साथ मर्दछ । तेस्रो दिनको गर्भले शिशु अङ्गहीन जन्मिन्छ । चौथो दिनको गर्भले शिशु अल्पायु, विद्याहीन, भ्रष्ट, पतित र परस्त्रीगामी जन्मिन्छ ।^{२९} त्यसो हुनाले रजस्वला भएको सातौँ दिनसम्म पत्नीगमन गर्नु निषिद्ध छ ।^{३०}

दूषित पानीबाट पनि अपोषक कीटाणुहरूको सङ्क्रमण हुनसक्दछ । अतः हामीले सधैं स्वच्छ सफा पानी उपयोगमा ल्याउनु पर्दछ । रक्तस्राव भएका बेला पानीखाने कूवा धारा वा पधेराको स्पर्श गर्दा तिनमा कीटाणु सर्ने डर हुन्छ । त्यसैहुनाले यस अवधिमा पानीको धारा र कुवामा नजानु नै राम्रो

यो समय नारीको ऋतुकाल हो । अङ्गअङ्ग प्रस्फुटित हुन्छन् यतिबेला । ऋतुमती नारीले त्यसैभएर यस अवधिमा पूर्ण आराम दिनु पर्छ शरीरलाई । महर्षि आत्रेयले अनसूयालाई सिकाएको यो स्त्रीधर्मको पालन

^{२८} मनुस्मृति अ ४१

^{२९} लिङ्गपुराण ।

^{३०} युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु ।

पूर्वसप्तकमुत्सृज्य तस्माद् युग्मासु संविशेत् ॥ गरुड सारोद्धार । अ. १५।१०।

यसपछि सबै नारीहरूले गर्नथाले । यस आत्रेयप्रोक्त स्त्रीधर्मको पालन गर्ने रजस्वलालाई नै पछि पछि आत्रेयी भन्न थालियो ।^{३१}

अनसूया आत्रेयी भएको सात दिन बित्यो । आज आठौँ दिन । उनले कल्क लेपन अर्थात् खली-बुकुवाले शरीर कपाल मिचेर नुहाइ-धुवाईगरिन् । कल्क>खली लेपन गरेर नुहाउँदा उनको कल्कले सौन्दर्यपनमा समेत अझै निखार आएको थियो । गुफा बाहिर घाममा बसेर उनले भिजेको कपाल सुकाइन् । दिउँसोको खानपिन भयो । साँझ महर्षि अत्रिले उनको सहयोगमा मैथुनिक सृष्टिको उपक्रम गरे ।

गर्भाधानको अवसर आयो । त्यसबेला अत्रिले भगवान् शङ्करको स्मरण गरे । अनि उनले अनसूयामा वीर्य सिञ्चन गरे । गर्भवती भइन् अनसूया । समय पुगेपछि रुद्रको अंशलिएर तिनबाट एउटा छोरा जन्मे । इनको नाउँ दुर्वासा राखियो । इनी सोम आत्रेयका माहिला भाई थिए ।

शिक्षा-दीक्षा सम्पन्न भएपछि युवा दुर्वासाको पनि विवाहगर्ने समय भयो । कन्या खोज्दैजादाँ कन्यार्थीहरू कृष्णगण्डकी प्रस्रवणपरिधि अन्तर्गत रुरुक्षेत्रमा कृष्णागण्डकी पारि अवस्थित और्वऋषिको आश्रम और्वस्थली>अर्गलीमा पुगे । महर्षि भृगुका वंशज थिए और्व ऋषि । महर्षि भृगुको आश्रम पनि कृष्णगण्डकी प्रस्रवण परिक्षेत्र अन्तर्गत रुरुक्षेत्रमा अवस्थित भृगुस्तोम>भृगुथुममा थियो । तिनै भृगुकी पत्नी ख्यातिमा एउटा छोरा जन्मे । तिनको नाउँ थियो ऋचीक । यिनको विवाह राजा गाधिकी छोरी तथा कौशिक विश्वामित्रकी बहिनी सत्यवतीसँग भएको थियो

यी दुवै अत्रिदम्पती फेरि एउटा अर्को छोरा जन्माउने सोचमा थिए । यसका लागि अत्रि र अनसूया दुवैले यसपल्ट ब्रह्मा, विष्णु र शिव त्रिदेवकै आराधना र उपासना गरे । फलतः अनसूयाबाट अर्को एउटा पुत्रको जन्म भयो । त्रिदेवको आराधनाबाट प्राप्त भएकोले यिनको नाउँ न्वारनमा दत्त राखियो । पछि गोत्रनाम आत्रेय जोडिदा यिनलाई दत्तात्रेय भन्न थालियो । इनैबाट आत्रेयवंशी ब्राह्मण क्षत्रियहरूको सन्तति परम्परा अगाडि बढ्दै गयो ।

^{३१}स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ।

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद् रजः पुष्पमार्तवम् । अम २।६।२०

पाँच

धेरै समयको खोजिमेलो पछि देवराज इन्द्रका गुप्तचरहरूले बृहस्पतिकी जेठी पत्नी तारा र सोम आत्रेयको पत्तो लगाइछाडे । तिनीहरू मर्त्यलोकमा आर्यावर्तको गण्डकी प्रस्रवणक्षेत्र अन्तर्गत एउटा अनकण्टार पहाडी जङ्गलस्थित दुर्गम तथा एकान्त गुफामा दम्पतीका रूपमा आनन्दसाथ बस्दारहेछन् । तारा गर्भवती रहिछन् । भ्रूण र पत्नीको संरक्षणमा सोम दिनरात सजग र सचेष्ट रहेछन् । देवराज इन्द्रलाई तिनीहरूले यस कुराको विस्तृत विवरण दिए । यो सूचनालाई इन्द्रले गुप्त राखे ।

एकदिनको घटना हो । दिउँसोको समय थियो । सोम र तारा बसेको त्यस गुफामा केही गुप्तचर तथा अङ्गरक्षकहरूका साथ देवराज इन्द्र, ब्रह्मा र अन्य देवताहरू समेत आए । उनीहरूले तारा र सोमलाई भेटे । आफ्नो नातिलाई त्यस अवस्थामा देख्दा विधाता दुखी भए । उता बृहस्पतिले पनि देवलोक छोडेर आएको पत्नीको स्थिति देख्दा मलिनो अनुहार लगाएका थिए । इन्द्रले तारालाई भने—

“गुरुआमा ? जाऊँ अब ।”

ताराले केही पनि उत्तर दिइनन् । बृहस्पतिले ताराको पेटमा रहेको शिशु, अमरावती उत्सवको दिन राती भएको सम्पर्कका आधारमा मेरो हो भन्ने ठाने । सोमलाई पनि त्यो गर्भस्थ शिशु मेरो हो भन्ने विश्वास थियो । यसको निक्कै नगरी तारालाई बृहस्पतिले लान सक्दैनथे । सगैँ आएका देवताहरूले तारासँग सोधे —

“तपाईँका पेटमा रहेको गर्भ कसको हो ?”

ताराले केही उत्तर दिइनन् ।

तिनीहरूले उनलाई दोहोर्न्याई तेहोर्न्याई यही प्रश्न गरे । तै पनि ताराबाट यसको कुनै उत्तर आएन । कुराका प्रसंगमा गर्भस्थ शिशुमाथि देवगुरु र सोम दुवैले दावी गरे पनि ताराले यसरी मौन बसिदिदाँ वास्तविक बाबुको छिनो-फानो हुन सकेको थिएन ।

“कसको हो यो गर्भ ? पतिको कि उपपतिको ?”

“कस्तो हो यो गर्भ ? औरस कि क्षेत्रज ?”

“के भन्ने यसलाई ? वैध कि अवैध ?”

त्यहाँ उपस्थित अन्य व्यक्तिहरू पनि यसैबारे आपसमा श्रौती>साउती गर्नथाले ।

ताराको दैवी रज र सोमको मानवीय वीर्यको मिश्रणमा निर्मित गर्भस्थ शिशु साह्रै चतुरो थियो । उसले आमाको पेटभित्रैबाट बाहिरको सबै कुरा सुनिरहेको थियो । पिताको शिक्षादीक्षा र संस्कारले गर्दा गर्भमै दिव्यज्ञान प्राप्त थियो उसलाई । तथापि यो छोरा अमुकको हो भन्ने कुराको निर्णयभने आमाले नै गर्नुपर्थ्यो । तारा यसरी नबोलिदिँदा उसलाई पनि भोलि समाजमा उभिएर मेरा बाबु यिनै हुन् भन्न अप्ठ्यारो हुने थियो ।

उ भित्र भित्रै साह्रै दुःखी भयो ।

आमाले फलानूको गर्भ हो, नभनुञ्ज्याल बाबुलाई पनि यो भ्रूण मेरो हो भन्ने थाहा हुँदैन । आमा यसरी मौन बसिदिँदा त म अज्ञातपितृक छोरो पो हुने भएँ, बाबुको ठेगान नभएको । भन्ने लाग्यो

गर्भस्थ शिशुलाई । अब त उ पनि आमासँग रिसायो । उसले पेटभित्रैबाट तारालाई भन्यो—

“ए आमा ? तिमी किन बोल्दिनौ ?”

तिमीलाई के म व्यभिचारिणी भनूँ !

साँचो भन ! म कसको छोरा हुँ ?

नत्र म तिमीलाई सराप दिन्छु ।^{३२}

ताराका पेटभित्ररहेका भुराको त्यो वाक्य सुनेर सबैजना एक छिन स्तब्ध भए । तिनीहरू एक आपसमा कानेखुसी श्रुति>साउती गर्नुथाले ।

लौ अब अनर्थ हुन थाल्यो । यस समस्याको समयमै समाधान गरिएन भने यसले अर्को विपत्ति थप्छ भनेर ब्रह्माजीले तत्कालै तारालाई ओडार भित्र अलिक पर एकान्तमा लगे । यसबेला रिसाउनु तर्साउनु उपयुक्त हुदैन भनेर उनले तारालाई छोरी को संबोधन गर्दै बडो आत्मीय भावले सोधे—

“तिम्रो गर्भमा रहेको शिशु कसको हो ।^{३३}

“यो गर्भ सोम आत्रेयको हो ।” उनले उत्तर दिइन् ।

“बृहस्पतिले त्यो गर्भस्थ शिशु मेरो हो भन्ने दावी गर्छन् नि त ?”

प्रतिप्रश्न गरे विधाताले ।

^{३२}(क) देवाःसमुत्पन्नसन्देहास्तारां पप्रच्छुः — सत्य कथयास्माकमतिसुभगे ?
कस्यायमात्मज सोमस्याथ बृहस्पतेरित्युक्तापि सा तारा ह्रिया नकिञ्चिदुवाच ।
बहुशोऽप्यभिहिता यदासौ देवेभ्यो नाचक्षे, तदा स कुमारः शप्नुमुद्यतः प्राह
च— दुष्टाम्ब ? कस्मान्मम तातं नाख्यासि । अद्यैव ते अलीकवत्यास्तथा
शास्तिमयमहं करोमि । विष्णुपुराण । अंश ४ । अध्या.६।

(ख) कुमारो मातरं प्राह कुपितोलीकलज्जया ।

किं न वोचस्यसद्वृत्ते? आत्मावद्यं वदाशु मे ॥श्रीमद्भाग० ९ ।१।१२।

^{३३}(क) अथ भगवान् पितामहस्तं सन्निवार्य स्वयमपृच्छताराम् ।
कथय वत्से ! कस्यायमात्मजः? सोमस्याथ बृहस्पतेरित्येवमुक्ता लज्जाजडमाह—
सोमस्येति । वि.पु.४।६।

(ख) ब्रह्मा तां रह आहूय समद्राक्षीच्च सान्त्वयन् ।

सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ भागवत ।३। १४। १३।

“दावी पैरवी उनले जेसुकै गरे पनि गर्भाधान सोमले गरेका हुन् । देवगुरुको त मात्र क्षणिक सम्भोग हो, वीर्यनिषेक होइन ।” शिर निहुराउँदै प्रतिवाद गरिन् ताराले ।

विधातालाई यो कुरा सुन्दासाथ भित्रभित्रै झनक्क रीस उठ्यो । तथापि त्यसलाई उनले रतिभर पनि अभिव्यक्त हुन दिएनन् । पितामहले ताराको हात समात्दै विस्तारै विस्तारै उनलाई देवगुरुका सामूल्याए । अनि निर्णायक वाक्य भने—

“अब यस समस्याको समाधान भयो । यो गर्भ सोमको हो । बृहस्पतिको होइन । देवगुरुले पतिधर्मको पालनमा उपेक्षा गर्नाले यस्तो परिस्थितिको सिर्जना भएको रहेछ ।

“लः देवगुरु अब तारालाई स्वीकार गर !” पितामहले ताराको हात समाएर बृहस्पतिलाई थमाउन खोजे ।

बृहस्पतिलाई भने असजिलो लाग्यो । एकपाइला पछि सर्दै उनले भने—

“क्षमा रहोस् पितामह ? मैले पत्नीलाई समय दिन नसक्दा यो परिस्थिति आयो होला । ताराको पेटमा गर्भ छ । यिनी सोमसँग भागेर यहाँ आएकी छन् । यो कसको गर्भ हो ? भन्नेकुरा बाबुलाई भन्दा आमालाई थाहा हुन्छ । आमा जसलाई तोक्छन् त्यही बाबु हुन्छ । गर्भसुरक्षित नरहेको खण्डमा परकीयसँग भएको सम्बन्धसम्म पनि पतिलाई थाहा हुदैन । केही महिलाहरूले त यस्तो स्थितिमा विभिन्न उपायले गर्भस्राव गरेर आफूलाई समाजमा चोखा सुकिला भएको देखाउँछन् पनि ।

तारा मेरी पत्नी हुन् भन्दैमा जानी जानी घर छोडेकी र अर्काको पेट बोकेकी महिलालाई गर्भसित घरमा भित्र्याउन त भएन नि ! लोकको लाज र डर पनि त मान्नेपन्यो । यस्तो नियम हाम्रो स्वर्गमा पनि छैन ।” बृहस्पतिले बह्मालाई निवेदन गरे ।

समस्या त फेरि पनि जस्ताको तस्तै रह्यो, जहाँको त्यहीँ ।

एकछिन केही बिचार गरेपछि ब्रह्माले फेरि तारालाई एकान्तमा लगेर उनको कानफुके—

“तिम्रो शिशु गर्भमै बोल्न सक्ने भएको छ । यसको जन्मिने समय भइसकेजस्तो छ । अब सर्वप्रथम तिमीले शिशुलाई जन्मदेऊ र यस

संकटको परिस्थितिबाट आफूलाई मुक्त पार । अनि आफ्नो पति बृहस्पतिसँग जाऊ ।”

ताराले ब्रह्माको सलाह मानिन् । उनले अलिपर गुफाको खोंचमा गई आफू छेकिएर बसिन् । अनि केही समयपछि एउटा शिशुलाई जन्मदिइन् । नाटीकुटी सोमकै जस्तो अनुहार भएको जन्मेको थियो त्यो शिशु । अब त त्यसै अनुहारबाटै उ कसको छोरा हो ? भन्ने समस्याको पूर्ण समाधान हुन सक्दथ्यो ।

सोम आत्रेयमाथि बृहस्पतिको खार छुटेको थियो । उनलाई यो खार कसरी पोखौं भन्ने लागि रहेको थियो । बृहस्पतिले अलिक अप्रसन्न मुखाकृति गराएर सोमलाई सोधे-

आफ्नो इच्छा नहुँदा नहुँदैपनि पितामहको अत्याग्रहमा मैले तिमीलाई आफूकहाँ पढ्न राखें । यस्तो काम तिमीले किन गर्नु ?

सोमले यो प्रश्न सुन्नासाथ ताराको मुख हेरे । उनले केही भन्न नपाउँदै ताराले उनलाई बीचैमा उछिनिन् । उनले भनिन्-

“यो सबै मेरा कारणले भएको हो । सोमको केही दोष छैन । बिहे गर्न तम्सिनेले आफ्नी पत्नीको सुख-दुःख बुझ्नु पर्छ । संसारै बिर्सेर पतिकै पछि लागेर आएको पत्नीलाई समय दिन पनि हेक्का हुनुपर्दछ । घरको गोसाहाँले आफ्नी पत्नीलाई घर बाँध्नुवा भैसी गराएर कीलामा कक्रक्याई रहने र आफू सधैं सुरुवाल लाएर बाहिरैतिर हिँड्ने रन्ने गर्न थालेपछि घाँस-सोत्तरदेखि ठेको-मधानीसम्मको काम गोठालाले गर्छ ।”

ताराको कुरासुनेर बृहस्पतिले शिर नुघाए ।

विधाताले मनमनै भने- “तारा र सोमको यस कार्यले भावी लोकमर्यादा विखण्डित हुन्छ । त्यसो हुनाले सोमले पनि यसको प्रायश्चित्त गर्ने पर्छ । के गर्नु ! नाति भनेर भएन ।”

उनले मुख खोले- “बृहस्पति ? तिमीले यस उल्लूलाई पनि दण्ड दिएर भविष्यमा लोकलाई यस छाडा प्रवृत्तिबाट रोक्ने आदर्श कायम गर । अन्यथा पछिसम्मलाई यो कुरा नराम्रो उदाहरण बन्न जाने छ ।

विधाताको आज्ञा पालनगर्दै बृहस्पतिले भने-

“सोम? तिमी मेरो निवासमा पढ्न बसेका हो । तिम्रो अध्ययन र अन्य व्यवहारबारे मलाई केही भन्नुछैन । तर तिमी अनुचित मार्गमा

लाग्यो । जन्मदिने जननीमात्र आमा होइनन्, गुरुपत्नी, आचार्यपत्नी, श्वशुरपत्नी र धात्रीहरू पनि आमा समान हुन्छन् ।^{३४}तिमीले कुलगुरुपत्नी सँग अनुचित व्यवहार गर्नु । तिमी्रो यस अविवेकपूर्ण कार्यले गर्दा मैले अपहृता तारालाई पनि स्वीकार गर्नुपर्नेछ ।

सोम आत्रेय ? चाहिने भन्दा बढी कुनै पनि कुरा राम्रो हुदैन, केही पनि कुरा राम्रो हुदैन । अति भयो भने क्षतिहुन्छ, खति हुन्छ । तिमी्रो अत्यधिक रूपको कारण आज यो अवस्था सिर्जना भएको हो । अतः तिमी्रो मुखको केही भागमा चायाँ आओस् । तिमी्रो सुन्दरता आजैबाट कलङ्कित बनेोस् । तिमीले आजीवन यही दण्ड भोग्नु ।”

बृहस्पतिले सोम आत्रेयलाई शापदिएको सुनेर त्यहाँ उपस्थित सबै एकछिन स्तब्ध भए । तर कसैले पनि यसलाई अनुचित ठानेन । ब्रह्मालाई नाति अभिशप्त भएकोमा पीर त लागेको थियो । तर उनलाई पनि लोक लाजबाट बच्न बचाउनका लागि यसभन्दा अर्को उपाय थिएन ।

बृहस्पतिको शाप पाएपछि सोमको मुखमा कालो चायाँ देखिन थाल्यो । चायाँ ! छायाँ जस्तो कालो चायाँ । त्यस छायाँलाई कसैका आँखाले मृगका सिङ्को आकार जस्तो देख्यो । अनि उनको नाउँ मृगाङ्ग भयो । कसैले त्यसलाई दुवै कान ठाडो भएको शशारूढ खरायो जस्तो देखे । अनि तिनीहरूले कलङ्कित सोमलाई शशी तथा शशाङ्क भन्न थाले ।

यसपछि सोम आत्रेयबाट आफूले जन्माएको छोरालाई बाबु सोमको जिम्मालाउने काम आयो ताराको । पहिले ताराले नवजात शिशुलाई एकछिन् सुसारिन् सुसारिन् ।

“मेरो बाबा ! तिमी्रो र मेरो साइनो-सपनु यति रहेछ । अब तिमी आफ्ना बाबुको संरक्षणमा बस !” वासत्यले आखाँबाट भर्रेका आँसु पुछ्दै

^{३४}स्तनदात्री गर्भधात्री भक्षदात्री गुरुप्रिया ।

अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥

सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।

मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥

मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।

जनानां वेदविहिता मातरः शोडशः स्मृताः ॥-ब्रह्मवैवर्त. गणपतिखण्ड, १५

ताराले आफ्नो नवजात शिशु सोमका हातमा सुम्पिन् । आफू बन्धनमुक्त भइन् । पहिले देवलोकको विधि अनुसार उनलाई चोख्याए बृहस्पतिले । अनि पत्नीका रूपमा तारालाई पुनः स्वीकार गरे ।

ब्रह्मादि देवताहरूसँगै तारा बृहस्पतिका पछि पछि गुफाबाहिर आइन् । उनले अन्तिमपल्ट पछाडि फर्केर सोम र उनका हातमा रहेको शिशुलाई हेरिन् । आफ्नो सारीको टप्पोले आँखाको कोसीबाट छचल्किने आँसु पुछिन् । अनि बृहस्पतिका साथ तारा व्योमरथमा चढेर पुनः देवलोकतिर गइन् । ब्रह्मा हंसरथमा, इन्द्र व्योमयानमा र अन्य देवगण आआफ्ना वाहन चढेर गन्तव्य तिर लागे । सोम आत्रेय भने शिशुलाई लिएर त्यही आश्रममा बसे ।

सोम आत्रेयका जिम्मा अब छोरा बुधको भरण-पोषणको दायित्व थपियो । छोरा-छोरी त ख्याल-ख्यालैमा मनोरञ्जन गर्दा मात्र पनि जन्मेलान् । तर जन्मेपछि तिनलाई हुर्काउनु, बढाउनु, पढाउनु, असल संस्कार दिनु अनि कुल र समाजले सधैं संभिने गरी तिनलाई यशस्वी तुल्याउनु ख्याल-ख्याल थिएन । स्वयं पितामह ब्रह्माले शिक्षा-दीक्षा दिएका अत्रिपुत्र सोम आफैं त यसरी कलङ्कित हुन पुगे । अरु साधारणको के कुरा !

सोम छोराको बाबु भएका एघार दिन भए । न्वारनको दिन आयो जातकको । त्यो शिशु गर्भबाट बाबु जस्तै राम्रो, बद्धिमान् र विद्यावान् निस्क्यो । सोमले त्यस शिशुको नाउँ बुध राखिदिए ।

आमाबाबुले म बिग्रे पनि हाम्रो सन्तान न बिग्रियोस् भन्छन् । एउटा जँड्याहा जुवाडे र दुर्व्यसनीले पनि आफ्नो छोरालाई त्यसो गर्नबाट रोक्ने प्रयास गरेको हुन्छ । सोम पनि अब सबै कुरा छोडेर छोरा बुधको भरण-पोषण र शिक्षा-दीक्षामा लागे । चूडाकरण र व्रतबन्ध संस्कारपछि वेदाध्यन प्रारम्भ भयो उनको ।

बुधले त्यस गुफामा बसेर वेदमन्त्रको स्वध्याय गर्दा सम्पूर्ण गुफा नै प्रतिध्वनित हुन्थ्यो । स्वर्ग र मर्त्य दुवै लोकका विद्यामा पारंगत बाबु आफू सँगै हुँदा बुधलाई अर्को गुरु खोजिरहन परेको थिएन । गर्भदेखि संस्कार र ज्ञान दुवै प्राप्त गरेका बुध आत्रेय पनि बाबुभन्दा कम भएनन् ।

आत्मा वै जायते पुत्रः । पुत्रका रूपमा आफू स्वयं जन्मिन्छ, बाबु । त्यसैहुनाले बाबुका प्रायः जसो समस्त गुणहरू छोरामा हस्तान्तरित हुन्छन् । यस्तै भएको थियो यहाँ पनि । बाबुजस्तै राम्रा र हिसीपरेका थिए यिनी । पहेंलो र सुनौलो वेषभूषा थियो यिनको । रजोगुणी थिए यिनी, सौम्य र सुशील । एउटा दीयोबाट सल्काइएको अर्को दीयो जस्तै थिए बुध । ठिक्क त्यस्तै ! दुरुस्त उस्तै ! बाबु जस्तै । रंग-रोगनमा भने यिनी बाबुजस्ता तुषार धवल गोरा नभएर दूर्वादलजस्ता श्यामल कान्तिभएका नीलाभ थिए । यसरी आफ्ना बाबु सोम आत्रेयबाट शिक्षा-दीक्षा संस्कार तथा शिष्टाचार पाएर बढ्दै-चढ्दै गए बुध ।

आफूलाई छोडेर तारा बृहस्पतिसँग गएपछि सोम आत्रेय त्यस गुफामा एकलै थिए । यो एकलोपनले उनलाई पिरोल्थ्यो पनि । मुखका कुरा छोरा बुधसँग गरेपनि मनका कुरा उनी कसैसँग गर्न पाउन्नथे । त्यस ओडारमा उनको तन बिसाउने ठाउँ त जति पनि थियो तर मन बिसाउने ठाउँ थिएन ।

छोराछोरीलाई बढाउँदा र पढाउँदा मानिसले एउटा ठूलै तपस्या गर्नुपर्छ । आफ्ना सन्तानलाई सुलतमा ल्याउन साना दुःखले हुदैन । आफ्ना सबै सुख-सुविधा छोडेर मनलाई कसेर समस्त जपना-तपना सन्तानको उत्थानमा लगाउनु पर्दछ । अनिमात्र सन्तानले कुलको पिढी थाम्छन् ।

एकपल्ट उनका मनमा एउटा विचार आयो—

सधै बाबु-आमाको बैशाखी टेकेर हिड्ने, उनीसँगै जुका-जुम्राजस्तै टासिँने, उनकै आर्जनमा सोख्गर्ने परजीवी छोरो र सधै विभिन्न निहुँमा सासुलाई मात्र कज्याएर अल्छी र ठगजीवन बिताउनुलाई नै आफू भाग्यमानी भएको ठान्ने, लोभलाई भए नभएका कुरा लगाएर सासुलाई सधै बलीन्द्रधारा रुवाउने बुहारीले पनि कहिल्यै जीवनमा प्रगति गर्न सक्दैनन् । परिणाममा उनी सन्ततिपीडित र दुःखी हुन्छन् । त्यसै हुनाले बाबुआमा र सासु-ससुराले जीवनका उकाली ओह्यालीहरूमा आफ्नै भरमा टेक्ने उभिने शिक्षा र वातावरण प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै छोरा-छोरीलाई दिनु पर्दछ । यो कुरा गर्दा पहिले पहिले तिनीहरूलाई बिख लागे पनि पछि त्यो अमृत समान हुन्छ ।

छोरा बुध किशोर अवस्थाको भइसक्यो । अब यो युवावस्थातिर लम्किदैछ । यसले पनि आफ्नो पौरख आफै गर्नुपर्दछ । आफ्नो खुट्टामा आफै टेक्नुपर्दछ । अब मैले छिटै नै यो गुफा छोडेर जानुपर्दछ । नत्र

मेरो वंश उज्ज्वल हुदैन । सधैंभरि ठूला वृक्षका ओतमा रहेका पाला-पोथ्राहरू राम्रोसँग विकसित हुदैनन् । यस्तो विचार सोमका मनमा उठिरहेको थियो ।

सोमले पनि त आफ्ना बाबु अत्रिको पितृवात्सल्य पाउन सकेका थिएनन् । सबैकाम विर्सेर यो अँध्यारो गुफा कुहिरहनुको पनि त कुनै अर्थ थिएन । पितामहका काखमा हुर्केबढेका इनले पितामहलाई पनि सन्तुष्ट राख्न सकेनन् । उनलाई हिजोआज पिता अत्रिको मुखहेर्ने र उनको सान्निध्यमा रहने इच्छाले सताउन लागेको थियो ।

छोरालाई भनेर हिउँभने उ मेरो पुच्छर लागिहाल्छ । मलाई छोड्दैन । अब म नै त्यो नभएको बेला पारेर कुनै दिन यो विचित्रगुफा सधैंको लागि छोडेर निस्कन्छु । भित्रभित्रै निर्णय लिएर उनले ।

एकदिनको कुरा हो । बुध आत्रेय कुश-फल-मूललिन जङ्गल पसेका थिए । सोम आत्रेय त्यहाँबाट सधैंका लागि निस्के । साभ्रपख बुध जङ्गलबाट फर्के । गुफामा सोम थिएनन् ।

बुधले यता उता सबैतिर खोजे हेरे । बुबा ? बुबा ? भन्दै वन थर्कने गरी कराए । जङ्गलबाट प्रतिध्वनि मात्र आयो । धेरै रातिसम्म गुफामुखमा बसेर सोमको बाटो हेरिरहे । तर उनी आएनन् । साँझ केही खाँदा पनि खाएनन् । राती उनलाई नौदपनि लागेन । आफ्ना बाबुको छाया जस्तै भएर रहने र उनलाई एकछिन पनि नछोड्ने बुधलाई सोमले एकाएक यसरी छोड्दा उनी इन्तु न चिन्तु भए । उनलाई साँझै पीर पन्यो । हुन त यसरी सोमले छलेर न निस्केका भए बुधले उनलाई किमार्थ छोड्ने थिएनन् । उनी पनि तिनकै पछिलाग्ने थिए । बुधले त्यो रात जसरी तसरी त्यहाँ कटाए ।

अर्कोदिन बिहान बुधले त्यहाँ वरिपरि देखे-भेटेकाहरू सँग बाबुको बारेमा सोधे । सबैले सोमलाई यतैबाट जानु भएको हो भने । उनी गएको देख्ने सबै भए । फर्केको देख्ने कुनै भएन । अनि त बुध आफ्ना बाबुको अभावमा गुहामै लोलाएर टोलाएर बसिरहे । मैले पितालाई धेरै दुःखदिएको थिएँ हुँला । यसै भएर उहाँले मलाई छोडेर जानुभयो । उनी यस्तै कल्पना गरेर पितालाई संझिदै कल्पिन्थे । सोम आत्रेयले गुफा छोडेर गएका केही दिन सम्म त उनले खान-पिउन नै छाडिसकेका थिए । बाबुका पर्खाइमा नै उनका दिनहरू निष्क्रिय र निरुद्देश्य बितिरहन्थे ।

सोम आत्रेय आफना छोरा बुधलाई शिक्षा-दीक्षाले दक्ष र योग्य पारेपछि गुफाबाट बाहिर आए । उनलाई आफ्ना पितामह ब्रह्माको साह्रै नै अस्याट लाग्यो । आफूलाई काखमा राखेर भरण-पोषण गरेर हो_हो_ नानि । हा_ हा_ नानि । भन्दै पिठ्युँमा बोक्ने र काखमा राखेर खेलाउने गरेर हुर्काएका पितामहलाई संभेर उनी एकलै एकलै भक्कानिन्थे । आमा बिनाको केटाकेटी हुर्काउन कति सकस छ । भन्नेकुरा त उनले बुधलाई हुर्काउँदा राम्रैसँग थाहा पाएका थिए । ताराकाण्डले गर्दा पितामहको मप्रतिको आस्था माथि मैले न्यायगर्न सकिन भन्ने उनलाई पश्चात्ताप पनि थियो ।

सोम आत्रेय पितामहलाई भेट्न सरासर ब्रह्मलोक पुगे । विधाता बाहिर आगनमा बसेर केही लेख्दै थिए । नाति नगिच आउँदै गरेको अनुभव भयो उनलाई । टाढैबाट उनले सोमलाई आउँदै गरेको देखे । उनी वात्सल्य विभोर भए । नातिको मुख केही कलङ्कित देख्दा उनी भस्के । उनले एकछिन अतीततिर दृष्टि दिए । सबैकुरा छर्लङ्ग भयो ।

सोम आत्रेयले पितामहको पाउमा छाँदहालेर उनलाई साष्टाङ्ग प्रणाम गरे । उनी त्यही आँखाबाट आँसु भाउँदै निःशब्द रोए । पितामहले नातिको हात समाएर उनलाई आफ्नो छिउँमा टाँसेर बसाले । छायाले नाति-बाजेको त्यो स्नेहिल तथा वात्सल्यपूर्ण दृश्य आश्चर्यसाथ हेरिरहिन ।

केही दिन त्यहाँ बसेपछि पितामहले उनलाई पिता अत्रिको दर्शन गर्न जानू भनेर अह्राए ।

सोम आत्रेय पितामहसँग विदा भएर ब्रह्मलोकबाट पृथिवीतिर ओर्ले । उनी सोभै हिमवदेशको आर्याभूमिति र लागे । पिताको आश्रम खोज्दै खेचराद्रि-खप्तडभूमिमा ओर्ले । सोमले पितामह ब्रह्मा बाहेक तिनका बाबु-आमा र उनको आश्रमलाई पनि आफ्ना आँखाले कहिल्यै देखेका थिएनन् । सोध्दै खोज्दै तिनी अत्रिगुफाका किनारमा पुगे ।

महर्षि अत्रि र अनसूया गुफा बाहिर हरिया चौरमा घुम्दै-फिर्दै थिए । एकाएक केही शीतलता र केही आल्हादकताको अनुभूति भयो दुवैलाई । अत्रिदम्पतीले चारैतिर नजर घुमाए । अलिक टाढाबाट एउटा कान्तिमान् व्यक्ति आफूतिर आउन थालेको तिनीहरूले देखे । सोम आत्रेय अत्रि आश्रम सोध्दै-खोज्दै टुप्लुक्क त्यही पुगे ।

सोम आत्रेय सधैं भरि सदाबहार कान्तिमान् युवा थिए । उनलाई देख्दा जो कोही पनि मोहनी लागेजस्तो हुन्थ्यो । अचम्मको हिसी थियो उनका तन-वदनमा ।

सोम अत्रिदम्पतीका नजिक पुगे । उनले आफ्नो नाउँ उच्चारण गर्दै बाबुका पाउ ढोगे । त्यसैगरी आमा अनसूयालाई पनि सोमले नमन गरे ।

‘यो मेरो एकल आङ्गिकपुत्र सोम हो । म सन्तान प्राप्तिका लागि तपस्यारत छुँदै मेरो नयनाङ्गबाट जन्मेको । तिमी सँग बिहा नहुँदैको कुरा हो यो । अत्रिले छोराको शिर मुसार्दै भने ।

‘मेरो बाबु ! अहिलेसम्म कहाँ थियौ तिमी ? तिमी नजिक आउँदैमा मेरो मन शीतल र शान्त भयो ।’ अनसूयाले सोमलाई स्नेहले छातीमा टासिन् ।

जन्मेको यत्रो वर्ष सम्म बाबु-आमाको मुख नदेखेका सोम आज तिनीहरूसँग साक्षात्कार हुँदा कृतकृत्य भए ।

‘यति राम्रो टल्किने भल्किने मुखमा कताबाट अलिकति चायाँको जस्तो दाग आए छ । यति नभइदिएको भए सुनमा सुगन्ध हुने थियो ।’ अनसूयाले भनिन् ।

“एक अर्थले यो चायाँ ठिकै पनि छ किनभने यसले भूत-प्रेत बोकसी-भाँक्रीका आँखा लाग्दैनन् तिमीमाथि । तै पनि तिमीभन्दा राम्रो यस त्रिलोकमै कोही छैन ।” उनले थपिन् ।

“बाबु ? तिमी भोक-तिर्खाले आत्तिएका होऊला । कहाँबाट आयौ ? कतिबेला के खायौ ? हिँड, आश्रम गुफाभित्र । तिमीलाई म खानेकुरा दिन्छु ।” उनले फेरि भनिन् । अनि सबैजना गुफाभित्र गए । खानपीन गरेपछि सबै कुराकानीमा रमाए । यसै गरी केही दिन बिते ।

सोम आत्रेय अत्रि र अनसूयाका आश्रममा बस्दा बाबु-आमा दुवैको स्नेह पाएर कृतकृत्य भए । छोरा छोरी जतिसुकै ठूला होऊन्, बडा बनून् तर आफ्ना बाबु-आमाको अगाडि तिनीहरू ठूलो वृक्षमुनिका पोथा जस्तै हुन्छन् । बाबु-आमाको अगाध स्नेह र वात्सल्य पाउँदा समुद्रको किनारमा पौडिखेल्ने ससाना केटाकेटीजस्तै हुन्छन् तिनीहरू । तिनले त्यस विस्तृत समुद्रको आदि-अन्त्य पाउन सक्दैनन् ।

एकदिन अनसूयाले सोमलाई एकान्तमा भनिन्—

“बाबु ? हाम्रा ससुरा ब्रह्माजीले सृष्टिबढाउने उद्देश्यले तिम्रा पिताकै पहिले सृष्टि गर्नुभयो । म यस घरमा आउनुभन्दा पहिले नै तिम्रो बुबाले तिमीलाई आँखाबाट सृष्टिगर्नु भएको हो रे । पछि आङ्गिक सृष्टिबाट गार्हस्थ्य जीवन नचल्ने देखेर पति-पत्नीका सहधर्मका रूपमा युगलसृष्टि वा मैथुनिक सृष्टिको प्रक्रिया प्रारम्भ भयो । अब तिमीले पनि गार्हस्थ्य जीवनपद्धति चलाउन बिहे गर्नुपर्दछ ।”

आमा अनसूयाको यस्तो कुरा सुनेपछि सोमले उनलाई देवलोकमा घटेका समस्त घटना आद्योपान्त एक एक गरी सुनाए । अनसूयाले आँखाबाट आँसु थाम्न सकिनन् ।

“कति दुःख पाएछौ छोरा ! तिमीलाई स्वर्गाङ्गनाले जालमा फँसाएछन् । त्यसै भएर तिम्रा मुखमा चायाँ आएको रहेछ ।” उनले भनिन् ।

“हो त नि आमा ! विधाताको आदेशमा कुलगुरु बृहस्पतिले मलाई शाप दिनुभयो ।” सोमले भने ।

“आफै भोगभूमि स्वर्गमा लगेर बृहस्पतिलाई नाति सुम्पने । अनि आफैले नै उनलाई शापदिन लाउने ? के हुनुभएको हाम्रा शसुराज्यु पनि ।” अनसूयाले भनिन् ।

“यति फजिती सहिसकेर पनि हजुरले मलाई फेरि अझै बिहे गर्न भन्नुहुन्छ ?” सोमले अनसूयालाई प्रश्न गरे ।

“भन्छु बाबु ! भन्छु ! बेसरी भन्छु । त्यो त स्वर्गलोकको कुरा थियो । अर्कै लोकको घटना थियो । स्वर्ग त मरेपछि मात्र जाने ठाउँ हो, हामी मानिसले । जिउँदै जाने ठाउँ हुँदै होइन । स्वर्गका कुरा मर्त्यमा गरेर हुन्छ र ?

कसले पत्याउँछ यहाँ स्वर्गका कुरा ! स्वर्गमा पुष्पक विमान छ । सोमलता छ । कल्पवृक्ष छ । कामधेनु छन् भनेर यहाँ काम लाग्छ । तिनका प्रभावको बेली-वर्णन जतिसुकै गरे पनि यहाँ कसले पत्याउँछ ? त्यो सबै त यहाँ एकादेशको सुन्ने कथा मात्र हो ।

देश गुनको भेष, कपाल गुनको केश ! तिमी मर्त्य हो । मर्त्यलोकमा छौ अहिले । मर्त्यलोक तिम्रो यथार्थ हो, विपना हो । तिमी, म र तिम्रो बुबा । हामी सबै अहिले यथार्थ हौं, विपना हौं । स्वर्गलोक सपना हो, स्वप्नलोक हो, कल्पना हो हामी मर्त्यका लागि । मात्र भोगलोक हो त्यो । यो भने कर्मलोक हो ।

अब तिमी स्वर्गका सपनालाई त्याग । मर्त्यलोकको विपनामा जाग । आफ्नो निर्दिष्ट कर्तव्यमा लाग । अतीतको बासी कुहिएको गन्हाउने कुराको निरर्थक संभनाले सुनौलो वर्तमानमा औंस्याहा नपार । आफ्नो उज्यालो भविष्यमा अँध्यारो नपोत । तिमी वर्तमानमा रमाऊ । तिम्रा अगाडि निर्माणाधीन भविष्य छ । त्यस भविष्यलाई सजाऊ

सोम ? अब तिमीले बिहागर । गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर । एउटी राम्री गोरी चिटिक्ककी बुहारीको मुखहेर्न लालायित छौ हामी । हाम्रो इच्छा पूरागर । अनसूयाले यसरी सोमलाई विवाहका लागि प्रेरित गरिन् । पहिले त सोमले विहेगर्ने चाहना देखाएका थिएनन्, तर आमाले यसरी संभाउँदा र कुरा गर्दा उनले नाहि-नास्ति गर्न सकेनन् । मान्य जनले निःस्वार्थ भावले भनेका कुरामा नाहि-नास्ति गर्नुहुँदैन-आज्ञा गुरुणाम् अविचारणीया ।”

विधाताले छिटो-छिटो मानव वंशको विस्तार होस् भनेर मैथुनी सृष्टिको उपक्रम गरे । त्यसमा पनि छोरीबाट अझ चाँडो वंश बढ्ने हुँदा छोरी नै बढ्ता जन्माउने चलन थियो । पति-पत्नीको कहिले समागम हुँदा छोरी हुन्छ र कहिले समागम हुँदा छोरा हुन्छ भन्ने प्रविधिका जानकारी पनि थिए त्यस बेलाका सन्ततिविद्हरू ।

तिनताक आर्यावर्त हिमवद्देशका निवासी प्रजापति दक्षका सत्ताइस ओटी छोरीहरू विवाहयोग्य उमेरका छन् र ती सबका सबै राम्रा छन् भन्ने बयान चलेको थियो । हुनपनि दक्षका ती कन्याहरू सबै एक से एक सुन्दरी थिए । नवयौवना थिए ।

ऋषि अत्रिले आफ्ना केही शिष्यहरूका साथ सोम आत्रेयलाई दक्ष प्रजापतिकहाँ कन्यार्थी बनाएर पठाए । तिनीहरू दक्षका भवनमा पुगे । अत्रि आश्रमबाट आएका भनेपछि द्वाररक्षकहरूले सहजै प्रवेश दिए । कन्यार्थीहरू मुख्यद्वारबाट प्रवेश गरेर भित्र पसे ।

साह्रै राम्रो थियो दक्षको हवेली । मुख्यद्वारबाट पस्नासाथ एउटा चौबाटो आयो । चौबाटोको मध्यभागमा फूलहरूको गोलाईबीच एउटा भव्यमूर्ति थियो, गणपतिको । त्यसैहुनाले त्यसको नामै थियो गणपति चोक । त्यसको दायाँतिरबाट एउटा बाटो निस्केको थियो । त्यो बाटो केही पर क्रीडा उद्यानमा पुग्दथ्यो । त्यहाँ केही किशोरीहरू एघार एघारको समूहमा बाँडिएर कन्दुक क्रीडामा व्यस्त थिए । आगन्तुकहरू यताउति फर्कदै रमाउँदै त्यस वरिपरिका रमणीय दृश्यहरू हेर्नथाले ।

त्यहाँ कन्दुकक्रीडा गर्नेहरूमध्ये एउटी किशोरीले कन्यार्थीहरूलाई देखिन् । तिनको नाउँ रोहिणी थियो । दक्षकी काँहिली छोरी ती आगन्तुकहरू मध्ये सोम आत्रेयको अनुहारबाट कान्तिमय किरण निस्केको देखिन्थ्यो । उनले एकछिन रोकिएर तिनलाई हेरेरिन् टाढैबाट । अनि खेलमा व्यस्त एउटी खेलाडीलाई भनिन्—

“दिदी ? एः दिदी ? हेर् त गणपति चोकमा केही मानिस उभिएर यताउति हेरिरहेका छन् । तिनीहरू गन्तव्यमार्ग नचिनेर अलमलिएको जस्तो छ ।”

“यहाँ गोलगर्ने बेलामा नाना भाँति कुरा गरिरहन्छे । खेलमा ध्यान दिने हो कि । बाटा हिड्ने मानिसको अनुहार अनुहार चाहार्ने हो ? कस्ती रहिछ यो रोहिणी त ।” अर्को खेलाडीले भनिन् ।

“होइन के दिदी ? यहीबाट हेर्दा त त्यो यति राम्रो छ । त्यहाँ पुगेर हेर्दा भन्नु कति राम्रो होला ! कुन भाग्यमानी बाबुआमाको सन्तान होला यो ? त्यो मानिस साँच्चिकै तँलाई सुहाउने जस्तो छ ।”

“म अश्विनी हुँ अश्विनी ! मलाई राम्रो कमलो गोरो केटा चाहिन्छ । मलाई त ब्रुक ब्रुक कदम चाल्ने घोडाजस्तो बलियो युवा पुरुष चाहिन्छ । बरु त्यो कालै भए पनि होस् ।”

“थुङ्क्क दीदि ! त्यस्ता काला घोडा त हाम्रा सैनिकका तबेलामा थुप्रै छन् । त्यहीँबाट एउटा छाने भइगो नि ! तँलाई किन खोज्नुपर्‍यो वर ! तेरो गोल तै गर् ! म त हिउँ ।”

“जाः जाः त्‍यै केटासित बिहे गरेस् !” अश्विनीले भनिन्, रोहिणीलाई ।

“मन पर्‍यो र मन मिल्योभने गर्छु पनि के त !”

रोहिणी खेल छोडेर ती कन्यार्थी भएतिर लागिन् । उनले सोम आत्रेयलाई नजिकबाट के देखेकी थिइन्, उनको जल्दो बल्दो रूप रंग र हावभावले लागिहाल्यो मोहनी । उनले अगाडिको गणेशमूर्ति सँग मनमनै प्रार्थना गरेर वर मागिन्—

“मेरो पति यही होस् !”

सोमका पनि रोहिणीसँग आँखा जुधे । दुवैका ओठ फर्फराए । मानौं तिनीहरू एक आपसमा आफ्ना कुरा साट्न चाहन्थे । तर के गर्नु ! ऋषिका अगाडि शिष्टाचारमा रहनु दुवैलाई बाध्यता थियो ।

“कता जानुपर्ने थियो कुन्नि ! धेरै बाटा भएर अलमलिनुभयो कि ?” भनेर आएको म ।” तिनीहरूसँग बोल्ने बाटो खोज्दै भनिन् रोहिणीले ।

“अलमएको पनि हो । दक्षभवनको रमाइलोमा एकछिन रमाएको पनि हो ।” एउटा ऋषिले भने ।

“तँपाई भेटिनुभयो । अब हामीलाई सजीलो भइहाल्यो । तपाईंलाई हामीले चिनेका छैनौं । हामी जोगी-जलन्तरीलाई राजकीय शिष्टाचार थाहा हुँदैन । प्रजापति दक्षसँग साक्षात्कारगर्न आएका हामी । त्यहाँसम्म लागिदिने अनुरोध गर्न मिल्छ कि ?” विनम्र भएर अर्का ऋषिले थपे ।

“ऋषि-महर्षिहरूले त हामीलाई आदेश पो दिने हो, अनुरोध गर्ने हो र ?”

“म प्रजापति दक्षकै काहिली छोरी हुँ, रोहिणी । म लगिहाल्छु नि ! यहाँहरूलाई बुबा सँग भेटाउन ।” रोहिणीले यसै निहुँमा आफ्नो परिचयदिने मौका पनि पाइहालिन् । सोमले इनको नाउँ रोहिणी रहेछ भन्नेकुरा पनि थाहा पाए ।

रोहिणीले सोभै तिनीहरूलाई दक्षप्रजापतिको प्रतीक्षालयमा लगिन् । त्यहाँ लगेर तिनीहरूलाई यथास्थानमा बसालिन् । अनि उत्तिखेरै बुबा दक्षलाई यसको सूचना दिन बैठकबाट बाहिरिइन् । विशेष व्याख्या-वर्णन गर्नु नपरेमा उपन्यासको कथाप्रवाह कहीं कतै नअलमलिइकन जसरी लक्ष्योन्मुख हुन्छ, त्यसैगरी यहाँ पनि सबै क्रियाकलापहरू कतै कहीं नरोकिइकन लक्ष्य अनुरूप हुँदै गए ।

सामान्य भलाकुसारी र अल्पाहार पछि एकजना ऋषिले आगमनको उद्देश्यबारे दक्षका सामु मुख खोले—

“मही माग्न दुङ्ग्रो लुकाउनु किन ? अब हामी यहाँ आउनुको हेतुपट्टि लाग्छौं ।”

“आज्ञा होस् मुनिवर ?” दक्षले भने ।

“यहाँ अत्रिपुत्र सोम आत्रेय हुनुहुन्छ । हामी कन्यार्थी हौं ।” एकजनाले उत्तरदिए ।

“छोरीको जात सधै बाबु-आमाका साथमा बस्दैनन् । इनले एक न एकदिन हामीलाई छोडेर बिरानु मुलुक जानैपर्छ । त्यसैभएर देउताको बोलीमा छोरीको नाउँ दुहिता राखिएको छ ।^{३५} मैले पनि योग्य घर-वर आएमा यी कन्याहरूको बिहे गर्ने परेको छ ।” दक्षले भने

अनि दक्षले त्यही एउटा कुनामा उभिएकी आफ्नी छोरीतिर फर्किदै भने—

“तपाईंहरूलाई यहाँ लिएर आउने यिनी मेरी छोरी नै हुन्, काहिली छोरी, रोहिणी हो इनको नाउँ ।”

^{३५}दूरे हिता या सादुहिता.

“पहिले मैले देवताहरूका लागि तेत्तीस ओटि छोरीहरू जन्माएर अन्माइदिउँ । अहिले फेरि छिटो र छरितो रूपमा मानवसृष्टि फैलाउने विधाताका इच्छानुसार सत्ताइस ओटि कन्या जन्माएर हुर्काएको छु । यी कन्याहरू सबका सबै गोग्य छन् र इनीहरूमा कुनै कतै दाग खोट छैन । योग्य र समर्थ वर पाइएको खण्डमा सबै कन्याको एकैचोटि बिहे गरिदिने पक्षमा पनि छु म ।” प्रजापति दक्षले भने ।

यता बैठकमा यस्तो कुराकानी चल्दै थियो । उता त्रीडा-प्राङ्गणमा खेलमा रहेका अरू दक्षपुत्रीहरूका मनमा रोहिणी यति बेरसम्म पनि नफर्किदाँ हलचल मच्चिन थाल्यो । रोहिणीले खेल छोडेर हिड्ने पछि नै त्यहाँ खेलउद्यानमा तिनीहरूको कन्दुकत्रीडा खलबलिएको थियो ।

रोहिणीले फर्किन यत्रो बेरगर्दा अश्विनीमा पनि उनले निकै राम्रो भनेर बयान गरेको त्यो नवागन्तुक युवक केटालाई हेर्ने कौतुकता बढ्यो । उनले भनिन्-

“दरबारमा एउटा अत्यन्त राम्रो कान्तिमान् युवा आएको छ भन्दै रोहिणी हवेलीमा गएको यत्रो समय भइसक्यो । त्यो रोहिणी अहिलेसम्म फर्केर आइन । त्यहाँ के के भइरहेको छ होला ? हामी यहाँ हावा भरेको कृत्रिम कन्दुक-त्रीडामा अलमलिएका छौं । के थाहा ! उ साँच्चैको सजीव कन्दुक-त्रीडाको मेलो-मेसोमा पो छे कि !” अतरिदै भनिन् अश्विनीले,

त्रीडा उद्यानका बाँकी दक्षपुत्रीहरूले त्यसैमा आ-आफ्ना तर्कका कोटि चढाउन थाले।

“जाऊँ अब हामी पनि !” अर्कीले प्रस्तावगरिन् ।

सबैजना हतार-हतार हवेलीमा आए । तिनीहरू बिरालोको चालमा कसैले थाहा नपाउने गरी बैठक कोठाको मूल ढोकाभित्र छिरे । पर्दाको छेकोमा छेकिएर मौन भएर गुजुप्प वस्दै भित्रका सबै कुरा सुन्नथाले । रोहिणी भने भित्रै थिइन् ।

“उता हेर् न रोहिणीलाई ! कति नै सल्लाहकार जस्तै सोफाको छिउँमा गजक्क परेर बसेकी छ ।” ती मध्ये हस्ताले चित्राका कानमा फुसफुसाइन् ।

“हो त नि ! हेर न ? त्यस नखरमाउलीलाई ! बिरन्तरी जोगी-जलन्तरी भएका ठाउँमा किन साखुल्ले भएर बस्नुपरेको हगि त्यसलाई !” अनुराधाले ज्येष्ठाका कानमा साउती गरिन् । सबैका आँखा भने घरि रोहिणीमा हुन्थे त घरि सोम आत्रेयमा ।

हेर्दाहेर्दै ती सबै दक्षकन्याहरू सोम आत्रेयको मोहनी लागेजस्ता भए । सबैले त्यस युवाका लागि त म पो योग्य छु ? भनेर मनमनै आफ्ना योग्यता आफै प्रमाणित गर्नथाले । यतिमात्र कुरा होइन । त्यहाँको वार्ताप्रसङ्ग रोहिणी र सोममा मात्र केन्द्रित भएको हुनाले ती सबैमा नजानिदो रूपमा रोहिणी प्रति ईर्ष्याभावको बीजारोपण पनि भयो ।

“जेठी, माहिली र साँहिलीलाई छोडेर काँहिलीलाई बिहागरिदिने कहाँको नियम ल्याउनु भयो बुबाले ?” राहिली मृगशिरा र र ठाहिली आर्द्राले प्रश्न उठाए ।

“हो त नि ! के भएको होला बुबा पनि ?” अश्विनीले भनिन् ।

त्यसैबेला अतिथिहरूलाई भोजन तयार भएको कुरा लिएर एउटा सन्देशवाहक आयो । अब बैठक त्यहीँ रोकियो । दक्षले रोहिणीलाई अतिथिसँगै भोजनालयमा जाने संकेत गरे ।

रोहिणीको त्यो सक्रियता अरु दिदी-बहिनीहरूलाई कति मनपरेको थिएन । उनीहरूलाई पिता दक्षले अतिथि सेवाको कार्यमा एकलै रोहिणीलाई अधिसारेको पनि सहिसक्नु भएको थिएन ।

शारीरिक बनोट र एक झलक हेर्दासाथ जो सुकैलाई पनि चकितपार्ने हिसी परेको मुहार थियो सोम आत्रेयको । त्यसै हुनाले उनी एकलै पनि दक्षका सत्ताइसै ओटी छोरीहरूका व्यक्तिगत छनोटमा परिसकेका थिए । ती सबका सबै सोमलाई पतिको रूपमा वरण गर्न चाहन्थे । सोमको मोहनी लागिसकेको थियो तिनीहरूमा । यसका लागि अब त मर्न मेटिन सम्म तयार थिए भित्रभित्रै तिनीहरू । खानपिन सकेपछि पाहुनाहरू अतिथिशालामा विश्रामका लागि गए । तिनीहरूका रेखदेख तथा सुविधा सुविस्ताको जिम्मा दक्षले रोहिणीलाई दिएका थिए ।

साँझ पर्‍यो । रोहिणी दुइटी सुसारेलाई लिएर साम्ब्यदीप बाल्न आफै अतिथिशाला पुगिन् । सायंकालिक स्नानादिकर्म सकेर भर्खरै फर्केका पाहुनाहरू आँगनमा आआफ्ना धौती-कौपीन सुकाउँदै थिए ।

सुसारेहरूले अतिथिशालाको एउटा कुनामा तेलबत्ती सजिएको ठूलो पानस ठड्याएर राखिदिए । रोहिणीले केही कम्मर भुकाएर केही शिर नुघाएर यिनीहरूकै सहयोगमा सान्ध्यदीप सल्काइन् । साँझको भुलमुलोमा बत्तीको पहिलो प्रकाशले सर्वप्रथम रोहिणीकै मुहार उजेलियो । बत्तीसल्काएर रोहिणी र सुसारेहरू केही पछिसरेर उभिए । उपस्थित सबैले एकस्वरले सान्ध्यदीपको स्तुति गरे—दीपको ज्योतिमा परब्रह्मको प्रकाश छ, दीपको ज्योतिमा लोकरक्षक जनार्दनको निवास छ । दीपले मेरा सबै पापको हरण गरून् । सान्ध्यदीपलाई मेरो नमस्कार छ ।

दीपज्योतिः परं ब्रह्म दीपज्योतिर्जनार्दनः ।

दीपो हरतु मे पापं सान्ध्यदीप ? नमोस्तु ते ।

दीपलाई नमन गरेपछि सुसारेहरूले रोहिणी र पाहुनाहरूलाई अभिवादन गरे । रोहिणीले पाहुनाहरूलाई सान्ध्यनमन गरिन् ।

“मनो वाञ्छा सिद्धिर्भवतु ।” ऋषिहरूले रोहिणीलाई आशीर्वाचन दिए ।

तपाईंहरूका आशीर्वादले इनै सोम आत्रेय मेरा पति होऊन् । मनमनै भनिन् रोहिणीले ।

रोहिणीले पुलुक्क हेरिन् एकचोटि सोम आत्रेयलाई । सोम आत्रेयले पनि रोहिणीलाई । दुवैका आँखा एक आपसमा जुधे ।

“आज साँझको यहाँहरूको भान्सा हवेलीमै तयारहुने कुरा बुवाको तर्फबाट अनुरोध छ ।” राजकुमारीले दक्षको सन्देश सुनाइन् ।

हुन्छ ?” एकजना ऋषिले भने ।

भोजनगर्ने बेला भएपछि रोहिणी अधिकै सुसारेहरूका साथ पाहुनाहरूलाई लिन अतिथिशाला आइन् ।

“सायम् कालिकम् अभिवादनम् ।” शिष्टाचार पूर्वक साँझको अभिवादन गरिन् रोहिणीले ।

“सौभाग्यवती भव !” आशीर्वाद दिए ऋषिहरूले ।

“भोजन तयार भयो ।” उनले विनम्रता साथ निवेदन गरिन् ।

“लः त अब जाऔ ।” सबैजना आआफ्ना जलपात्र हातमा भुण्ड्याउँदै भोजनालय तिर लागे ।

साह्रै विशाल थियो दक्षको भोजन कक्ष । भोजन कक्षका एकातिर पारदर्शी पर्दा टाँगिएका थियो । त्यस पर्दाका पछाडि दक्षपत्नी लगायत अन्तःपुरका महिलावर्गको गुजेप्यै उपस्थिति थियो । आमाका छेउँछाउँ दक्षका रोहिणी बाहेकका सबै छोरीहरू बसेका थिए त्यहाँ । उपस्थित सबैको ध्यान अत्रिपुत्र सोममा नै केन्द्रित थियो ।

अहा ! क्या राम्रा, कति राम्रा !” सोमलाई देखा साथ यही उद्गार निस्कन्थ्यो सबैका मुखबाट ।

भोजनको कार्यक्रम सकेपछि सबैजना आआफ्ना थान्का लागे । रोहिणीका साथ सोमको विवाह हुने कुराको लख सबैले काटिसकेका थिए ।

पहिले कुनै व्यक्ति वा वस्तुको रूप वा आकृति अगाडि हुन्छ । त्यसलाई सर्वप्रथम आँखाले देख्छ । आँखाले त्यो सचित्र सन्देश मनलाई दिन्छ । मनले सम्बन्धित इन्द्रियलाई सुसूचित गर्छ । अनि ती इन्द्रियहरू त्यससँग सम्बद्ध व्यक्ति वा वस्तुका प्राप्तिको आशामा व्यग्र हुन्छन् । यस्तै भएको थियो यहाँ पनि ।

दक्षका कुनै पनि छोरीहरूलाई त्यस राति निद्रा परेन । सपना ! विपना ! जपना ! तपना ! सबैमा उनका प्राप्ति थिए सोम । आफ्नो प्राप्तिका लागि तन्द्रामै मन्द्राएका थिए दक्ष दरवारका अश्विनीदेखि रेवतीसम्मका ती राजकुमारीहरू ।

उज्यालो भयो । रोहिणी बाहेक सबै दक्षकन्या एक ठाउँ एकान्तमा जम्मा भए । प्रसङ्ग सोम आत्रेयकै थियो । सबैले सोमलाई नै चाहेका थिए । बरु रोहिणीको सौता बस्न तयार थिए तिनीहरू । सोमलाई छोड्न तयार थिएनन् । लामै छलफल गरे दक्षकन्याहरूले आपसमा । जसरी पनि रोहिणीलाई फकाएर सबैले तिनै सोम आत्रेयसँग बिहेगर्ने निधोमा पुगे तिनीहरू ।

“बिहा हुने भए हामी सबैको एकैचोटि हुन्छ । होइन भने कसैको हुदैन । यसमा अन्यथा भयो भने हामी सामूहिक प्राण त्याग गर्छौ ।” सबैले एकै मुख र एकै स्वरले यस्तो प्रतिज्ञा गरे ।

“लः अब जाऔ ! हामी सबै, रोहिणीलाई मनाउन !” अश्विनीले भनिन् ।

हुन्छ लः जाऔ ? हामी सबै । दिदी-बहिनीमा रोहिणी सिधा छे, सुधी छे । त्यसै भएर उसले बुवा आमाको विश्वास र माया पनि बढि नै पाएकी छे । हामीले संभायौ भने ऊ मानीहाल्छे ।” अश्विनीले भनिन् ।

सबै जना सहमति जनाउदै त्यहाँबाट उठे । अन्तःपुरको शृङ्गारकक्षमा सिँगार गर्दै थिइन् रोहिणी । तिनका सबै दिदी-बहिनीहरू त्यहीँ पुगे । सबै भन्दा पछि ढोकाबाट भित्र छिरेकी कान्छी राजकुमारी रेवतीले ढोका ढ्याम्म पारेर त्यसको चुकुल ठोकिन् । अब कुराको थालनी भयो ।

“रोहिणी ? तिमीले सोम आत्रेयलाई सबैभन्दा पहिले देखेकी हो । तिमीलाई पनि सोमले हामीसबैलाई भन्दा पहिले देखेका हुन्” अश्विनीले मुख उप्काइन् ।

“हो त नि ! मैले उतिबेला नै सबैलाई हेर्न जाऔ ? भनेकै हो । आफूहरू सबैजना खेलमा मस्त ! मलाई तँ एकलै जाः भनेर पठाउने । हाम्रो पनि आपसमा एक अर्काको आँखा जुध्यो । बुबाले यो कुरा थाहा पाएर मेरो बिहे उनीसँगै तोकिदिनु भयो ।” रोहिणीले वास्तविक कुरा भनिन् ।

“रोहिणी ? हामी एउटै आमा-बुबाबाट सँगै जस्तै जन्म्यौ । सँगै हुक्यौ । सँगै खेल्यौ । सँगै पढ्यौ । सँगै बढ्यौ । एकछिन लड्यौ पनि आपसमा अनि दिनभरि मिल्यौ पनि । अब तिमी हामीलाई छोडेर एकलै डोला चढ्छ्यौ त ?” भरणीले भनिन् ।

“संसारको चलन यस्तै छ ।” रोहिणीले आफ्नो विवशता बिसाइन् ।

“त्यसो नभन रोहिणी ? तिमी नभए त हामी यहाँ एकछिन पनि वस्न सक्दैनौ । हामी तिम्रा पिरै पिरले मर्छौ ।”

कृतिकाले यति के भन्न भ्याएकि थिइन्, सबैजना रोहिणीलाई समाएर क्वाँ क्वाँ रून् पो थाले । आफू प्रति दिदी-बहिनीहरूको यस्तो माया-ममता देखेर भावुक बनिन् रोहिणी पनि । उनले पनि तिनका रूवाईमा आफ्नो पन क्वाँ —क्वाँ थपिन् ।

“सगैँ बस्ने केही उपाय छ त ?”

“छ नि ?”

“के छ ? रोहिणीले सोधिन् ।

“हामी सत्ताइसै ओटी दिदी-बहिनीले इनै सोम आत्रेयसँग बिहे गरौं न हुदैन ?” अश्विनीले छैँटीको बल फिकेर पनि उत्तिकै सहजता प्रदर्शनगर्दै यस्तो प्रस्ताव गरिन् ।

“के भनेको यस्तो ? आफ्ना दिदी-बहिनीलाई पनि कसैले सौता बनाउँछ ? छिः यस्तो पनि हुन्छ र ?” प्रतिवादको शैलीमा पोखिइन् रोहिणी ।

“हुन्छ, किन हुदैन ? मर्दका पचास ओटी ! हामीले पनि सोमलाई तिमीले जस्तै मन पारेका छौं । हामी जन्मघरमा पनि दिदी-बहिनी छौं । कर्मघरमा पनि दिदी-बहिनी हुनेछौं । हामीलाई छुट्टिनु पनि परेन । एउटै बाबुआमाका कोखबाट जन्मेका हामी पनि कहाँ सौतासौती हुन्छौं लाटी ? हामीलाई घरै पनि माइती जस्तो हुन्छ । सबै छोरीलाई एकैचोटि डोला चढाउन पाउँदा बुबा-आमाको भार हलुङ्गिन्छ ।”

रोहिणीलाई सुपाच्य भएन यो कुरा । उनले भनिन्—

“आफू जोई-पोई मिसिन रसिन भनेर पो बिहा गरिन्छ । सत्ताइस सत्ताइस जना एउटै पोई सँग कसरी बस्ने ? हुदैन यस्तो कहिँ नमिल्ने कुरा ?”

“मेरो कुरा सुन न ? मेरी प्यारी बहिनी ?

आइमाईको जात महिनै पिच्छे नछुने हुन्छ । हो कि होइन यो कुरा ?”

“हो त्यो त ? अनि ?”

“अनि एकपल्ट नछुने हुदाँ छुई-छुई बार्ने पछ । सात-सात दिनसम्म पतिसँग मिसिन त के कुरा छोइन सम्म पनि हुदैन । हो कि होइन त यो कुरा ?”

“त्यो पनि हो ?”

“अनि त एउटी नछुने हुँदा पति पालै पालो अर्की अर्कीसँग बस्दैजान्छन् । भैगो नि !”

“सर्पपनि मन्यो लड्डी पनि भाँचिएन । फेरि अर्को कुरा ?”

“अर्को के नि ?” सोधिन् रोहिणीले ।

मिसिए पछि पेट बोकिन्छ । पेट बोकेको गहुड्गो जिउ हुँदासम्म मिसिइ रहन पनि सकिदैन । सधैं सधैं त मिसिन पनि मन लाग्दैन होला नि ? कस्ती सोझी रहिछौ तिमी त ? सपै कुरा सातपत्र च्यातेर भन्नु पर्ने ?”

“हुन्छ भन रोहिणी ? हामी सधैं मिलेर बसौला ?” सबैले एक स्वरले त्यसो भन्दा रोहिणी किंकर्तव्यविमूढ भइन् । उनलाई यसरी फकाए दिदीबहिनीले, फस्ल्याङ् फुस्लुङ् पारेर । तर समस्या थियो । यस कुरालाई निर्णायक समितिसम्म कसरी पुर्‍याउने ?

बढेका छोरी बेटीहरू आफ्नी आमालाई साथी सँगिनी जस्तो ठान्दछन् । बाबुसँग तिनीहरू त्यति खुलेर बोल्न धक र सङ्कोच मान्छन् तर आमाका अगाडि भने आफ्नो मन पेट सबै खोल्छन् । दक्षपुत्रीहरूले पनि मन-पेट खोले एकान्तमा, आफ्नी आमासँग । आफ्नो यो निर्णय पिता दक्षलाई सुनाइदिने निवेदन पनि उनीसँग गरे तिनीहरूले ।

सबै छोरीहरूले एउटै सोम आत्रेयलाई चाहेको र विहा हुन्छ भने ती सबैको एकैपल्ट हुनुपर्ने र होइन भने कुनै एउटी सँगमात्र गर्न नदिने कुरा दक्षपत्नीबाट प्रजापतिले थाहा पाए ।

“अब के गर्ने ? को सँग राय लिने ?” महिलाहरू स्वभावैले पुरुषभन्दा हठी पनि हुन्छन् कहिले काहीँ । इनका हठका अगाडि कस्ता

^{३६} सप्ताहमध्ये यो गर्भः स भवेन्मलिनाशयः ।

प्रायशः सम्भवत्यत्र पुत्रस्त्वष्टाहमध्यतः ॥ गरुड सारोद्धार । अ. १५। ११ ।

कस्ताको पनि केही लाग्दैन । अन्यथा गर्दा आत्महत्या जस्ता अनुचित कार्य पो गर्ने हुन् कि भन्ने डर ।

यसका लागि राजसभा बस्यो । यस समस्या बारे गम्भीर रूपमा सबैले छलफल गरे । अन्त्यमा सभाले यस्तो निर्व्योम निकाल्यो—

अदृष्ट हुन्छन् हाम्रा दिष्टहरू । भावीद्वारा पूर्व निर्दिष्ट हुन्छन् व्यक्तिका भविष्य र भाग्यहरू । भोली गएर यी कन्याहरूले यस जगत र जनताका हितमा अद्भुत र अभूतपूर्व कार्य पो गर्ने हुन् कि ! कसले के जान्यो र ? कन्याहरूको यस्तो दृढ इच्छा छ र वर पनि यसका लागि पूर्णतः राजी छन् भने विहा गरिदिए हुन्छ यही सल्लाह राजसभाबाट दक्षले पाए ।

अन्ततः वरकन्या दुवै राजी भएमा सबैको बिहे गरिदिने भन्ने सभाको निधो अनुसार अब अत्रिका छोरा सोमको विवाह ती सबै दक्षकन्याहरूसँग हुने थितान-किटान भयो ।

एउटा राम्रो शुभ साइत हेरियो । त्यसै साइतमा सोम आत्रेयको विवाह एकैचोटि सत्ताइसै ओटी दक्षकन्याहरूका साथ वैदिक विधिपूर्वक धूमधामसँग सम्पन्न भयो ।

दक्षका सबै छोरीहरू अल्गाइमा पनि बराबरी थिए । कुचो काटेका जस्ता उत्रै उत्रा थिए । राम्रामा पनि तिहारको लक्ष्मीपूजा पर्वमा पालामा सजाएका ज्योतिर्मय दीपमालिका जस्ता उस्तै उस्ता थिए । ती सत्ताइसवटै सुन्दरी दक्षकन्याहरूले पङ्क्तिबद्धभएर क्रमशः वरमाला पहिराए ।

सोम आत्रेयलाई लाग्यो— उहिले स्वर्गमा इन्द्रद्वारा अयोजित महोत्सवमा आफूसगै मलाई पनि बोल्न वस्न र सोमरसमा लठ्याएर नचाउने र गुरुकुलमा पनि मसँग नजिकिन बातमार्न चाहने ती स्वर्ग सुन्दरीहरू नै अहिले मसँग विवाहगर्न दक्षपुत्री भएर यस मर्त्यलोकमा जन्मलिएका त होइनन् ?” यस विचित्रको घटनाको समाधान यसरी गरेका थिए सोमले ।

विवाह सम्पन्न भयो । छोरी विदाईका बेला दक्षले भने— “मेरा सबै छोरी उस्तै हुन् । इनलाई तपाईंले पनि समान देखेर मिलाएर राख्नुहोला ।”

ती सबैका घरवास र जीवनवृत्तिको व्यवस्थाका साथ दक्षदम्पतीले बेहुला बेहुलीलाई मङ्गल वादित्रका साथ विदा गरे ।

सोम र उनका पत्नीहरू दक्षले दाइजोमा उपलब्ध गराएका घरद्वारमा सुबिस्तासाथ समय यापन गर्न थाले । तिनताक रजस्वलाहरूले सातदिन सम्म बार्ने चलन थियो । सबै दिदी-बहिनीहरूले पूर्वप्रतिज्ञा अनुसार स्नेह उदारता साथ परेको गाह्रो-साँघुरो सहदै-विर्सदै आपसमा मिलेर जीवन यापन गरेका थिए ।

समय बित्दैगयो । प्रकृतिको नियम नै छ यस्तो । छरे जति उम्रिदैन् । उम्रे जति हुर्किदैन् । हुर्के जति फुल्दैन् र फुले जति फल्दैन् पनि । हिँजो जस्तो आज हुदैन् । आज जस्तो भोली ! रहदाँ बस्दा सोमलाई रोहिणीले एकलौटी पारिन् । समयले कोल्टो फेर्दा सबै कुराले पोल्तो फेरिदिन्छ ।

सोमलाई खास मैले नै पहिले देखेकी हुँ । उनले पनि मैलाई पहिले देखेका हुन् । विवाह पनि लगभग मैसँग निर्णय हुदै थियो । इनीहरू त मेरो एकलौटी भागमा बलजफ्ती घुस्नि र गासेलाग्नु आएका मात्र हुन् । त्यसै भएर लोग्नेमा पहिलो रोजी हक मेरो हुन्छ, छोडी हक यिनीहरूको । पछिपछि त हाकाहाकी यसै भन्नथालिन् रोहिणीले ।

रोहिणी रजस्वला भएका बेला वा उनी कतै बाहिर गएका बेलामा मात्र बाँकी अरूले पतिको सान्निध्य पाउँथे नत्र यो कुरा सपनाजस्तै हुन्थ्यो अरूहरूलाई ।

रोहिणीले सोमलाई एकलौटी पारिन् । सोमपनि रोहिणीलाई देख्यो वा उनको संभना भयो कि सबै पत्नीलाई छोडेर उनकै पछि लाग्न थाल्दथे । यसले गर्दा उनले अरू पत्नीहरू माथि समान न्याय गर्न सकेनन् ।

किंकर्तव्य विमूढ भए अरू दक्षपुत्रीहरू । अफ्ना पतिले नै आफूलाई हेला गरेपछि कोसँग हार-गुहार गर्न जानु ? कोही सहयोगी भएनन् तिनीहरूका ।

माइतमा खेलिखाई गरेर सुखले दिन काटेकै थियौं । के दशाले यस जोइटिङ्ग्रेका मोहनीमा फँस्न पुगेछौं र आएछौं काहिली

मोरीका सौता भएर हामीहरू ! हेर ? अहिले यस्तो फजिती बिजिती सहनु भोग्नुपन्यो।” यही गुनासो गर्थे अब आपसमा ती दक्षपुत्रीहरू ।

पतिबाट उपेक्षित विचरा ती छब्बीस ओटी दक्षकन्याहरू इन्तु न चिन्तु भए । नीतिले पनि पुरुषभन्दा स्त्रीजातिमा कामेच्छा आठगुणा बढीहुन्छ भनेको छ ।^{३७}

दिउँसो त जसो तसो बात मारेर पनि बित्दथे तिनका । रात काट्न भने साह्रै मुश्किल पर्दथ्यो । तिनका वियोगका घाऊ रातीमा बढी चर्किन्थे बढी रसाउँथे । अफ ती मध्ये जेठी अश्विनी त अश्वजस्तै कामुकी पनि थिइन् । पहिले नै पनि मलाई त अश्वजस्तै दरिलो भरिलो पति चाहिन्छ भन्थिन् अश्विनी । उनका मन-महोदधिमा त कामवासनाको बडवानल नै उठेको थियो ।

माहिली भरणी पनि अरणि काष्ठ भैं कामदावानलले आफैं सल्केकी थिइन् । कामजागृता कृतिकालाई पनि कार्तिक मासकी शुनीलाई जस्तै सम्भोगका इच्छाले जुरूक् जुरूक् पार्दथ्यो । कहिले सोमले धितमर्दो गरी काम-रस सिञ्चन गरेर तन-मन शीतल गराउलान् ! भन्ने मृगमरीचिकामै डहनका दिन खेप्दैथिइन् मृगशिरा पनि ।

सबै कुराले सम्पन्न हुँदाहुँदै पनि पतिको सान्निध्य-सम्पदा नपाउँदा दरिद्रा भैं देखिने आर्द्रा पनि आँसुले भिजेर आर्द्र भएकी थिइन् ।

कामज्वरको औडाहाले घरि उठूँ घरि बसूँ पारेको थियो पुनर्वसूलाई । कामतृषाले तिर्खाएकी तिष्याको 'तिर्खा' पनि कहिल्यै शान्त हुन पाएको थिएन । पतिको आश्लेष नपाएकी अश्लेषा पनि आलिङ्गनका हात फैलाउँदै बिलौना गर्दै हुन्थिन् । माघको चीसो र सिंहरेटे रातमा पलङमा एकलै कठ्याँग्रिन्थिन् मघा ।

पतिसान्निध्य नपाएको डहनमा होलिका दहन पछि फागुखेल्लेहरूले जथाभावी फलाके भैं सौते बहिनी रोहिणी र जोइटिङ्ग्रे पति सोम विरुद्ध मनपरि फलाक्दै हिँड्थे पूर्वा फाल्गुनी र उत्तरा फाल्गुनी ।

^{३७} स्त्रीणां द्विगुणमाहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा ।

साहसं षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः॥ नीतिः

“लौ न हाम्रो श्रीमान्को मोहनी फर्काइदिनुहोस् !” भन्दै आफ्ना दुवैहात जोड्दै धामी भाँक्री आखते र भारफुकेका दहिला दहिला चाहार्न पुग्थिन् हस्ता ।

कहिले हाँस्ने, कहिले रुने, कहिले फतफताउने र कहिले मौनबस्ने जस्तो विचित्रको स्थिति थियो चित्राको । तातो बगरको सीपीले स्वातिबिन्दु पर्खेर बसेभैं सधैं पतिको पर्खाइमै रहन्थिन् स्वाती पनि ।

पति वियोगको सन्ताप-रापले खड्ग्रङ्ग सुकेर पत्र-पुष्पविहीन सिख्रो विशाख वृक्षजस्तै भएकी थिइन् विशाखा । कृष्णको वियोगमा राधा पिल्सिए जस्तै पीरले पिल्सिएर आधा भएकी थिइन् अनुराधा ।

जेठी दिदी अश्विनीकै जस्तो दशा थियो ज्येष्ठाको पनि । हरियो भ्याउ उम्रिएको पहराबाट मूल रसाएभैं रातदिन आँखाबाट रसाउँदै परेलीबाट थोप्लिरहन्थिन् मूला ।

असार मासका पूर्व र उत्तर दुवै पक्षमा भरी लागे भैं दर्कन्थे गाजले हिलो सोहोर्दै दुवै आँखाबाट आँसुका बलीन्द्रधारा पूर्वाषाढा र उत्तराषाढाका । कहिले पतिको काखमा बसेर उनको भीठो लोली-बोली सुन्नपाइएला ! भन्ने आशामै जीवन जोबन जानथालेको थियो श्रवणाको ।

मेरो पति हेर्दा राम्रो र बेसरी धनी पनि होस् । पतिगृहमा बस्दा मलाई मीठो मीठो खान, फेरी फेरी लाउन र मोज-मजागर्न धनको कुनै कमी नहोस् भन्ने धनिष्ठा अहिले बरु कालै होस्, कुरूपै होस् र दरिद्रै पनि किन नहोस्, तर चौबीसै घण्टा आफूसितै बस्ने पति होस् ! भन्न थालेकी थिइन् ।

सयौं धामी भाँक्री भिषक् भेट्दा र उनले भने-पतुरे अनुसार भारफुक ओखतीमूलो गर्दा पनि आफ्ना समस्याको निदान र समाधान पाएकी थिइन् शतभिषाले । अत्यन्त कामपीडाले गर्दा पूर्वाङ्ग र उत्तराङ्ग दुवै भतभती पोल्थे पूर्वाभाद्रपदा र उत्तरा भाद्रपदाका । जोइटिङ्ग्रे र “जोइटिङ्ग्रेनी कहाँ छन् हँ ?” भन्दै तिनको चियो चर्चोका लागि दिदीवहिनी सँग आपसमा साउती गर्दैरहन्थिन् रेवती जहिले पनि ।

पतिको हेला भएपछि माइती सिवाय अरु गति हुदैन चेलीको । एकदिन रोहिणी बाहेकका ती छब्बीसै ओटी दक्षपुत्रीहरूले एकान्त ठाउँमा सामूहिक भेटघाट गरे । यस कुराको बिलौना र समाधानका लागि आफ्ना बाबु दक्ष सामू जाने सल्लाह भयो तिनीहरूको ।

एकदिन सबैरै रोहिणी बाहेक ती सबै माइतीमा गए । उहिले हामी सोम आत्रेय सँगै बिहे गर्छौं भनेर हत्ते हाल्ने ? अहिले कुन मुख लिएर बाबुसँग गुनासो पोख्ने ? ती दक्षकन्याहरूले आफ्ना समस्याबारे बाबुसँग मुख फोरेर केही भन्न सकेनन् । अनि एकान्तमा आमालाई यसको बेलिविस्तार लागे ।

आमाले पतिलाई सबैकुरा भनिन् । अनि बाबुले छोरीहरूलाई सँगै राखेर पति रिभाउने उपाय अह्वाइ-सिकाइगरी घर पठाइदिए । तर उनका अर्त्ती-उपदेश तिनलाई काम लागेनन् ।

बिहे हुनुभन्दा पहिले यी छब्बीस दक्षकन्याहरूलाई एउटै सोमको मोहनी लागेको थियो भने अहिले विवाहपछि रोहिणीले ती सबैलाई एकलै मोहनी लाएर एकलौटो पारिन् । कुकुरको पुच्छर बाह्रवर्ष ढुङ्ग्रामा हालेपनि जस्ताको तस्तै ।

ती छब्बीसै ओटीले जतिसुकै पतिको मन रिभाउने र उनलाई आफूतर्फ फर्काउने प्रयास गरेपनि राहिणीतिर एकोहोरिएको सोम आत्रेयको मन उनीहरूतिर फर्केन ।

दुई दुई पल्टसम्म आफ्ना मनका बिलौना सुनाउन माइतीदेश पुगेका दक्षपुत्रीहरू अब जे जसो भएपनि वार कि पार नगरी फर्किदैनौं भन्ने दृढ सङ्कल्पका साथ फेरि तेस्रोपल्ट पनि आफ्ना मातापिता दक्षदम्पती सामू गए । आफ्ना गुनासा विलौनाहरू बाबुआमालाई सुनाए ।

दक्षलाई खपिसक्नु भएन । उनी एकलै भुनभुनाउँदै जुवाई सोमसँग रिसाए—“तिमीलाई जति भने/गरेपनि लागेन । अब त अति भयो । अति भयो भने खती हुन्छ ।”

उनले मनमनै भने— “मेरा छब्बीस ओटी छोरीहरूको जीवन नर्क पार्नथो तिमी बाहुनले । अब म तिमीलाई पनि शाप दिन्छु ।” दक्षले नजिकैको कमण्डलूबाट हातमा जल लिएर शापवाणी बोले—

“सोम ? तिमीलाई महारोग होस् ।^{३८}

सोम आत्रेय रोगग्रस्त भए । उनका मुखको कान्तिपुञ्ज हरायो । अनुहार कालो-मुस्तो हुँदैगयो । उनको त्यस्तो शीतल र आल्हादक शरीर

^{३८} तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ! ।

ससर्ज रोषात् सोमाय स चोदुपतिमाविशत् ॥

अहिले राप र तापले सन्तप्त भएको थियो । अब यिनी तेजोहीन र कान्तिविहीन भए । तिनमा रहेको आह्लादकता समाप्त भयो । यिनमा रहेको शीतलता डाहा र औडाहामा परिवर्तित भयो । जतिबेला पनि यिनी पीडाले छट्न्पटिदै ऐया र आत्थु गर्नथाले । यिनी एक ठाउँ टिक्नै नसक्ने भए ।

सबैतिर घावै-घाऊ हुँदा कुहिएको पीपले गन्हाउने भएको, सारा शरीर हातखुट्टाहरू कक्रकिकएको, कुष्ठरोगले विकराल उनको रूपदेखेर अरुका त के कुरा उनका आफ्नै पत्नीहरू पनि अब त लोग्नेको अनुहार देख्दा तर्सिनथाले । जतिबेला पनि पतिको सामुन्ने पर्न चाहने ती पत्नीहरू अब त कदाचित् देखेपनि देखेको नदेखेकै जस्तो गरी कोल्टोपर्दे मुख छोपेर भाग्नथाले ।

सौता रोहिणीले अलाप-बिलाप गरेको सुन्दा भने ती छब्बीसै ओटी दक्षकन्याहरूले एकछिनलाई आफ्नो सबै दुःखबिसन्धे । "खुच्चिङ् । बल्ल स्वाद भेटिस् मोरी ? आफ्नै टाउको त फुट्यो । मीतको टाउको बेलैसरी भन्थे रोहिणीलाई मनमनै ।

त्यस रोगको निवारणका लागि रोहिणीले कहिले डोन्याएर त कहिले डोकामा बोकाएर दशतिर पुन्याउँदै धामी-भाँक्री, फार-फुक लागो-मसान र ओखती-मूलो सबै गरिन् । केहीले छोएन । तर पनि कुनै उपाय लागेन ।

पहिले पहिले सौताहरूका अगाडि बडो श्रद्धा-भक्तिदेखाएर पतिको सेवागर्ने रोहिणी पनि जति गरेपनि बिसेक हुने होइन भन्दै पछि पछि त थाकिन् । अन्त्यमा एकदिन सोम त्यो घरवास छोडेर एकलै निस्क्यो ।

अब भने रोहिणीका ती सौता दिदी-बहिनीहरूलाई पनि हुनुसम्म पछुतो भयो । कहिल्यै पतिको सान्निध्य नपाए पनि उनको मुहार त सधै देख्न पाइन्थ्यो— रीसले आफूलाई खा ! बुद्धिले अरुलाई !

भोकै-प्यासै चारैतिर यताउति भौँतारिन् थाले सोम आत्रेय । मलाई भोक लाग्यो ! मलाई तिर्खा लाग्यो ! भन्दै कराउँदै उनी बाटामा छेउँ-छाउँका घर घर पुग्थे । पछि पछि रोगले विकरालरूप लिँदा त उनलाई कसैले वास पनि दिन छाड्यो, गास पनि ।

उनको डरलाग्दो विकराल अनुहार देख्दा कोही पनि उनका सामुपर्न सक्दैनथे । धेरै जसो त तिनलाई देखासाथ आफ्ना नानी

काखी च्यापेर ढोका थुनेर भित्र बस्थे । केही साह्रै नै दया जागेका महिलाहरूले मात्र माथि बुङ्गल बार्दली र भ्यालहरूबाट आफूहरूले खाएर रहे-पहेका तिउन-भातका पुरा र मिल्के-फालेका रोटी भुजाजस्ता खानेकुरा पोको पारेर फर्चाकिदिन्थे । यसरी बिताए सोमले केहीदिन ।

पहिले त सोम आफ्नै क्रियाकलापले गर्दा पितामह ब्रह्मासँग मुख देखाउन लाजभएर उनका अगाडि पर्न सक्दथे । आफै मरीच खुम्चिएभै खुम्चिएर वसेका थिए इनी । संकोचको कारण आफै मुख लुकाएर बसेका थिए । तर अब उपायहीन सोमले चारैतिरबाट थाकेर अगत्या ब्रह्माको शरणमा जाने विचार गरे ।

एकदिन सोम आत्रेय पितामहलाई भेट्न जाने भनेर एकलै निस्के ।

सोम आत्रेय मेरो यो कुरूप विरूप अनुहार अरु कसैले देख्लान् भनेर दिउँस भरि कतै ओडारमा मुख लुकाएर ऐय्या र आत्थुगर्दै वस्थे । रातीको समयमा मात्र उनी हिँड्ने गर्थे ।

यसरी रूदै कराउँदै सोम ब्रह्माकहाँ पुगे । विधाताले न्याल सिंघान आँसु र पसिनाले विहाल विकराल रूप भएको आफ्नो नातिलाई पहिले त चिन्नै पनि सकेनन् ।

म हजुरकै अपराधी नाति हुँ हजुरबुबा ?" डाँको छोड्दै रूदै भने सोमले ।

त्यस अवस्थामा सोमलाई चिनेपछि उनको त्यो दुर्गति देख्नैसकेनन् । भन्याङ् थुन्ने घोट्टेका दुवैखापा घोट्ट्याएभै आफ्ना दुवै परेलीहरू एकैपल्ट घोट्ट्याउँदै एकछिन चिमिक्क आँखा चिम्ले उनले । तिनका आँखाबाट निचरिएका आँसूका थोप्लाहरू भुङ्मा थोपा-थोपा भएर थोप्लिन थाले ।

"नातिलाई कस्तो बनाउन चाहेको थिएँ । आज कस्तो भएर आयो । आफू ताक्छ मूढो । बज्चरो ताक्छ घुँडो ।" मन मनै भने विधाताले ।

"तँलाई कस्तो न बनाउँछु भनेको थिएँ मैले । आज यस्तो भएर आइस् ।" साह्रै खिन्न भएर त्यही वाक्य सोमलाई सुनाएर भने ब्रह्माले ।

उनी आफैलाई पनि मनुष्यलोकबाट नाति सोमलाई देवलोकमा लगेकोमा ठूलो पछुतो भयो ।

“मरेपछि मात्र स्वर्गमा जानुपर्ने नियतिको मर्त्यलोकको मनुवालाई जिउँदै स्वर्गमा लगेको पनि कहाँ फलिफाप हुन्थ्यो र ! आफूले बनाएका नियम र कानूनको आफैबाट उल्लङ्घन थियो त्यो मेरो । ठीकै त भनेका रहेछन् उहिले बृहस्पतिले ।” उहिलेको कुरा संभेर मनमनै दुःखी भए विधाता ।

पहिले त त्यस्तो दशा गरेर आएको नातिलाई देख्दा विधातालाई भित्रभित्रै केही रीस पनि उठेको थियो । पछि उनको कारुणिक स्थिति हेर्दाहेर्दै र त्यसमा आफ्नो हठ समेत मिसिएको बुझेपछि ब्रह्मालाई उनीमाथि दया लाग्न थाल्यो । उनले भने—

श्रीविष्णुका सामू पुगेर महारोग निवारणका लागि निवेदन गर्नु । त्यहाँबाट कुनै उपाय लाग्ला ।”

जो आज्ञा पितामह ?” सोमले टाढैबाट पितामहलाई नमनगर्दै भने ।

स्वर्गबाट ज्ञान र विज्ञान दुवै थरि विद्या सिकेर आएका सोम आत्रेय जुनसुकै लोकमा पनि निर्बाध जान सक्दथे । ब्रह्माजीबाट विदा भएर हिँडे पछि सोम आत्रेय त्यहाँबाट बैकुण्ठतिर लागे । उनी सरासर विष्णुका शरणमा पुगे । भगवान् विष्णुले तिनबाट सबैकुरा बुझे पछि उनलाई भने—

अत्रि पुत्र ? तिम्रो रोग दुःसाध्य छ । यसबाट तिमीलाई मुक्तगर्ने सामर्थ्य एकमात्र शिवजीमा छ ।”

उनले अगाडि भने—

भगवान् शङ्कर सर्वश्रेष्ठ आर्य हुन् । उनकी पत्नी हुन्, नगाधिराज हिमालयकी पुत्री पार्वती जसको अर्को नाउँ हो, आर्या । भगवान् शङ्कर आर्या पार्वतीका साथ सदैव निवास गर्ने देश हो हिमवद्देश । आर्या पार्वतीको जन्मस्थल तथा निवासस्थल भएर पनि यस देशको नाउँ आर्यावर्त भएको हो । आर्या वर्तते यत्र इति आर्यावर्तः ।^{३९}

^{३९} आर्याः श्रेष्ठा वा जनाः आ समन्तात् वर्तन्ते निवसन्ति इति आर्यावर्तः ।
CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समस्त जडीबूटीको खानी पनि हो आर्यावर्त । यो दक्षिणतर्फ फर्केको हुनाले यहाँका सबै जडीबूटीहरू ओषधमय सूर्य किरण पर्दा आफैं ओखतीमय भएका छन् । भस्मधारी दिगम्बर शङ्कर नित्य यिनै जडीबूटी ओषधि र वनस्पतिकै सेवन गर्दछन् । अतः उनको शरीर नै त्यहाँको वातावरणले औषधमय बनेको छ।^{४०} उनी पनि समस्त प्राणीको रोग स्वयं आफूले ग्रहण गरेर उनलाई आरोग्य बाँड्दछन् । एकपल्ट उनले लोककल्याणका लागि समुद्रमन्थनबाट निस्केको कालकूट विष पनि आफूले पिइदिए । उनी यस त्रिलोकीका पहिला र श्रेष्ठतम चिकित्सक हुन् ।^{४१}

ब्रह्मालाई भिषक्तर भनिन्छ भने शिवजी भिषक्तम ।^{४२} शिवले नै मृतसञ्जीवनी विद्याको आविष्कार गरेका हुन् ।^{४३} इनले उहिले सतीदेवी यज्ञाग्निमा होमिएपछि आफ्ना शसुरा दक्षप्रजापतिको शिरच्छेदन पश्चात् त्यसका ठाउँमा बोकाको शिर प्रत्यारोपण गरिदिएका थिए ।

एकपल्ट गौरीनिवासमा थिइन् आर्या पार्वती । सेविकाहरूले उनका शरीरमा तेल बुकुवा घस्दैथिए । यस अवसरमा अरु कुनै व्यक्ति प्रवेश नगरोस् भनेर आर्या पार्वतीले बालक पुत्र गणेशलाई द्वाररक्षकका रूपमा राखेकी थिइन् । भगवान् शिवकै बाटो रोकेका अपराधमा बालक गणेशको शिरच्छेदन भएपछि शल्यक्रियाद्वारा त्यसको ठाउँमा ऐरावत हात्तीको शिरः प्रत्यारोपण गरिदिने कार्य पनि भगवान् शिवले नै गर्नुभएको हो । अतः विभिन्न ईति-भीतिबाट त्राण दिने शिवजीको नाउँ शङ्कर रहेको छ ।

मिश्रादिदेशं गत्वा आर्याः आवर्तन्ते प्रत्यागच्छन्ति यत्रेति आर्यावर्तः ।

सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ ।

स्लेच्छान् संस्कृत्य चाभाष्य शिष्यान् दशसहस्रकान् ॥ -भविष्यपुराण।

^{४०}या ते रुद्र शिवातनू शिवा विश्वस्य भेषजी ।

शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ -तै.सं.रू.२७

^{४१}अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । यजुर्वेद.

^{४२}उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वां भिषजां शृणोमि । ऋक्. २। ३३। ४।

^{४३}मृतसञ्जीवनी नाम विद्या या मम निर्मला ।

तपोबलेन महता मयैव परिनिर्मिता ॥ -शिवरुद्रसंहिता ,युद्ध. ५०। ४९

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आत्रेय सोम ? तपस्याबाट केहीकुरा पनि असाध्य छैन । जस्तै कठिन कार्य पनि तपोबलले सिद्धहुन्छ।^{४४} आफ्ना बहिर्मुखी चित्तवृत्तिलाई आफूभित्रै निरोध गरेर मनोयोगद्वारा शिवमै तल्लीन भई तिमीले ठूलो तपस्या गर । उनको तपोमय आराधना गरेर यस असाध्य रोगबाट मुक्त बन । अर्को कुनै उपाय छैन यस रोगबाट मुक्त हुने ।

हिमवद्देश आर्यावर्तको गण्डकी प्रस्रवणक्षेत्र अन्तर्गत गोपर्वत शृङ्खलामा शिव पार्वतीको नर्तनस्थल छ । प्रत्येक प्रदोषमा शिव र पार्वतीले त्यहाँ आएर ताण्डवनृत्य गर्नुहुन्छ । शिव-पार्वतीको त्यसै प्रियधाममा गएर अनन्य भक्तिसाथ तिमीले शिवको तपस्या तथा आराधना गर । यसरी तपस्या गरेर भगवान् प्रसन्न हुनुभयो भने मात्र उहाँको आशीर्वाद एवं वरदानले तिमी यस महारोगबाट मुक्त हुनेछौ ।' भगवान् विष्णुले सोमलाई यही सल्लाह दिए ।

^{४४} तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।

तपसा सर्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम् ।

ज्ञानविज्ञानसम्पत्तिः सौभाग्यं रूपमेव च । -वाराहपुराण ।

सात

उहिले ब्रह्माका आङ्गिकपुत्र मरीचि ऋषिकी पत्नी कलाबाट एउटा छोरा जन्मे कश्यप । कश्यप ऋषिका दुई ओटी पत्नी थिए—दिति र अदिति । दितिबाट दैत्यहरूको जन्मभयो भने अदितिबाट आदित्य आदि देवताहरूको ।

दितिपुत्र दैत्यहरूलाई पाताललोकमा रहने-वस्ने व्यवस्था गरियो भने अदितिका सन्ततिहरूलाई स्वर्गलोकमा ।

पाताल लोकमा जन्मेका दितिका छोराहरू मध्ये एउटा छोराको नाउँ वज्राङ्ग थियो । उसको छोराको नाउँ थियो तारक । तारकदैत्य जन्मदाँ पृथ्वीमा भूकम्प भयो । समुद्रमा सुनामी आयो । चारैतिर डढेलो लाग्यो । हावा-हुण्डरी चल्यो ।

साह्रै बलवान् थियो तारक । मैले चाहें भने यस त्रिलोकमा जे पनि गर्न सक्छु । मलाई कसैले केही गर्न सक्दैन भन्ने घमण्ड भयो उसलाई । म अजेय छु भन्ने अभिमानले गर्दा उसले स्वर्ग र मर्त्यको जन जीवनसमेत नरक पारिदियो ।

एकदिन तारक दैत्य ले विचार गन्यो—“म अजेय भए पनि मैले मृत्यु जित्न त सकेको छैन । आफ्नो बल-पौरुषको जति नै फुर्ति हाँके पनि मैले त एकदिन मर्ने पर्छ । तपस्याले पाउन नसकिने केहीकुरा छैन । म ब्रह्माको तपस्या गरेर अमरत्व प्राप्त गर्दछु ।”

तारक दैत्य ब्रह्माजीको तपस्या गर्न गोपर्वतको दक्षिणी समथर भूभागमा बग्ने गङ्गाकिनारको मधुवन नामक स्थानमा आयो ।^{४५} कठिन तपस्या द्वारा उसले विधाताको दर्शन पायो । वरदान माग्नेबेला उसले अमरत्व माग्यो । तर जन्म पाएका भरिलाई एकदिन नमरी सुख थिएन । ब्रह्माले उसलाई यो कुरा विभिन्न दृष्टान्त दिएर संभाए ।

तारक दैत्यले फेरि मनमनै विचारगन्यो—“सती देवीको मृत्युबाट वैरागिए पछि शिवजी अहिले कैलासमा समाधि कसेर बसेका छन् । ती बैरागी शिवबाट अब अर्को विवाह हुने सम्भावना छैन । सन्तान हुने त भन्नु कुनै भएन । अब म बढ्याई फिक्छु र ब्रह्मालाई पनि छलेर अमर हुने उपाय गर्छु ।

तारकले केहीबेर सोचेर यस्तो वरदान माग्यो — “यदि मेरो मृत्यु हुन्छ भने जन्मेको सात दिन मात्र भएका शिवजीका पुत्रबाट होस् ।” ब्रह्माले ‘तथास्तु’ भने ।

अनन्तशक्ति भएको तारकासुरलाई तपस्याको प्रभावले अब मैले अमरत्वपनि प्राप्त गरें भन्ने लाग्यो । यस त्रिलोकमा मलाई कसैले मार्न सक्दैन भन्ने विश्वास भयो उसलाई ।

वरदान प्राप्त गरे पछि तारकासुर मधुवनबाट सोभै स्वर्गमा गयो र देवताहरूलाई लघारेर त्यहाँ आफ्नो कब्जा जमायो ।^{४६} देवताहरू स्वर्गलोक छोडेर यत्र तत्र लाखापाखा लागे ।

यता पार्वती शिवलाई पति पाउँ भनेर कठोर तपस्यामा थिइन् । शिवले उनलाई वरदान दिए । तदनुसार शिव पार्वतीको विवाह भयो ।

^{४५} Taraka wished to defeat the gods. He therefore went to a place named Madhuvana and began to perform very difficult tapasya.
story of Tarakasur, blog by Ambarish Tripathi . speakingtree.in

^{४६} वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत् तस्य पुत्रस्तु तारकः।

सुरांनुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः॥ मत्स्यपुराण अ. १४५।५।

देवताहरू अब केही आश्वस्त भए । विवाह भएपछि सन्तान पनि पक्कै हुन्छ जसबाट तारकासुरको विनास हुन्छ भन्ने कुरामा तिनीहरूका मनमा आशा पलायो ।

यता भने पार्वतीसँग विहे भएर कैलासमा आउँदा साथ शिवजी समाधिमा रमन थालेका थिए । पार्वती कैलासमा एकलै बस्दा बस्दा दिक्क हुन्थिन् । समाधिमा बसेका खसमलाई जगाउनु अपराध हुन्थ्यो ।

एकदिनको कुरा । शिवजी एकाएक समाधिबाट जागे । उनले पार्वतीसँग बसेर परस्पर कुराकानी गर्न थाले । पार्वतीलाई आशुतोषका साथमा कतै घुम्न मनोरञ्जन गर्न जाने मन लाग्यो । आशुतोष पार्वतीले राखेको प्रस्तावमा सहमत भए ।

आज कताबाट यस्तो साइत जुरेको थियो । बिहे भए पछि बाहिर फेर घुम्न र मनोरञ्जन गर्न हिडेको यो पहिलोपल्ट थियो तिनीहरूको ।

वाहन नन्दीमा सवार भएर ती दुवै दम्पति कैलासबाटपूर्व दिशातिर लागे । शिवपार्वती आकाश मार्गबाट दृश्यावलोकन गर्दै गोपर्वतको हरियो चउरमा ओर्ले । नन्दी यता मौलाएका दुभामा मस्त भएर चर्नथाले । उता पार्वती र शिव गोपर्वतको सुरम्य दृश्यावली हेर्दै आपसमा रमदै विचरण र विहरण गर्न थाले ।

बाह्रैकाल बाह्रैमास हिउँ र असिना खस्ने कैलाशबाट घमाइलो रमाइलो र पसिना उम्रिने गोपर्वतमा आएका थिए त्यसदिन महादेव र महादेवी ।

गोपर्वतको शिखरमा हरियो र घना देवदारुको उपवन थियो । माथि आकाशको सेतो बादलले त्यस गगन चुम्बी देवदारु वनलाई छाता ओढाए जस्तो देखिन्थ्यो । तल त्यसका काखा-पाखामा अरुणोदयका सूर्य जस्तै सिम्रिके राता र सायंकालिक पूर्णचन्द्रमा जस्ता सेता गुराँसका हजारौं फूलहरू ढकमक्क भएर फुलेका थिए । पहारिलो र घमाइलो थियो वातावरण त्यहाँको । शिव र पार्वतीलाई त्यहाँको पहारिलो मौसम अति नै आनन्ददायक थियो । महादेवीलाई साथमा लिएर त्यस उपवनमा विचरणगर्न थाले भोलेनाथ ।

त्यहाँ नजानिदो भिरालो भएर लामिएको कलकलगर्ने सिद्धगङ्गाको दुवै तिरको अत्यन्त रमणीय हरियो दुभिचौरमा एकछिन विहार गरे भार्या

आर्याका साथ भगवान् आशुतोषले । यस ठाउँलाई अहिले पनि विहार भनिन्छ ।

यता देवताहरूले आकाशबाट शिव-पार्वतीको गोपर्वतको विहार हेरिरहेका थिए । पहिले पहिले समाधि भङ्गहुने डरले आशुतोषलाई उनीहरूले आफ्ना दुखेसा पोख्न सकेका थिएनन् । आज भगवान् जागाभएको पहिलो मौका थियो । देवताहरूले यसैबेला मौका छोपे । तिनीहरूले तारकासुरको अत्याचार र उसका मृत्युको रहस्य बारे निवेदन गर्न तत्काल अग्निदेवलाई गोपर्वत तर्फ पठाए ।

यहाँको रमणीय परिदृश्यमा घुम्दा रम्दा केही थकाइ-विसाइ लागेको थियो शिवदम्पतीलाई । घमाइलो बाटामा उकाली चढ्दा राता-पिरा भएका थिए मुहार तिनका । यसरी डुल्दै गर्दा शिवदम्पती त्यहि घना र विशाल देवदारु वनभित्र छिरे । घुम्दै घुम्दै त्यहाँको एउटा शान्त एकान्त र सुरम्य गुफाभित्र पसे शिवपार्वती । त्यही एकातिर फैलिएर बिछिएको एउटा गुन्द्रे ढुङ्गामा बसे तिनीहरू ।

धेरै बेरको हिउँडोले थाके-भोकाए-तिर्खाएका थिए महादेव र महादेवी । अन्नपूर्णा पार्वतीले आफ्ना स्वामीलाई एकछिन आरामगर्न बिछौना, बालिष्टका साथै अल्पाहारका लागि पेय र भोज्यवस्तुको तत्काल सिर्जना गरिन् । खानपीन सकिए पछि थाकेका शिवजी अडेस लाएर पल्टिए । पतिका गोडारी तिर बसेकी पार्वतीले उनको पाउ मुसारेर सेवागर्न थालिन् । धेरैदिन पछि कैलास बाहिर मनोरञ्जनको यस्तो मौका पाएका थिए शिवदम्पतीले ।

बाहिर गुफामुखबाट छिरेको एक मान्द्रो उज्यालो बाहेक गुफा प्रायः अँध्यारै थियो । गुफाभित्रबाट बाहिरतिरको दृश्य देखिए पनि बाहिरको उज्यालोबाट भित्र आउनेले त्यहि एक टुक्रा मान्द्रे उज्यालो बाहेक केही देख्न सक्दैनथ्यो । महादेव महादेवी त्यहाँ आरामगर्दै थिए ।

शिवपार्वतीलाई गोपर्वत स्थित देवदारुवनको गुफाभित्र विश्राम गर्न भित्रिएको देखेका थिए देवताहरूले । यसैबेला मौका छोप्नुपन्यो भन्दै पुष्पधन्वा कामदेवलाई धनुमा कामबाण चढाउन भने तिनीहरूले । अनङ्गले शिवलाई लक्ष्यगरी उत्तिखेरै गुलाफ र गुराँस फूलले सुसज्जित पुष्पबाण प्रहार गरे ।

शिवपार्वतीका अङ्ग अङ्गमा अनङ्गको प्रभाव देखिन थाल्यो ।
दुवैको एक अर्कामा अङ्गन्यास करन्यास सुरुभयो । महादेवी पार्वती
महादेव शिवका बाहुपाशमा बेह्रिइन् ।

त्यसै समयमा देवताहरूले पठाएका अग्निदेव शिवपार्वतीलाई
खोज्दै देवदारु वनमा पुगे । त्यहाँ एउटा गुफा देखे तिनले । त्यसै
गुफाभित्र पसे उनी ।

शिवदम्पती रतिक्रीडामा संलग्न अवस्था थियो त्यो । अग्निदेवले
आफ्नो आगमनको संकेतगर्न गुफामुखमा उभिएर पञ्चाक्षरीमन्त्रको ध्वनि
प्रक्षेपण गरे—

ॐ नमःशिवाय—?

त्यस ध्वनिका साथै अग्निदेवको उपस्थिति देखेपछि शिव
पार्वतीको शान्त एकान्त रतिक्रीडामा अवरोध पुग्यो । दुवै एक अर्काबाट
छुट्टिए उत्तिखेरै । महादेवको गुप्ताङ्गबाट छः थोपा रेतस् स्वलन भयो ।
पार्वती हतपत्त एउटा हातले वक्ष र अर्को हातले गुह्य छोप्दै उतातिर
लुगा फेर्न गइन् । त्यसैबेला दिगम्बर महादेवले समेत भट्टपट्ट नजिकै
राखेको कौपीन थुतेर फेरे । अनि त स्थिति सबै यथावत् भयो ।
भगवतीको यो स्वरूपलाई भक्तहरूले लज्जागौरी नाउँ दिए । अनि
देवदारु वनको त्यस गुफाको पनि नाउँ भयो, लज्जागौरी गुफा ।

अग्निदेव विस्तारै विस्तारै भित्रपसे । भर्खर बाहिरवाट आएकाले
उनलाई स्पष्ट हेर्न ठम्याउन केही अप्ठ्यारो भयो । उनले अलिकति
आफ्नो आभा बढाए । अब भने छर्लङ्ग देखिने भयो । हुताशनले दुवै
हातजोडेर शिवपार्वतीलाई प्रणाम गरे । आफ्नो आगमनको उद्देश्य उनका
अगाडि बेलिविस्तार लागे । उनको कुरा सुनेर शिवजीले भने—

“हे अग्नि ? यहाँ मेरा रेतस्का छः बिन्दु खसेका छन् । इनै
रेतो बिन्दु लिएर तिमी तल समथर क्षेत्रमा जाऊ । त्यहाँ मेरी प्रेयसी
गङ्गा प्रवहमान छन् । यो तेजोमय रेतस् तिमीले उनैलाई देऊ । तिनैबाट
मेरो पुत्र जन्मने छ र त्यसैले तारकासुरको वध गर्नेछ ।”

अग्निले भगवान् शिवको आज्ञा अनुसार उनको तेजोमय रेतस् के
धारण गरेथे, तिनको शरीर त त्यसको प्रभावले तत्काल सुवर्णमय भयो,
हिरण्मय । हुताशन अग्निदेव सर्वभक्षी भएपनि उनले आज भगवान्

शङ्करको तेजोमय रेतस्लाई भने पचाउन सकेनन् ।^{४७} बरु शिवजीको पगालेका सुन जस्तो तेजो रेतस् धारण गर्दा उनको शरीरमा केही दाहको अनुभूति पो हुदै थियो । त्यसै बेलादेखि नै अग्निको नाउँ हिरण्यरेता पनि भयो ।^{४८}

हव्यवाहन अग्निदेव त्यसदिन रेतोवाहन भएर गोपर्वतको देवदारुवनबाट कपिलधाम हुदै गङ्गातटमा पुगे । उनले त्यहाँ पुगेर सर्वप्रथम गङ्गालाई पुकारे । जलरूपा भागीरथीको जलप्रवाहको मध्यबाट दिव्य मानव शरीरमा गङ्गा प्रकट भइन् । अभिवादन पश्चात् अग्निदेवले उनलाई तारकासुरका अत्याचारको बेलिविस्तार लाए । महादेवको आज्ञा अनुसार गङ्गाले आफूभित्र तेजो रेतस् धारण गरिन् । उनका शरीरमा तत्काल मातृत्वको प्रभा प्रकट भयो । यति काम सके पछि अग्निदेव देवताहरू भएको ठाउँमा पुगे । गङ्गाले धारण गरेको भगवान् शङ्करको त्यस तेजोमय रेतस्ले उनका गर्भमा पुगेर भ्रूणको रूप लियो । समयपुग्दा प्रसवावस्था आयो गङ्गाको । उनलाई चल-फिर हिँड-डुलगर्ने पनि कठिन हुनथाल्यो ।

प्रसूति अवस्था महिलाको अपवित्र अवस्था हो । त्यसबेला नारीहरू सधैं नुहाउँदैनन् । पानी समेत छुदैनन् । आफ्नो जलप्रवाहमा अरूले नुहाएमा उसलाई स्वच्छ, पवित्र र पापमुक्त हुने गराउने गङ्गा आफै अपवित्र भएर रहनु लोककल्याणका दृष्टिले पनि उचित थिएन । अतः शिवजीले पठाएको त्यो गर्भ लिएर उनी त्यहाँबाट उत्तर लागिन् । उनी सुरम्य गोपर्वतको उत्तर पश्चिमतिर गण्डकी प्रस्रवण परिक्षेत्र अन्तर्गत हिमशृङ्खलाको पार्श्ववर्ती रमणीय पर्वत शिखरमा पुगिन् । त्यहाँ नरकट र निगालाहरूको सुरम्यवन थियो । त्यसलाई देउताको बोलीमा शरवण भन्दथे ।^{४९}

महिना आषाढ । पक्ष शुक्ल । तिथि षष्ठी । त्यसै दिन शुभ मुहूर्तमा गङ्गाले त्यहाँका अलग अलग छ ठाउँमा गर्भ विमोचन गरिन् । छ

^{४७} तेजो माहेश्वर स्कन्नं अग्नौ प्रपतितं पुरा ।

तत्सर्वाभक्षो भगवान् नाशकद् दग्धुमक्षयम् ॥भ.भा. शल्य. ४४।६

^{४८} हिरण्यरेता हुतभृग् दहनो हव्यवाहनः । अमर. स्वर्गवर्ग ।

^{४९} शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले । मेदिनीकोष ।

ओटा शिशुहरुको क्रमशः जन्म भयो । गङ्गा शिशुहरुलाई जन्म दिए लगत्तै त्यहाँबाट आफ्नू ठाउँमा फर्किन् । ^{५०}

गङ्गाले गर्भ विमोचन गर्दा आगामा गलाए पगालेको जस्तो पन्यालो पहेँलो तेजोमय सुवर्णप्रवाह उनका अङ्गबाट त्यहाँका अमरार्चित शिखरहरुमा प्रवहमान भयो । त्यस सुवर्णप्रवाहलाई एकै छिनमा ती पर्वतशृङ्खलाका शालग्राम शिलाहरुले आत्मसात् गरे । अनि त ती शिलाहरु सुवर्णमय भए, त्यसै बेलादेखि कृष्णागण्डकी प्रस्रवणक्षेत्रका शालग्राम शिलाहरु हिरण्यगर्भ भएका हुन् र त्यहाँका पर्वतमा सुन भेटिने गरेको हो । ^{५१}

गङ्गा फर्किसँगै ती छ ओटै बालकहरु कोकोहोलो मच्चाएर रुन-कराउन थाले । त्यसै समय सोमपत्नी कृतिका वनदेवीको रूपमा नक्षत्रलोकबाट त्यसक्षेत्रको भ्रमण गर्न आएकी थिइन् । कुनै मातापिता तथा संरक्षक विहीन ती नवजात शिशुदेख्दा उनको मातृत्व पध्न्थो । उनलाई बालक रोएको सुनेर सान्धै दया लाग्यो । कृतिकाको दिव्य शरीरले तत्काल छ ओटा वनदेवीको आकार लियो ।

ती छ ओटै कृतिकाहरुले एक एक ओटा बालकलाई आ आफ्ना पुत्रका रूपमा काखमा लिए । यसरी शिव र पार्वतीको सुरत-विलासबाट कुमारको जन्म भयो । शिवद्वारा पार्वतीसँगको सुरत त्रीडाबाट जन्मेका हुनाले पार्वतीनन्दन, अग्निदेवताले तेजो रेतस् ग्रहणगरेर गङ्गालाई लगेर दिएका हुनाले उनको एउटा नाउँ अग्निभूः रहन गयो । कृतिकाहरुद्वारा पुत्रका रूपमा स्वीकारिएका हुनाले दोस्रो नाउँ कार्तिकेय भयो । निगालीवनमा जन्मेका हुनाले शरजन्मा रह्यो तिनको तेस्रो नाउँ । ^{५२}

^{५०} दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेदभुतदर्शनः।

ददृशुः कृतिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।

^{५१} सा गङ्गाम्भसि सङ्गम्य नियोगाद् ब्रह्मणः प्रभुः ।

गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसम्॥

अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।

उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते॥ म.भा. शल्य। ४४।९

यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गया गिरिमूर्धनि ।

स शैलः काञ्चनः सर्वः सम्बभौ कुरुसत्तम् ? म.भा. शल्य। ४४। ९४

^{५२} शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनःस्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ।

नर्चनाचल पर्वत अन्तर्गत देवदारु उपवनको गुहामा जन्मने उपक्रम भएका र गुहामा बस्नेहुनाले तिनको अर्को नाउँ गुह पनि भयो ।^{१३}

कार्तिकेयको जन्म हुनासाथ देवताहरूले कैलासमा खबर पुऱ्याए । पार्वतीलाई छोराको मुख कहिले हेरौं भन्ने भयो । महादेवीलाई लिएर शिव उत्तिखेरै त्यहाँ पुगे । कृत्तिकाहरूले ती शिशुहरूलाई पार्वतीका सामु समर्पण गरे । वनदेवीको रूप लिएका ती कृत्तिकाहरूलाई पार्वतीले आसिक दिईन् । पार्वतीले ती छ ओटै शिशुहरूलाई अतिशय करुणाले एकैपल्ट अँगालो हाल्छु भन्दा ती सबैका शरीरको अपराङ्ग एउटै भयो, उत्तमाङ्ग शिर भने छ ओटा । यसरी यिनी षडानन र षण्मुखका नाउँले पनि प्रसिद्ध भए ।

अतुलनीय शक्ति र सामर्थ्य भएका कार्तिकेय देश, काल र परिस्थितिका बन्धनमा थिएनन् । समयभन्दा पनि अगाडि थिए उनी । हिमवत्देशको कौशिकीतटबाट गायत्रीमन्त्रका साक्षात्कर्ता महर्षि विश्वामित्र आएर पार्वतीनन्दन कार्तिकेयलाई शिक्षा-दीक्षा दिए । सेनानीको रूपमा अभिषिक्त गर्न सबै देवताहरूले उनलाई सरस्वतीतीर्थमा लगे ।

त्यहाँ पुगेपछि गरुडले उनलाई वाहनको रूपमा मयूर उपहार दिए ।^{१४} हिमवद्देशाधिष्ठित भगवान् पशुपतिनाथले अफना पुत्रलाई सूर्याङ्कित सिम्रिके रातो वैदिक राष्ट्रिय ऋण्डा र महासैन्य उपहारमा दिए ।^{१५} त्यसपछि पार्वतीनन्दन कुमार कार्तिकेयले तारकासुर आदि दैत्यहरूको विनाश गरे ।

त्यसै बेलादेखि शिवपार्वतीले रतिक्रीडा गरेको त्यस गोपर्वतको देवदारुवन र त्यसैको पश्चिमोत्तरमा पार्वतीनन्दन कुमारको जन्म भएको अमरार्चित पावन पर्वत शिखर दुवै भगवान् आशुतोष र महादेवी पार्वतीका अत्यन्तै मनपर्ने स्थलहरू भए । शिवदम्पती समय समयमा मनोरञ्जनका

बाहुलेयस्तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः ॥अमर । १

^{१३} स्कन्दनाच्चापि गुहावासाद् गुहोभवत् । म. भा. १३।८५।८३।

^{१४} दृष्ट्वा महान्मा विनतातनूजः

ददौ मयूरं स्वसुतं महाजवम् ॥वामनपु. ५४ ।

^{१५} (क) मालां हरिः शूलधरः पताकां

कण्ठे च हारं मघवानुरस्थम् । ॥ वामनपु. कार्तिकेयोत्पत्तिः अ. ५४।

(ख) अरुणादित्यवर्णा च पताकां भरतर्षभ ?

ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचपूम् ॥म. भा. शल्य. ४६।४६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सोमतीर्थ र सुपा देउराली / ६६

लागि यी दुवै ठाउँमा आइरहन्थे । शिवभक्तहरूलाई पनि यी क्षेत्रहरू लोकप्रिय तीर्थस्थलका रूपमा प्रसिद्ध भए ।

विष्णुको सल्लाह पाएपछि असाध्य रोगले ग्रस्तभएका अत्रिपुत्र सोम बैकुण्ठबाट भगवान् शङ्करको आशीर्वाद द्वारा रोगमुक्त हुने आकाङ्क्षाका साथ मर्त्यलोकतिर लागे । अब यी सोम पुनः रुदै-कराउँदै वन, जंगल, खोला, नाला, भीर पखेरा पार गर्दै गो पर्वतको फेदीमा रहेको सिद्धगङ्गा नदीको किनारमा आए ।^{५६}

सोम आत्रेय सिद्धगङ्गा नदीबाट उकालो लाग्दै भगवान् शिव र पार्वतीको पावनक्षेत्र गोपर्वतको शिखरतिर आउँदै थिए । भगवती पार्वतीले यो कुरा कैलासमै थाहा पाइन् । उनलाई सोम त्यता आउन लागेको कति मन परेन । उनी भित्रभित्रै भुनभुनाइन्—

“त्यो सोम एक त गुरुपत्नीगामी हो । दोस्रो यसले आफूले बिहे गरेर ल्याएकी पत्नीहरूमाथि पनि समान व्यवहार र न्याय गर्न सकेन । महिलामाथि अत्याचार गर्ने यस्ता पापीलाई हाम्रो त्यस पवित्र शिखर गोपर्वतमा आउने त के ! छिर्नेसम्म पनि अधिकार छैन ।”

रीसले चूरभएकी पार्वतीले आँखा राता राता गराइन् । अनि उनले तत्कालै आफ्नो त्रिशूलद्वारा सोममाथि शक्तिप्रक्षेप गरिन् । गोपर्वत शिखरतिर आउँदै गरेका सोम चुम्बकमा टाँसिएको फलामभैँ त्यसै बाटा किनारको पर्वतीय पखेरामा टाँसिए ।

यो कुरा ध्यानस्थ भगवान् शङ्करलाई समेत थाहा भयो । उनी ऋसंग भएर जागे । आसनबाट जुरूक्क उठे । सरासर पार्वती छेउँ आए । अनि उनले अलिक रिसाएको भावमा पार्वतीलाई सोधे—“मेरो तपस्या-आराधना गर्न आउने सोमलाई तिमीले किन रोक्छौ ?”

पार्वती पनि के कम ! उनले महादेवसँग आँखा जुधाउँदै भनिन्—

“रोविदन त ! त्यस्ता कलङ्की पातकीलाई म यहाँ किन आउन दिन्थेँ ! त्यसले गर्दा मर्त्यलोकमा नारी जाति र मातृशक्तिको साह्रै ठूलो अपमान भएको छ । पूज्याका ठाउँमा भोग्या ठानिने भए महिलाहरू । मैले जे गरेकी छु, ठीक गरेकी छु ।”

^{५६} हाल अर्घाखाँची जिल्लाको दक्षिणतर्फ सोमतीर्थमा बग्ने नदी ।

“ठीक गरेकी छैनौ प्रिये ?” महादेवले भने ।

“हजुरलाई त मैले गरेको कुनै कुरा पनि मन पर्दैन भन्या । किन होला ?” पार्वतीले भनिन् ।

“देवि ? त्यसो होइन । यो व्यक्ति अत्रिपुत्र सोम हो । उसले आफ्नो त्यसै पापको फल स्वयं भोग्दैछ । अहिले भगवान् विष्णुले अह्वाएका कारण उ तपस्याद्वारा त्यस पापको कठिन प्रायश्चित्त गर्न यता आइरहेको छ ।” आशुतोषले महादेवीलाई संझाउने प्रयास गरे ।

“यस्तो अपराध गर्दै गर्ने अनि तपस्या द्वारा शापमोचन पनि हुदैन ? यस्तो पनि हुन्छ र आशुतोष ? यो कस्तो विधान हो हजुर को ? हजुर त साँच्चिकै भोलेनाथ हुनुहुन्छ भन्या ! यसरी जानी जानी पापगर्दै प्रायश्चित्तगर्दै जाने हो भने त नारीमाथिको यस क्रमिक अत्याचारको अन्त्य यस लोकमा कहिल्यै पनि सम्भव हुदैन ।” पार्वती कड्किन् । उनले फेरि अगाडि भनिन्—

“मैथुनिक सृष्टिका लागि पतिपत्नीको सृष्टिभयो ब्रह्माबाट । यो त ठीकै हो । तर यसका लागि सामान्यतया एउटै पत्नीमा निर्भर रहनु पर्दछ । गर्नेबेलामा धेरै पत्नी बिहागर्ने अनि व्यवहारमा एउटीलाई मात्र काखी च्यापेर अरूलाई हेला गर्ने ! यस्तो पनि हुन्छ ? यस्ता पातकीलाई गोपर्वत शिखरमा तपस्या गर्न त के छिर्ने पनि दिन्न म ।”

“आफै सोमले धेरै पत्नी बिहा गरेको हो र ? सोमलाई देखेर दक्षका ती तरुनी छोरीहरू मोहनी लागे जस्ता भएर आफै लडिए-लतारिएका हुन् नि त !

गुलियोका पछाडि कमिलाको ताँती लतारिएजस्तै सबका सबै ती सत्ताइसै ओटी एउटैका लागि भुत्तिखेल्न थाले, एउटैका पछि लागेर मरिहत्ते गर्नथाले । अनि के गरौस् त उसले । सबैभन्दा पहिले सोमलाई देखेको रोहिणीले हो । सबैभन्दा पहिले रोहिणीलाई मन पराएको पनि सोमले नै हो” महादेवले भने ।

“आफै बाबु दक्षले सबैलाई कन्यादान दिएर पठाए नि । कोही केटै नभएजस्तै गरी एउटैलाई बाबुले बिहे गरिदिएर लखेटे पछि ती कहाँ जाउन् त ?” उनले थपे ।

“ती दक्ष पनि त त्यस्तै हुन् । रही रही यस्तै काम गरिरहन्छन् ।” पार्वतीले भनिन् । उनको व्यङ्ग्य नजानिदो गरी सती देवी तिर पनि थियो ।

“बुभुक्षे पनि बुभुक्ष नपचाऊ न प्रिये ? ती छबिस ओटै सौताहरु रोहिणीका सहोदर दिदी-बहिनी होइनन् ?” शिवजीले सोधे

“हुन् नि !” पार्वतीले भनिन् ।

“अनि यो सँग बिहे गरेर नदिए हामी सबै आत्महत्या गरेर मर्छौं भनेर जानी जानी सत्याग्रह बसेर आएका होइनन् र ती भन्या ? आफ्नै दिदी-बहिनीको सौता भएर छबिस ओटीनै पछि लाग्दा के गरौस् त सोमले ।” महादेवले भने । अब भने पार्वती अलि मत्थर भइन् । शिवजीले अभै थपे—

“सोम लोकोपकारी छ । यसमा देवत्व पनि छ । तर विधिकै बिडम्बनाले गर्दा यसले दुःख पायो । यसको तपस्याले यो मात्र पापबाट मुक्त हुने होइन । यस क्षेत्रको पनि धार्मिक महत्त्व बढ्दछ । शिवजीले अभै थपे—

“प्रिये तिमी अरु जे जे गच्छ्यौं गर । परन्तु तपस्या गर्न आउने मेरो भक्तलाई नरोका।”

“जे भए पनि म बोल्ने बोल्ने । नारीमाथि अत्याचार गर्ने त्यस पापीको कलङ्कित मुख मैले हेर्दिन । तपस्या गर्छ भने पनि त्यही तल सिद्धगङ्गानदी किनारमा गएर गरौस् न ! तर यहाँ होइन ।” पार्वतीले भनिन् ।

महादेवी पार्वती त्यहीं अडिइन् । उनले पखेरामा टाँसिएका सोमलाई आफ्नो वरदहस्त देखाएर मुक्त गरिन् । पहरामा पत्थर भएर टाँसिएको उनको डढेको कालो अँगारजस्तो निष्प्राण शरीर पुनः सजीवरूप लिएर उभियो । सोम टाँसिएका ठाउँमा उनकै प्रतिच्छाया जस्तो कालो अलकत्रा पोतेको मनुष्यका आकारको टाटो बस्यो ।

अब फेरि सोमले त्यहाँबाट अगाडि बढ्ने कतिनै प्रयास गरे तर उनका पाइला अगाडि लाग्नै सकेनन् । बरु पछाडि पो सर्नथाले । उनले ठाने—

‘म पापी भएकोले शिव-पार्वतीको प्रिय धाम गोपर्वत शिखरमा पुग्न सकिन । भइगो, फेदीमा नै ओर्लेर यसै सिद्धगङ्गानदीको तटमा बसेर तपस्या गर्छु ।’

यही निश्चय गरेर त्यहाँबाट फर्के सोम । त्यस पर्वत पखेराबाट ओरालो लागे । तल फेदीमा आए, । तपस्यागर्ने उपयुक्त ठाउँ खोज्दै जाँदा उनले सिद्धगङ्गानदी र वृद्धगङ्गानदीका सङ्गमको किनारमा एउटा शुद्ध, शान्त र रम्य ठाउँ पहिल्याए ।

त्यो ठाउँ फराकिलो र गोलाकार थियो । अर्घको आकार भएको प्राकृतिक भूबनोट थियो त्यसको । अनि त्यसकै बीचमा शिवलिङ्गकै आकारको एउटा हरियो र रमणीय थुम्को पनि थियो । त्यसै स्वयम्भू लिङ्गलाई उनले ॐ नमः शिवाय भन्दै दुई करजोडी साष्टाङ्ग नमन गरे । अनि त उनलाई त्यसैको किनारमा बसेर तपस्या गर्न मन लाग्यो ।

सोम आत्रेय अब सिद्धगङ्गा र वृद्धगङ्गा नदीको पावन जलमा स्नानगर्न गए । जलमा डुबुल्की मार्दा साथै अँघिसम्म वेदनाले आहत सोम आत्रेयलाई केही भए पनि राहतको अनुभूति भयो । स्नानगर्ने क्रममा उनको शिरले एउटा पाषाणखण्डमा स्पर्शगन्यो । तिनले त्यो ढुङ्गा बाहिर निकाले । हेर्दा त्यो प्रकृतिले नै पञ्चमुखी शिवलिङ्गको बनोटको थियो । सोमले त्यसलाई पानीबाट बाहिर ल्याए । अनि त्यहीँ किनारमा त्यसलाई स्थापना गरे । पखेरामा उम्रेको पाती, भिमसेन पाती र असुराको फूल ल्याए । नदी सङ्गमबाट पवित्रजल ल्याए । अनि असुराकै काठ घोटेर चन्दन बनाए । तिनै सामग्रीहरूद्वारा सोम आत्रेयले अघि स्थापना गरिएको शिवलिङ्गको पूजा-अर्चना गरे ।

त्यहि शिवलिङ्गमा सोम आत्रेयद्वारा दुग्धमिश्रित जलधाराका साथ रुद्राभिषेक समेत सम्पन्न भयो । रुद्राभिषेक शिवजीको लिङ्गाकृतिमा गरिन्छ । त्यस लिङ्गको आधार भगवती पार्वतीको रूपमा अर्धचन्द्राकार, अर्धाकार अथवा योनिको आकारमा बनेको हुन्छ । रुद्राभिषेक गर्दा त्यसै अर्धचन्द्राकार अर्धबाट दुग्धमिश्रित जल सेतो धागो जस्तै भएर बाहिर निस्कन्छ । त्यसको नाउँ देउताको बोलीमा सोमसूत्र हो । यसै सूत्रबाट नेपाली लोकजिब्रोमा गाई-बाछी आदिको योनिवाचक सुत शब्दको विकास भएको छ—सूत्र>सुत ।

रुद्राभिषेकको जल बाहिरिने त्यस सोमसूत्रलाई खुट्टाले स्पर्श हुनु वा नाघ्नु हुदैन । त्यसै भएर शिवलिङ्गको प्रदक्षिणा गर्दा अर्ध प्रदक्षिणा गर्नुपर्दछ ।^{१७}

अनि सोम त्यही शिवलिङ्गकै सामू ॐ नमः शिवायको पञ्चाक्षरीमन्त्र जपदै तपस्यामा बसे ॥

त्यसबेला सोमको मुखबाट भएको ॐ नमः शिवाय मन्त्रको उच्चारण चारैतिर गुञ्जियो । भीर पाखा-पखेरा तथा गुफा-कन्दराहरूबाट पनि ॐ नमः शिवाय नै प्रतिध्वनित हुनथाल्यो । नदी र छहराहरू ॐ नमः शिवाय सुसेल्न थाले । वन-जङ्गल र बाँस-बुट्यानबाट पनि ॐ नमः शिवायकै ध्वनि आउन थाल्यो । चराचुरुङ्गीहरू पनि ॐ नमः शिवाय गाउन थाले । त्यस क्षेत्रका लेखदेखि व्याँसीसम्म सबै ॐ नमः शिवायबाट झङ्कृत भए । ॐ नमः शिवायमय भयो त्यो सिद्धगङ्गानदी क्षेत्र ।

सोम आत्रेयले त्यहाँ पहिलो पाँचहजार वर्षसम्म एउटै खुट्टाले टेकेर ॐ नमः शिवाय मन्त्रको उच्चारण गर्दै तपस्या गरे । त्यस पछिका पाँच हजार वर्ष मौन जप गरेर अनि त्यस पछिका वर्ष उभौ शिर लाएर भगवान् शङ्करको आगमनको प्रतीक्षागर्दै सोमले शिव-पार्वतीको तपस्या गरे ।^{१८}

सोम आत्रेयको यति गहीरो शिवभक्ति र यस्तो कठिन एवं दृढ तपस्याले कैलास पर्वतनै डगमग डगमग गर्दै हल्लिन थाल्यो ।

^{१७} अर्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।

शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो अर्धचन्द्रक्रमेण तु ।

सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥

किञ्च—

एकं देव्याः रवौ सप्त त्रीणि कुर्यात् विनायके ।

चत्वारि केशवे कुर्यात् शिवे चार्द्धप्रदक्षिणम् ॥

^{१८} यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।

पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ।

पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्ध्वमुखः स्थितः ॥

एवं भूतः पुनः पञ्च पञ्च मौनव्रतः स्थितः ।

तथैवेकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठति ॥

एवमुग्रं तपःकृत्वा कान्तिमानभवत् च सः ॥ वाराहपुराण ।

सोमको यस्तो कठोर र अद्भुत तपस्या अन्तर्वृष्टिले अनादृष्टिले थाहा पाउँदा भगवती पार्वती पनि स्नेह र वात्सल्यले द्रवित भइन् । सोमप्रति उहिलेको उनको त्यस्तो कठोर र शुष्क हृदय अहिले भने करुणाले आर्द्र भयो । हत्तपत्त ध्यानमग्न शिवलाई जागा गराउँदै उनले निवेदन गरिन्—

“अभूतपूर्व ! अभूतपूर्व ! अहो, कस्तो तपस्या ! म त चकित भएँ स्वामी ? सोमको तपस्या देखेर !

कति परीक्षा लिनुहुन्छ बिचराको ? अब दर्शन दिनुहोस् आफ्नू भक्तलाई ।”

“थाहा पायौ त अब ? कस्तो रहेछ मेरो भक्त ? तिमीले त तपस्या गर्न आउन लागेकोलाई पनि बीच बाटोमै पखेटा काटिएको पर्वतजस्तै पखेरामा टाँसिदिएकी थियौ । मिठाइ पसलका भित्तामा कालो माखा टाँसिए जस्तै गरी टाँसिएको थियो बिचरा त्यो । अहिलेसम्म पनि पखेरामा छापिए जस्तो त्यो कालो दाग उस्तै छ ।” शिवले भने ।

“हजुरको त उही पुरानै कुरा कोट्याइरहने बानी छ । कहिले काहीँ भुक्किइन्छ त ! अब सबै कुरा छोडौं । चाडै गोपर्वत तिर लागौं ।”

“तिमी पनि जान्छ्यौ र ?” ठठ्ठ्यौलो पारामा सोधे सदाशिवले ।

“हजुर पनि ! कति बोल्न जान्छा भन्या ! हजुरलाई छोडेर के खान एकलै बस्छु त म ? जान्छु नि म पनि ! त्यस्तो महान्तपस्वी भक्तलाई मैले पनि आशीर्वाद दिनुपर्दछ ।” पार्वतीले अगाडि भनिन् —

“अनि त्यहाँका देवदारु निकुञ्जमा मैले रोपेका र पानी हालेर हुर्काएका ती सल्लाका रुख-विरुवाहरू अहिले कस्ता भएहोलान् ? पुरुषजातिलाई आमाको वेदना के थाहा हुन्छ र ? फर्किने बेला देवदारु निकुञ्जमा एकछिन पसेर बसेर मात्र फर्किनु पर्दछ हामी ।”

“लः लः हिँड तिमी पनि ! पुरुषहरूले एकवाक्य बोल्दा नबोल्दै महिलाहरूले दश वाक्य बोल्न भ्याएका हुन्छन् ।” शिवजीले भने ।

अब शिव र पार्वती दुवैजना नन्दीमा चढेर नर्तनाचलतिर लागे । नर्तनपर्वतको त्यस हरियो चउरमा नन्दीले आर्यादम्पतीलाई ओराले । नन्दीलाई चउरमै चर्न छोडेर शिवपार्वती रम्दै गफिँदै अघि सोम टाँसिएको ठाउँतिर लागे । आउँदा आउँदै पार्वती बिचैमा टक्कै अडिइन् ।

उनलाई लाग्यो—

अघि त्यसरी बाटो रोकेर आफैले शिला बनाइदिएको सोमलाई अहिले कुन मुखले भेट्नु ? कुनै निहुँ भिकेर भोलेनाथलाई मात्र त्यसतर्फ पठाउनुपर्‍यो ।” उनले एकछिन मनमा विचार गरेर शिवलाई भनिन्—

कैलासको त्यस्तो चिसोमा बसेका हामीहरू, यहाँको रापिलो पखरे घामले सपै शरीर पसिनै पसिना भयो । हजुरको मुहारमा पसिनाका धाराले विभूति बगाएर कस्तो धर्कै धर्का देखिएको छ, बारीमा कालो तने बोडी भुँडिए जस्तै । के भन्नान् देखेले पनि ! यसै मान्द्रे ढुङ्गामा बसौं एकछिन । यहाँ कति राम्रो लेस्याइलो चुनिलो माटो रहेछ । म मुहारको पसिना पुछिदिएर मृद्भस्मले हजुरको मुहार सिँगारिदिन्छु ।”

“तिम्रो मुहार पनि त त्यस्तै छ नि देवी ? आफूलाई कति हतार छ ! तिमी त एक एक थोक भनेर मलाई ढिलो गराइदिन्छ्यौ ।” शिवले भने ।

पार्वतीले शिवजीलाई त्यहिँको मान्द्रे ढुङ्गामा बसालिन् । आफ्नो सारीको सक्के टुप्पाले आशुतोषको मुहार पुछिदिइन् । अब त्यहिँको चुनिलो माटो लिएर हत्केलामा दलिन् । अनि आफ्ना स्वामीको मुहारमा मृद्भस्म लेपन गरिदिइन् । अनि शिवजीको सम्मुखभएर मुसुक्क हास्दै आफ्ना आँखाका परेला उघार्दै उनलाई नानीको ऐना देखाइन् ।

लः हेर्नुस् यसमा आफ्नो मुहार कति राम्रो देखियो ।” उनले भनिन् ।

आशुतोष पार्वतीको पतिभक्तिले प्रसन्न भए । उनले पनि आफ्ना कम्मरमा बाँधेको रुमाल खोलेर पार्वतीका मुहारको पसिना पुछिदिए । त्यसैगरी उनले त्यसै सुकिलो चुनिलो माटोले पार्वतीको मुहार सिँगारिदिए । सेतो पाउडरले सिँगारे जस्तो उज्यालो देखियो दुवैको मुहार ।

माथि अन्तरिक्षबाट देवताहरूले शिवपार्वतीको यो दिव्य शृङ्गारलीला हेरिरहेका थिए । तिनीहरूले त्यहीँबाटै पुष्पवृष्टि गरेर महादेव र महादेवीको जय जयकार गरे । त्यहाँका खल्दुकका रूखमा बसेका वनपक्षीहरूले पनि हैमवती दम्पतीको यशोगान गाए ।

“उठ ! जाऔं अब” शिवजीले भने ।

मलाई त साह्रै थकाइ लागेको छ । ती पर्वत शिखर ? त्यो पानीको छहरा ? त्यो रावणकुण्ड ? साच्चिकै रमाइलो छ यो ठाउँ !

स्वामी ? म त यही वस्छु । तल जान्न । हजुर सिद्धातमा गएर आफ्नो भक्तलाई दर्शन दिनुहोस् । म यही हजुरको बाटो हेर्दै यसै बाटोको छेउँमे पर्खिबस्छु । हेरौ तपाईंको भक्तले मलाई संफिन्छ कि संफिदैन ।” उनले एउटा निहुँ भिकिन् ।

“हुन्छ हुन्छ, म एकलै जान्छु । तिम्रा कुरा त मैले केही बुझ्न सकिदैन ।” शिवजी यति भनेर त्यही अन्तर्धान भए ।

भस्म काठका दाउरा र गुइँठाको खरानी मात्रै होइन । पञ्चभूतात्मक जगत्शरीर सबै कुरा परिणाममा भस्मरूप नै हो ।^{५९}गोकुलमा गो-द्विजहितकारी भगवान् श्रीकृष्ण तथा त्यहाँका हजारौं हजार गाई र भगवद्भक्त गोप तथा सोह्रहजार गोपिनीहरूले हिड्दा चर्दा र विचरण गर्दा पवित्र भएको अस्सीकोसे ब्रजको धूलो र गोपीकुण्डको माटो समेत चन्दनको रूपमा मानिन्छ र लगाइन्छ । यहाँ नर्तनाचल पर्वतको चुनिलो माटो पनि भगवान् शङ्कर र भगवती पार्वतीले मुहारमा लेपन गरेको हुनाले चन्दन र भस्मजस्तै पवित्र छ । यस बाटोबाट हिड्ने बटुवा, भरिया, पर्यटक, घरालु, मैतालु, दर्शक तथा पूजक सबैले शिवपार्वतीको प्रसादका रूपमा यसलाई आदर पूर्वक निधारमा लगाउँछन् ।

पार्वतीलाई माथि नै छोडेर अन्तर्धान भएका शिवजी उत्तिखेरै सोमले तपस्या गरिरहेको ठाउँमा प्रकट भए ।

अत्रिपुत्र सोम ? अगाडि हेर !”

भगवान् शिवले सोमको अगाडि उभिएर उनलाई जगाए । सोमले आँखा उघारे । उनले वरदमुद्रामा उभिएका आशुतोष शङ्करलाई आफ्ना सामू देखे ।

जगज्जननी खोइ त प्रभो ? मलाई जननी विहीन भनेर माता पार्वतीले दर्शनको अनधिकारी ठान्नुभयो कि ?” उनले पहिलो प्रश्न त्यहि नै गरे ।

^{५९}जलमिति भस्म, स्थलमिति भस्म, व्योमेति भस्म, सर्वं ह वा इदं भस्म, । मन एतानि चक्षुसि भस्मानीति । कृष्णयजुर्वेद । तैत्तिरीय शाखा

सोमको प्रश्न सुनेर शिवलाई एकछिन त के भनूँ ! के भनूँ ! भयो । “होइन, त्यसो होइन ! उनी नर्तनपर्वतमै तिम्पो बाटो कुहेर बसेकी छन् ।” शिवजीले बोली बनाएर भने ।

“तिम्पो कठोर तपस्याले म प्रसन्न भएँ । मबाट तिम्प्रा लागि अदेय केही छैन । अत्रिपुत्र ? वर माग !” आशुतोषले भने ।

“प्रभो ! यस मनुष्यलोकमा पनि मैले हजुरको साक्षात् दर्शन पाएँ । यत्तिले म कृतकृत्य भएँ । मैले आफ्नो लागि माग्नपर्ने पनि अब केही छैन ।” सोम महादेवको स्वरूपको दर्शन गरेर उभिइरहे ।

“मेरो दर्शन निष्फल हुनुहुदैन सोम ? तिमीले केही न केही त माग्नै पर्छ ।”

“माग !”

“अवश्य माग !”

“त्यसो भए माग्छु प्रभो ! कस्तै असाध्य रोग भएको व्यक्तिले पनि यहाँ आएर शिवलिङ्गको दर्शनपूजन गरेमा त्यो रोगमुक्त होस् । उसको मनले चिताएको कुरा पुगोस् !” सोमले वरदान मागे ।

तथास्तु । शिवले भने ।

जसले अर्काको उपकार गर्दछ उसले आफ्नो पनि उपकार गर्छ । “सोम ? तिमीले पनि यहाँको शिवलिङ्गको दर्शन गरेका छौ । यसै वरदानले तिमी पनि स्वतः रोगमुक्त भयौ । सोम तत्कालै रोगमुक्त भएर आफ्नू पुरानो स्वरूपमा फर्क ।

सोम ? अरू पनि केही माग । तिमीले मागेको यो वर त तिमीले आफ्नो लागि मागेका होइनौ । अरूका लागि पो भयो यो त ? अब तिमी तिम्पो लागि माग ? आफ्नो लागि माग ?

प्रभो ? म आज त्यसै भरिपूर्ण छु । पूर्णतामा पूर्ण थपे पनि पूर्ण नै त हुने हो ! म यसैबाट कृतकृत्य भएँ प्रभो ?” सोमले भने ।

तिम्प्रा भक्तिमय यी वाक्यले मलाई भन्भन् के दिऊँ ! के दिऊँ ! बनाएको छ । तिमीलाई दिएर म तृप्त भइन ।

फेरि माग ।

माग सोम !

माग !” शिवजीले करै गरे ।

“महादेव? मलाई वर निगाह हुन्छ भने यो अनाथलाई सधैँ आफूसँग राख्नुहोस् । मलाई महादेवी र महादेवसँग कहिल्यै अलग हुन नपरोस् !”

तथास्तु सोम !”

महादेवले अगाडि भने—

अब उप्रान्त तिमीले यस सिद्धगङ्गानदीतटमा स्थापना गरेको शिवलिङ्गको नाउँ सोमेश्वर रहने छ र तिम्रा तपस्याले पवित्र भएको पावन यस तीर्थको नाउँ पनि सोमतीर्थ हुनेछ ।^{६०}

त्यसपछि त त्यहाँ सोमेश्वरको पूजा-आजा भक्तजनहरूबाट भव्यरूपमा हुन थाल्यो । आरोग्य प्राप्ति र दीर्घायुष्यका लागि भक्तजनहरू टाढा-टाढाबाट त्यहाँ आउन थाले । तिनीहरू त्यहाँ पुगेर सोमेश्वरको साधना र आराधनागरी आ आफना मनोवाञ्छा पूर्णगर्न थाले ।

सोमतीर्थको यो आख्यान सत्ययुगको हो । यस युगमा सोम आत्रेयद्वारा स्थापित पूजित यो शिवलिङ्ग सोमेश्वरका नाउँले प्रसिद्ध छ । त्रेतायुगमा यिनै सोमेश्वर सोमनाथका नाउँले पूजित भए । सोमनाथ शिवलिङ्ग हाल भारतको सौराष्ट्रमा छ । द्वापर युगमा यिनै सोमेश्वर सोमशम्भुका नाउँले अर्चित एवं वन्दित भए भने कलियुगमा यिनलाई सोमलिङ्गेश्वरका नाउँले पूजा गरिन्छ । सोमलिङ्गेश्वर भक्तपुर जिल्लाको सिरुटारमा छन् । सोमेश्वरलिङ्गको महिमा गुप्त छ । यो सबैलाई थाहा हुँदैन ।^{६१}

“सोम हिँड ! अब नर्तनपर्वततिर जाऔं ।” प्रसङ्ग फेर्दै शिवले भने

^{६०}सोमेन कृतं तीर्थम् = सोमतीर्थम् । शब्दकल्पद्रुम । पृष्ठ ४९६

^{६१}सन्ति लिङ्गान्यनेकानि नेपाले क्षेत्रसत्तमे ।

सोमलिङ्गसमं लिङ्गं न भूतं न भविष्यति ॥३॥

सोमेश्वरं कृतयुगे त्रेतायां सोमनाथकम् ।

सोमशम्भुं द्वापरे हि सोमलिङ्गं कलौ युगे ॥४॥

युगे युगे नाम तस्य वदन्ति मुनयो द्विज ।

गुप्तं मुने सोमलिङ्गं न सर्वो वेत्ति मानवः ॥५॥ — नेपाल माहात्म्य १३ अध्याय ।
नेपाली अनुवाद, पं. मधुसुदन सुवेदी ।

“जो आज्ञा प्रभो !” सोमले स्वीकार गरे ।

त्यसपछि अत्रिपुत्र सोमका साथ भगवान् शङ्करले नर्तनाचलतिर प्रस्थान गरे । सिद्धगङ्गानदीको फेदीबाट उनले सोम आत्रेयलाई पार्वतीभएको स्थानतिर लिएर गए । त्यहाँ भगवती पार्वती सोमको प्रतीक्षामा थिइन् ।

त्यसबेला पार्वतीका शिरमा हिमशिखर जस्तै टल्किने सेतो भलभलाकार मुकुट थियो । उनको शरीर पनि गोरो वर्णको थियो । मुहारमा तीन ओटा आँखा थिए । माथिका दुवै हातमध्ये एउटा हातमा त्रिशूल र अर्को हात वरद मुद्रायुक्त देखिन्थ्यो । तलका दुवै हातले उनले एउटा सुपो समाएकी थिइन् । त्यस सुपाभरि सगुन लिएर हाम्रो प्रियभक्त कहिले आउला ? भन्दै प्रतीक्षारत थिइन् पार्वती । उनलाई देख्नासाथ सोमले आमा ? पुकार्दै शूर्पहस्ता देवीको दर्शन गर्दै श्लोक भन्दै साष्टाङ्ग दण्डवत् गरे । भन्ने सिलोक—

आर्या सोमेशभार्या हिमरुचिमुकुटा गौरवर्णा त्रिनेत्रा
सिद्धानद्यास्तटस्था रिपुदलनकरी शूलिनी शूर्पहस्ताम् ॥
भक्तानां कष्टहन्त्री त्रिभुवनजननी नित्यकारुण्यरूपा
वन्देऽहं नर्तनाद्रेः शिखरविलसितां भक्तकामप्रदां त्वाम् ॥

भगवतीले आफ्नो वरदमुद्रा भएको हात अँघिसार्दै सोमलाई भनिन्—

आयुष्मान् भव !”

लः थाप पोल्तो ?”

सोमले पोल्तो थापे । पार्वतीले सोमका पोल्तामा आफ्ना दुवै हातले समातेको सुपाभरिको सगुन खन्याइदिइन् । यसका साथै अष्टसिद्धि र चतुःषष्टि कलाको आशीर्वाद समेत प्रदान गरिन् ।

“धन्य धन्य भएँ जगज्जननी । जन्मदै आमाको वात्सल्य नपाएको यस बालकमाथि ठूलो कृपा भयो ।” पार्वतीका दुवै पाउमा छाँदहाल्दै रुदै सोमले भने ।

अत्रिपुत्र सोमका यी सौम्य वाक्यले पार्वती पनि गद्गद भइन् । उनले भनिन्—

सोम ? हामी अर्धनारीश्वरका रूपमा रहन्छौं । कहिल्यै एक अर्काबाट अलग हुदैनौं । तिमीलाई वरदान दिन आशुतोष सिद्धगङ्गाका तटमा जानुभयो । म भने तिम्रो प्रतीक्षामा यहाँ सुपामा सगुन लिएर बसिरहे ।

सोम ? तल सिद्धगङ्गा तीरका सोमेश्वरलाई तिमी शिवस्वरूप जान । यहाँ रहेकी मलाई शक्तिस्वरूपा । त्यसैहुनाले यहाँ आउने भक्तजनहरूले हामी शिव र शक्ति दुवैको दर्शन पूजन गरेमा मात्र तिनीहरूलाई पूर्णफल प्राप्त हुन्छ । कसैले हाम्रो भक्ति-भावमा छल-कपट वा असद्व्यवहार गरेमा त्यो व्यक्ति त्यसै पहरामा पहिले तिमी टाँसिए जस्तै टाँसिने छ ।

सोम ? गण्डकी क्षेत्रका चक्राङ्कित काला शिलाखण्डहरू विष्णुस्वरूप शालग्राम भएजस्तै यहाँका अबदेखि यहाँका कृष्णचिहनाङ्कित सेता शिलाखण्डहरू शिवजीका स्वरूपमा सोमेश्वर नाउँले प्रसिद्ध हुनेछन् । त्यसैहुनाले यो पर्वत नै शिवरूप छ ।^{६२}

^{६३} सुपामा सगुनलिएर तिमीलाई दर्शन दिएकीले मलाई सबैले शूर्पहस्तादेवी > सुपादेवी भनेर चिन्नेछन् । मेरो यो विग्रह यहाँ बाहेक अन्त कहिँ पनि देखिने छैन र लोकमा शूर्पहस्ता भगवतीका नाउँले प्रसिद्ध हुनेछ ।^{६४} अरुले आफ्ना भक्तहरूलाई मूठी, मानु र पाथी मात्र दिन्छन् । म त यहाँ आउने मेरा भक्तहरूलाई सुपाभरि र नाङ्गला भरि दिन्छु ।”

एकछिन पछि आशुतोष शिवले फेरि भने—

“सोम ? अब उप्रान्त तिम्रो शरीरको कान्ति सोह्रकलाले युक्त हुनेछ । ती कलाहरू सोमलताले एक दिनमा एक पातहालेर प्रतिदिन

^{६२} शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिस्मृतः ।

सोमेन तत्र संस्थाप्य स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ।

वर्षाणां तु सहस्रं वै स्वशापस्य निवृत्तये ।

ततः क्षयाद् विनिर्मुक्तस्तेजसा च परिप्लुतः ।

स्वकं तेजो बलं प्राप्य तुष्टाव गिरिजापतिम् ॥ देवी भागवतम् । ७ । ३० । ७३ ।

^{६३} शालग्रामशिलाविष्णुरह सोमेश्वराभिधः ।

^{६४} सूर्ययति, सूर्यते अनेन इति वा इति सूर्यः।सूर्यम्।

सूर्य = माने । चु। धा। पा। नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच्। पा। सू।३।१।३४।

पचाद्यच्।

पल्लवित भए जस्तै तिम्रो मुखको कान्ति पनि पन्ध्र दिनसम्म एक एक कला गर्दै बढ्दै जाने छ । त्यसै गरी-सोमलताका ती पातहरू एकदिनमा एक एकगरी अर्को पन्ध्र दिनसम्म प्रतिदिन घट्दै गएजस्तै तिम्रा कलाहरू पनि क्रमशः त्यसरी नै घट्दैजाने छन् । यसरी तिम्रो कलाशून्यको अवस्थालाई अमावास्या भनिने छ भने कलापूर्णको अवस्थालाई पूर्णिमा ।^{६५} यसरी तिमी सोह्र कलाहरूमा पूर्ण हुनेछौ ।

त्यसमाथि पार्वतीले अभ थपिन्-

“तिम्रा ती कलाहरूमा लोक आल्हादक गुण हुनाले तिमी आजबाट चन्द्र नाउँले प्रसिद्ध हुनेछौ ।^{६६} यसैबाट सृष्टिमा चान्द्रमानको कालगणना पनि प्रारम्भ हुनेछ । लोकमा सप्ताह गणनाको दोस्रो दिन तिम्रै नाउँमा रहने छ । यसलाई मानिसहरू सोमवार मन्नेछन् । यो वार सप्ताह भरिको प्रिय वार हुने छ हाम्रो लागि पनि ।

सोम ? प्रत्येक पूर्णिमामा पूर्णकला भएको तिम्रो स्वरूपको व्रत दर्शन र अर्घ्य समर्पण गरेमा मनुष्यका रोग-व्याध शान्त हुन्छन् । मनुष्यलोकमा सहस्र चन्द्रको दर्शन गर्ने उत्सवमा तिम्रो शोडष कलायुक्त स्वरूपको दर्शन गरेर अर्घ्यदान गर्नु भन्ने त्यस व्यक्तिका समस्त पापहरू नष्ट हुनेछन् । त्यो व्यक्ति शतायु हुनेछ ।

सोम पुनः भलभलाकार रूपमा ओजस्वी तेजस्वी देखिए । साच्चै नै तिनको शरीर, आल्हादक र अमृतमय भयो । सार्थक भए तिनका सोम र चन्द्र दुवै नाउँ । आमा ! एउटा कुरा विन्ती गरूँ ?” सोमले विनीत भावले प्रश्नगरे ।

“भन वत्स ! निःसङ्कोच भन ।”

मैले आमा भन्ने जान्दैं जानिन । सानू छदाँ बाबुको सान्निध्य पनि मैले पाइन । पितामह ब्रह्माकै रेख-देखमा हुर्के, बढे म । मैले आफूलाई साह्रै नै एकलो र दुहुरो अनाथ अनुभव गरेको छु । आमाको वात्सल्य र बाबुको स्नेह नपाएकोले मलाई जीवन नै व्यर्थ जस्तो लाग्छ ।

^{६५}सोमो नाम ओषधिराजः, पञ्चदशपर्णः । स सोम इव हीयते वर्धते च । चरक.
चिकित्सास्थान

^{६६}चन्दयति आल्हादयति, चन्दति दीप्यते इति वा चन्द्रः । स्फायितञ्चि- इत्यौणादिको रक् ।

ममाथि हजुरहरुबाट यत्रो करुणामय वरदान त निगाह भयो । प्रभो ? अब मलाई सधैंका लागि हजुरहरुका चरणमा शरण मिलोस् ।”

सोम आत्रेयको यस्तो कुरा सुनेर शिव-पार्वती दुवै जना एकछिन् स्तब्ध भए । आशुतोष पुनः करुणार्द्र भए । गौरीको वात्सल्य उल्ट्यो । दुवै जनाले एक अर्काको मुखामुख गरे । अनि पार्वतीले भनिन-

“सोम ? मैले दिएको वरदान अनुसार तिम्रा सोह्र कलाहरुमध्ये धागाको धर्सोजस्तो सेतो एक कलामात्र कान्ति भएको स्वरूपलाई हामी दुवैले मात्र होइन, हाम्रा छोरा गणेशले समेत आभूषणका रूपमा आ-आफ्ना शिरमा धारण गर्नेछौं । अनि हामीलाई त्रिलोकमा शशिधर, शशिधरा, शशिशेखर, शशिशेखरा तथा चन्द्रशेखर, चन्द्रशेखरा एवं भालचन्द्र आदि नाउँले भक्तजनहरुले चिन्नेछन्।^{६७} तिमी पनि लोकमा निष्कलङ्क बालचन्द्र रूपमा स्तुत्य हुनेछौं ।^{६८}”

भावविभोर चन्द्रमाले फेरि दुवै हात जोड्दै भने-

“प्रभो ? यस धरतीमा मात्र होइन, स्वर्गलोकमा समेत मेरो साह्रै अपमान र अपजस भयो । म घर र ससुराली दुवै तिरबाट निकै कलङ्कित भएँ । मलाई स्वर्ग र मर्त्य दुवै ठाउँ बस्ने मन छैन । मेरा लागि गाँस-बासको नया व्यवस्था निगाह होस् प्रभो !”

भगवान् शिवले वरदमुद्रामा भन्नुभयो - हे सोम ? अहिले अन्तरिक्षमा एउटा भूखण्ड खालि छ । तिमी आफ्ना सत्ताइसै ओटी पत्नीहरुका साथमा सपरिवार त्यही गएर बस । यतिमात्र होइन, यस पृथ्वीलोकबाट त्यस चन्द्रलोकमा मानव पाइला टेक्ने भाग्यमानी व्यक्ति पनि तिमी नै हुनेछौं ।” तिम्रा सबै सत्ताइसै ओटा पत्नीहरु त्यहाँ नक्षत्रका नाउँले चिनिने छन्।^{६९} तिम्री जेठी पत्नी ताराको स्मृतिमा तिम्रा यी सबै पत्नीहरुको सामूहिक नाम तारा नै हुने छ । छोरा बुधलाई पनि तिमीले आफ्नू नजीकै राख्नु । सोम ? तिमी बसेपछि त्यस भूखण्डलाई

^{६७}(क) भालचन्द्रो गजाननः ।-द्वादशगणपतिस्तोत्र ।

(ख) नवमं भालचन्द्रञ्च दशमं तु विनायकम् ॥-गणेशाष्टकस्तोत्र ।

^{६८}निष्कलङ्किन?कलाधारिन्? गङ्गाधरशिरोमणे ? ।

शम्भोर्जटाजूटवासिन् ? बालचन्द्र? नमोस्तु ते ॥ शुक्लपक्षको द्वितीयामा चन्द्रदर्शनमन्त्र ।

^{६९}क्षरति नश्यतीति क्षः । क्षःनाशः न भवतीति नक्षः । नित्यत्वम् । तत्रायतेइति नक्षत्रम् ।

चन्द्रलोक भनिने छ र तिप्रो कान्तिले त्यो तातो भूखण्ड शीतल र आल्हादक भएर चन्द्रग्रहका रूपमा चिनिने छ । सोम? अन्तरिक्षमा तिप्रो स्थान ग्रहहरूका राजा सूर्यभन्दा दोस्रो रहनेछ ।

“अबदेखि भने सबै पत्नीहरूलाई पक्षपात नगरी तिनीहरूलाई समान देख्नु नि ।” बिचैमा जगदम्बाले भनिन् ।

“अब त्यस्तो किमार्थ हुनेछैन ।” प्रतिज्ञा गरे सोमले ।

यसै बीच यो घटना थाहा पाएका ब्रह्मादेवता र ऋषि-महर्षिहरू त्यस नर्तनाचल परिसरमा अत्रिपुत्र सोमलाई हेर्न जम्मा भए । तिनीहरू यिनलाई देखेर अश्चर्य चकित भए । अहा ! कति तेजस्वी ! कति शीतल ! कति आल्हादक ! भन्नथाले सबै देवताहरू ।

भगवान् सोमेश्वर र भगवती शूर्पहस्ता देवीको वरदानबाट त सोमले पुनर्जन्म नै पाए । दोस्रो जन्म भयो इनको । द्विज भए यिनी । त्यहाँ जम्मा भएका देवताहरूले वैदिक मन्त्रद्वारा सोमको नमन गरे, स्तुति गरे ।^{१०}

आफूले हुर्काए बढाए पढाएका नातिको पहिलेको त्यो बिजोक देख्दा ब्रह्माजी साह्रै नै खिन्न थिए । आफ्नो श्रम व्यर्थ गएको ठानेका थिए इनले । तर आज यो सबै देखेर विधाताका प्रसन्नताको सीमा थिएन । उनले पनि नातीलाई आशीर्वाद दिदै भने—

तिमी जन्मदैखेरि तिम्रा शरीरबाट निस्केका किरणहरूको स्पर्शले यस पृथ्वीका सबै ओषधि र वनस्पतिहरूमा अरुबाट निस्केका विषाक्त वायुलाई आफैले ग्रहणगर्ने र तिनलाई पोषक वायुका रूपमा उत्सर्जन गर्ने शक्ति प्राप्त भएको थियो । अब तिम्रा अमृतमय किरणपर्दा ती ओषधि र वनस्पतिहरू अरुको दाह र पीडा आदिको शोषणगर्ने रोगनिवारक औषधका रूपमा लोककल्याणकारी बन्नेछन् ।^{११} आजबाट तिम्रो नाउँ पनि ओषधीश हुनेछ ।”

^{१०} आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियम् । भवा वाजस्य सङ्गथे ।

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निञ्च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजी ।
ऋक् १।९।१६।

^{११} ओषधेरयम्, ओषधिरैव वा औषधम् । -ओषधेरजातो । पा.सू. ५।४।३७। अणुप्रत्ययः ।

सोम आत्रेयका ज्ञान र विज्ञान दुवैमा पारङ्गत विद्वत्ता, शालीनता, सौम्यता, आल्हादकता देखेर त्यहाँ उपस्थित विप्रवर्ग समेत अत्यधिक प्रभावित भए । तिनीहरूले ब्रह्मासँग सविनय प्रार्थना गरे—

“प्रभो ? इनलाई हामी आफ्नो स्वामी बनाउन चाहन्छौ ।”

“तथास्तु” भने ब्रह्माले ।

सोमको राजाका रूपमा अभिषेक हुने भएपछि तिनका अश्विनीदेखि रेवती सम्मका सत्ताइसै ओटी पत्नीहरूलाई त्यहाँ बोलाइयो । ब्रह्मालगायत देवताहरूबाट मूर्धाभिषिक्त भए सोम । सबैले उनलाई विभिन्न आशीर्वाद दिए । उनको प्रभामय मुखाकृति उहिले शिवले स्कन्दलाई दिएको सिम्रिके रातो राष्ट्रिय सनातन वैदिक ध्वजामा शीतल, अमृतमय, शान्ति, समृद्धि र कल्याणको प्रतीक भएर सूर्यभन्दा माथि रहने भयो ।

अँघि त्यति फजिति बेहोरिसकेका ती सोमपत्नीहरू सोम आत्रेय शिवपार्वतीबाट शापविमुक्त भएको र विभिन्न देवीदेवताहरूबाट वरदान पाएको थाहा पाए पछि अब त पहिलेका सौताने रीस डाह बिर्सेर सबका सबै मिलेर बस्ने भइसकेका थिए ।

सोमपत्नीहरू आए । तिनीहरूले आफ्ना बुढा ससुरा, पति र अन्य उपस्थित मान्यजनहरूलाई समेत यथाक्रम नमन गरे । सबैले तिनीहरूलाई आशीर्वचन दिए—

अखण्ड सौभाग्यवती भव ।

त्यसपछि देवगुरु बृहस्पतिलाई अधिलाएर विप्रसमाजबाट ब्राह्मण राजाको रूपमा अभिषेक भयो सोम आत्रेयको । त्यहाँ उपस्थित सबैले वेदमन्त्रद्वारा सोम आत्रेयको अभिनन्दन गरे —

ॐ इमन्देवा असपत्न्यै सुवर्ध्व महते क्षेत्राय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायस्येन्द्रियाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानागुँ राजा ॥ यजुर्वेद ।

ब्रह्मर्षिहरूले वैदिकमन्त्र पढे, सामगान सुनाए । त्यसपछि गन्धर्व र किन्नरहरूले सोम आत्रेयको स्तुतिगरे, विरुदावली गाए । त्यसै बेलादेखि देवलोकमा देवताका राजा इन्द्र भएजस्तै मनुष्यलोकमा सोमलाई

द्विज अर्थात् ब्राह्मणहरूको राजा मानियो । उनको नाउँ द्विजराज रह्यो ।^{७२}

आफ्ना नातिको मूर्धाभिषेक कार्यक्रम देखेर गद्गद भएका विधाताका खुशीको सीमारहेन । उनले त्यहाँ उपस्थित सबैका सामू भने—

“मेरो नाति सोम ब्राह्मणहरूको मात्र राजा होइन, यो त विप्रगण, ओषधिगण र नक्षत्रगणको पनि अधिपति हो ।”^{७३} ब्रह्माका यी कुरा सुनेर त्यहाँ उपस्थित सबैजना खुशीले गद्गद भए ।

यसरी अत्रिपुत्र सोमलाई रोगमुक्त गर्दै अन्तरिक्षमा निवासका लागि लोक समेत दिएर शिव र पार्वती दुवै जना त्यहाँबाट अन्तर्धान भए । सोमदेवका अगाडि सुपोमा सगुन लिएर दर्शन दिएकी करुणामयी वात्सल्यमयी शूर्पहस्ता भगवती भगवती सुपा द्यौरालीका नाउँले आज पनि प्रसिद्ध छन् ।

यसरी भगवती शूर्पादेवी र भगवान् सोमेश्वरका वरदानले सोम आत्रेयले पाउने भरि पाए । मानू, मुठी र पाथीमात्र होइन, नाङ्गले भरि पाए । वरदानको सुपै घोष्टियो उनका शिर फाँदमा । यति वरदान पाएपछि सोम साह्रै गद्गद भए । खुशीले जो आज्ञा प्रभो ! भन्दै उनी नाच्दै-उफिदै गाउँदै भन्न थाले—

माता च पार्वती देवी पिता देवो महेश्वरः ।

बान्धवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥

तिनताक राजाहरूले आफ्नो राज्याभिषेक भएपछि कीर्ति विस्तारका लागि ^{७४} अश्वमेध अथवा राजसूय जस्ता यज्ञगर्ने परम्परा

^{७२}ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मदस्वामी भवत्वित्तिदम् ।

ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरोषधीभिस्तथैव च ।

तुष्टुपुः सोमदैवत्यैर्ब्रह्माद्याः मन्त्रसङ्ग्रहैः ॥

तेजो वितानादभवद् भुवि दिव्यौषधीर्यतः ।

तेनौषधीशः सोमोऽभूद् द्विजेशश्चाभिगद्यते ॥ मत्स्यपुराण अ २३।

^{७३}सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् ।

जातस्यासीत् सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥

तस्य दृग्भ्योऽभवत् पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल ।

विप्रौषध्युदुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥ भाग. ९।१४। २,३, ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थियो ।^{५५} सोम आत्रेयले द्विजराजको पदवी र सपरिवार निवासका लागि अन्तरिक्षमा नयाँ लोक पाएपछि उनलाई पनि राजाहरूले गर्नुपर्ने अश्वमेध वा राजसूय जस्ता कुनै यज्ञ गर्ने मन लाग्यो । आफू ब्राह्मण भएकाले उनले अश्वद्वारा गरिने अश्वमेध यज्ञ नगरेर सोमलता द्वारा गरिने राजसूय यज्ञ नै गर्ने विचार गरे ।^{५६} यसका लागि उनले अफना नजिकै बसेका पितामह सँग आज्ञालिन चाहे ।

“पितामह ? मलाई राजसूय यज्ञगर्ने मन लाग्यो ।” सोमले विनीत भावले भने ।

राजाहरूले आफ्नो राज्याभिषेक पछि यस्तो यज्ञ गर्नेपर्दछ । तिमीले ठीक विचारगन्यौ ।” विधाताले समर्थन गरे ।

“हजुरकै देखरेख र संरक्षणमा यो यज्ञ सम्पन्न होस् । हजुर स्वयंले पनि यज्ञमण्डपमा आसन ग्रहण गरिदिए म कृतकृत्य हुने छु पितामह ?” सोमले पुनः अनुरोध गरे ।

“लः हुन्छ ! म तिम्रा यज्ञको संरक्षण गर्न प्रारम्भदेखि समाप्तिसम्म मण्डपमा नै वस्छु ।” पितामहले भने ।

पितामहले नै स्वयं यज्ञको संरक्षण अभिभारा लिने भएपछि सोम आत्रेय खुशी भए । यतिमात्र होइन, अन्यत्र ब्रह्माको पूजन नभए पनि अग्निस्थापना गरेर हवनकृत्य गर्दा ब्रह्माको आमन्त्रण आवाहन गर्ने परिपाटी पनि सोमको त्यसै राजसूय यज्ञदेखि वस्यो ।

शूर्पहस्ता भगवतीको थानदेखि उत्तरपूर्वको फराकिलो हरियो गोपर्वतको दुभिचौरमा विशाल राजसूय यज्ञ हुने भयो । वरपरका स्थानीय मानिस र राजा रजौटाहरू पनि त्यहाँ जम्माहुन थाले । त्यस गोपर्वतमा यज्ञशाला, ऋत्विक्निवास, अतिथिसदन, यजमान आवास आदि निर्माणका लागि स्वयं ब्रह्माजीले विश्वकर्मालाई आमन्त्रणगरे ॥ उनले त्यहाँका

^{५५} यज्ञं यजेत् यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् ।

विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यर्थमुमां सतीम् ॥ भाग।२।३।७

^{५६} यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्राः निर्जित्य पृथिवीमिमाम् ।

राजसूयाश्वमेधाद्यैः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ मभा. १।५७। १६।

^{५७} राज्ञा लतात्मकः सोमः सूयते अत्र इति राजसूयः यज्ञविशेषः ।

सू धातोरधिकरणे क्यप् । निपातनाद् उकारस्य दीर्घः ।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथाः । पा.सू. ३।१।११४।

स्थानीय शिल्पीहरूका सहयोगमा यज्ञमण्डप लगायत आदि समस्त आवासहरूको निर्माण गरे । विश्वकर्माका सहयोगी ती कारु शिल्पी इज्जिनियरहरूलाई देववाणीमा स्थपति भनिन्थ्यो । त्यसै संस्कृत स्थपति शब्दको नेपाली जनजिब्रोको उच्चारण हो —थापा ७३

अब लिँगा, धजा तोरन आदिको जोहो र यज्ञवेदी निर्माणको काम पनि प्रारम्भ हुन थाल्यो । चारै वर्ण र छत्तीसै जात जातिका किशोर, युवा, वृद्ध, महिला र पुरुष सबैलाई त्यहाँ पेशा र व्यवसाय अनुसार काम पुगेको थियो ।

स्वर्णकार>सुनारहरूले वरणी, दम्पती र कन्यापूजनका लागि औंठी बाला, बाली आदि गहना र गोदानका लागि गाई सिगाँन सुन-चाँदीका सिङ, खुर र जुरा बनाउन थाले ।

लौहकार>लोहारहरूले खाँबा, बला, डाँडा, भाटा, लिँगा, खर समिधा र फलफुल काट्न बञ्चरा, खुर्पा, हसिया, स्याँगीहरू, जग वेदी, डोब, खाडल खन्न सम्पाउनका लागि फरुवा, कोदाला, दरखना आदि निर्माण गर्नथाले ।

सूचीकार> सुजीहरूले ध्वजा, पताका, तोरन, वरणीका भोटा टोपी र शीर्षण्यपट्ट>शिरफेटाहरू काट्न र सिउन थाले थाले । कुम्भकार> कुट्मालहरूले यज्ञलाई चाहिने घडा, घैंटा, पाला, कलश ईटा आदि बनाउन थाले ।

ताम्रकृत्>तमोटहरूले तामाका गाग्री, हत्तर, कमण्डलू, आही, पञ्चपात्र, आचमनी, पञ्चपाला र दीया हरू बनाउन थाले । यज्ञमा सहभागी सबै पुरुषवर्गहरू पवित्र हुनका लागि हात-गोडाका नङ्फाल्नेर दाही कपाल खौरिने काममा व्यस्त थिए । यसका लागि त्यसभेकका सबै नापित>नाउहरू त्यहाँ उपस्थित थिए । तिनलाई दाही-कपाल खौरिदिन भ्याइन भ्याइ थियो ।

७३ (क) स्थपति: कारुभेदेपि। अम ३।३।६०।

(ख) वास्तुविद्या विधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः।

दीर्घहस्तो च शूरायकः स्थपतिः पृथिवीर्निबः॥ मत्स्यपुराण ३।६।६० ।

प्रत्येक गाउँका मुखिया जिम्मावालहरूले आआफ्ना क्षेत्रमा कटुवालहरू मार्फत गाउँका भरिका भक्त महिलाहरूलाई सालका पात टिपेर ल्याउने र यज्ञशालाका निश्चित ठाउँमा बसेर दुना खोरी, बोता, लपेस र टपरी गाँसिदिने अनुरोध गरे ।

नर्तनाचलको त्यो विशाल सेरो फेरो भरि-भराऊ र भकि-भकाऊ थियो । यतातिर देवी देवताका रथ र विमान ओर्लने र थन्क्याउने ठाउँ । उतातिर स्थानीय राजा रजौटाका घोडा बाँध्ने तबेलाहरू । अर्कोतिर खानपिनका लागि अन्नपात, गोरस र फलफूल आदिको विशाल भण्डार ।

सोम आत्रेयलाई पुत्र समान वात्सल्य दिएकी शूर्पहस्ता भगवती स्वयं अन्नपूर्णाका रूपमा त्यहाँ उपस्थित थिइन् । त्यहाँ पाहुनाहरूको स्तर र योग्यता अनुसार अन्नपात गोरस आदि खाने-पिउने, ओढ्ने-ओच्छ्याउने जस्ता कुनै कुराको पनि कमी थिएन ।

राजसूय यज्ञ सोमलताप्रधान यज्ञ हो । यसमा सोमलताको विविधरूपमा उपयोग गरिन्छ । देवताहरूलाई यज्ञका लागि सोमलता उपलब्ध गराइदिने अनुरोध गरियो । तदनुसार यज्ञ सम्पन्न हुँदासम्मलाई प्रशस्त पुग्नेगरी स्वर्गबाट सोमलता आइपुग्यो ।

त्यस महायज्ञमा हिमवद्देशका सबै गोत्रकार ऋषिहरूका वंशज हजारौं ब्राह्मणवर्गको प्रतिनिधित्व थियो ।

बाहिरबाट आउने ऋषि महर्षिहरूका लागि त्यस गोपर्वत परिसरका विभिन्न गुफा तथा गह्वरहरूमा आवास व्यवस्था गरिएको थयो । सबैले आ आफ्ना योग्यता अनुसार पाठक, जापक, अर्चक, तर्पक, मार्जक, द्वारप, होता, पोता, प्रस्तोता तथा प्रतिप्रस्थाताका रूपमा यज्ञमा उचित स्थान र मान पाएका थिए । अब उपस्थित सबै ऋषि मुनि तथा विप्रवर्गहरूको योग्यता अनुसार काम बाँडफाँड गरियो ।

विधाताको आज्ञा अनुसार खेचरपर्वत खप्तडबाट यज्ञको प्रमुख होता पदका लागि महर्षि अत्रिलाई निम्ता पठाइयो । उनले त्यस महान् यज्ञमा प्रमुख होताको पद सँभाले ।^{७८}

^{७८} यत्राजयत् राजसूयेन सोमः

साक्षात् पुरा विधिवत् पार्थिवेन्द्रः ।

अत्रिर्धोमान् विप्रमुख्यो बभूव

पुरुषपर्वत परिक्षेत्र अन्तर्गत शीर्षणग्राम>सिर्सेनी अमरभूमि> मरभुम्का पुरुरव संज्ञक विश्वेदेव ब्राह्मण र शीर्षण्य विद्वानहरु समेत त्यस यज्ञमा आमन्त्रित गरिए । ती विश्वेदेव ब्राह्मणहरु शुक्लयजुर्वेदी माध्यन्दिन थिए । इनलाई यज्ञमा अध्वर्युका^{७९} रूपमा वरण गरियो र चमसाध्वर्युका रूपमा मण्डपमा वसालियो ।

यज्ञप्रारम्भ हुने बेला भयो । सोम आत्रेयले आफ्ना सत्ताइसै ओटी पत्नीहरुका साथ यज्ञमण्डपमा प्रवेश गरे । दुवैतिर पत्नीहरुलाई राखेर उनी आफू बीचमा बसे । उनले बाँयातिर नजिकै रोहिणीलाई राखे । आफ्ना छोरा बुहारीहरु यसरी लहरै बसेर यज्ञसङ्कल्प गरेका देख्दा महर्षि अत्रिका हृदयमा हर्ष अटाएको थिएन ।

महर्षि कश्यप पनि यज्ञमा विशेष आमन्त्रित थिए । इनी ब्रह्माका आङ्गिकपुत्र मरीचिबाट पत्नी कलामा जन्मेका हुन् । इनी गोत्रकार ऋषि पनि हुन् । इनका गोत्रसन्ततिहरु अहिलेसम्म काश्यप गोत्रनाउँले चिनिन्छन् ।

कश्यप मर्त्यलोकमा सोमलता विशेषज्ञका रूपमा प्रख्यात थिए । सोमलताद्वारा हुने हवन, सोमरस निर्माण आदिमा पनि इनी दक्ष थिए । त्यसैहुनाले पनि इनको नाउँ कश्यप रहन गएको हो ।^{८०}

कश्यप ऋषि शिक्षाविशेषज्ञ पनि थिए । एकपल्ट दुर्वासाले गन्धर्वीलाई शिष्यका अज्ञानको भोक्ताका रूपमा कश्यपको परिचय गराएका छन् । कश्यप भनेको शिष्यको हृदयगत अन्धकार पनि हो । त्यसलाई आफूले स्वयं ग्रहण वा पानगर्ने हुनाले पनि इनको नाउँ कश्यप रहनगएको हो ।

सोमआत्रेयको राजसूय यज्ञमा कश्यप ऋषिलाई नर्तनाचलको फेदीमा प्रवहमान सिद्धगङ्गाको पावन तीरमा अवस्थित उउटा सुरम्य गुफामा आवास निश्चित गरियो । पछि त्यो गुफा काश्यप गोत्रीयहरुले

होता यस्मिन् ऋतुमुख्यो महात्मा ।।म.भा.शाल्य.अ.४७।३४।

^{७९} (क) अध्वरं यज्ञं योति सम्पादयतीति अध्वर्युः ।कर्त्तरि विवप् ।

(ख) अध्वर्युद्गातृहोतारो यजुःसामर्त्विगः क्रमात् । अम. २। ७। १७

^{८०} (क) कश्यम् सोमरसादिकम् पिबतीति कश्यपः।

(ख) ब्रह्मणस्तनयो यो भूत् मरीचिरिति विश्रुतः।

कश्यपस्तस्य पुत्रोभूत् कश्यपानात् तु कश्यपः॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तपस्यागर्ने गुफाका रूपमा प्रसिद्ध भयो । पछिल्ला समयमा यस गुफामा बसेर त्यसै सूर्पहस्ता गाउँका काश्यपगोत्रीय धिमिरे थरका ब्रह्मचारी प्रभुले तपस्या गरेका थिए । अहिले पनि त्यस गुफालाई काश्यप गुफा भनिन्छ ।

^{५१} हिमवद्देश आर्यावर्तबाट आर्यभाषा, आर्यधर्म र आर्य संस्कृतिको प्रचार प्रसारका लागि पहिलो पल्ट समुद्र तरण गरेर यूरोप जाने ऋषि पनि कश्यप नै हुन् । इनले नै तरेको हुनाले एउटा सागरको नाउँ कश्यपसागर भएको हो । यसलाई क्यास्पियन सागरपनि भनिन्छ ।

त्यसबेला इनै काश्यपगोत्रीय विप्रवर्यहरूले राजसूय यज्ञमा गरेको महत्वपूर्ण कार्य हो, सोमलताद्वारा हवन । यस यज्ञमा इनी हरूले शुक्लयजुर्वेद वाजसनेय संहिताका नवौं अध्यायको ३५ औं कण्डिकादेखि दशौं अध्यायको ३०औं कण्डिका सम्मका मन्त्रले राष्ट्ररक्षा र राष्ट्रसमृद्धिका लागि विशेष हवनकृत्य सम्पन्न गरे —

सूर्यत्वचसस्थराष्ट्रदा

राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

सूर्यत्वचसस्थराष्ट्रदा

राष्ट्रममुष्मे दत्त ।

सूर्यवर्चसस्थराष्ट्रदा

राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

सूर्यवर्चसस्थराष्ट्रदा

राष्ट्रममुष्मे दत्त L^{५२}

अग्निज्वालामा शीर्षण्य होतृवर्गहरूले सुगन्धित घिऊ र चरु हवन गर्नथाले । हवन सामग्रीका मगमग सुवासले समस्त वातावरणनै स्वच्छ पवित्र र सुगन्धित भयो । पुरुकोट शीर्षण्यग्राम अमरभूमिका ती होता द्विजहरूले हवनगर्ने क्रममा सूर्पहस्ता देवीका लागि पनि मन्त्रोच्चारणपूर्वक घिऊ र चरुको आहुति दिनेगर्दथे-

ॐ द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद् वयः ।

^{५१} सा होवाच ऋषि दुर्वाससम्-

कोयं ब्रह्मन् ?”

कश्यपो ह । योयमज्ञानस्स्य भोक्ता गान्धर्वि ? तापनीश्रुतिः । २।११

^{५२} शुक्लयजुर्वेद अ. १०। ४।

आविरासीत् पिलिप्पिला रात्रिरासीत् पिशङ्गिला ॥ शुक्ल यजु. २३।५४
 ॐ द्यौराल्यै स्वाहा । इदं द्यौराल्यै ।

यसरी नर्तनाचलमा सोम आत्रेयको राजसूय सम्पन्न हुनथाल्यो ।
 प्रतिदिन यज्ञ समाप्त भएर भोजन-प्रसाद लिएपछि उपस्थित महिलापुरुष
 भक्तजनहरूले नर्तनाचल नै थर्किने गुञ्जिने गरी रात रात भरि नृत्य,
 गीत र वादित्रका साथ भजन, कीर्तन र जागरण गर्दथे ।

मूलयज्ञ सकिए पछि यज्ञपूर्तिका लागि अवभृथ इष्टि गर्ने समय
 भयो ।^{२३} गणेश, आचार्य आचार्यपत्नी, ऋत्विज होता आदिलाई अधिलाएर
 यजमान सोम आत्रेय आफ्ना सत्ताइसै जना पत्नीहरूका साथ नृत्य
 वादित्र कीर्तन गर्दै यज्ञमण्डपबाट सिद्धगङ्गा गिरिनिर्भरमा अवतरण गरे ।
 त्यहाँ गर्ने इष्टिक्रिया पछि सबैले निर्भर जलमा अवभृथ स्नान गरे ।

यज्ञान्तको दिनमा आचार्य होता ऋत्विज ऋषिमुनि एवं आमन्त्रित
 सबैजनालाई समस्त सहभागीहरूलाई उनीहरू तृप्त र प्रसन्न हुने गरी
 हृदय फुकाएर गोदान, दक्षिणाद्रव्य र अन्य दोसल्ला आदि उपहार समेत
 अर्पण गरिएको थियो । त्यस समयमा त्यस परिक्षेत्रका सबै ऋणीहरूका
 रीनहरू तिरिदिइएको थियो । सब पाहुना विदा गरेपछि सोआत्रेय र
 उनका पत्नीहरूले सबै सहयोगी स्थानीय जनहरूलाई धन्यवाद तथा
 विभिन्न उपहारहरू दिएर विदाई गरे । सबैजना द्विजराज सोम आत्रेयको
 जय जयकार गर्दै विदा भए ।

पाहुनाहरूको विदाई सकिएपछि सोमआत्रेय आफ्ना पत्नीहरूलाई
 लिएर सोमेश्वर शिव तथा शूर्पहस्ता पार्वतीले उनलाई दिएको नयाँ
 लोकतर्फ प्रस्थानगरे । मर्त्यलोकबाट त्यस लोकलाई हेर्दा त्यो लोक शीतल
 तथा आल्हादक सूर्यबिम्बजस्तै गोलाकार देखिन्थ्यो । पछि पछि त्यस
 चन्द्रलोकलाई नै यहाँका मानिसले त्यहाँका राजा चन्द्रमा अर्थात् सोम
 आत्रेय भन्ने ठाने । तारामण्डललाई चन्द्रपत्नी । यसैगरी चन्द्रलोकमा
 पृथ्वीको छायाँ परेर देखिने चिह्न अर्थात् टाटोलाई सोमआत्रेयका मुखको
 चायाँ भन्ने ठाने ।

^{२३} अवभ्रियते परिपूर्यते अनेन दीक्षाव्रतम् इति अवभृथः। अव-भृ- क्यन् ।

दीक्षान्तयज्ञः, पधानयज्ञसमापकापरयज्ञः, यज्ञावेषस्नानम् ।

किं वा मुख्ययागसमाप्तौ जलविहितवारुणेष्विष्टिनाम् ।

दीक्षान्तोक्तं वभृथो यज्ञः । अम. २। ७। २७

राजसूयज्ञ समाप्त भएपछि त्यहाँ हवनगर्दाको पवित्र खरानीको विशाल थुप्रो पर्वतजस्तै चुलियो । पछि पछि त्यो पवित्र यज्ञीय भस्म शिवपार्वतीले शृङ्गारगरेका त्यस परिक्षेत्रभरिका चुनिलो माटोमा मिसिदाँ त त्यो भनै पवित्र भयो । अनि त भक्तजनहरूले ती दुवै ऐतिहासिक घटनाहरूको स्मरण गरेर यहाँका मृदभस्मको तिलक चन्दन लगाउन थाले ।

त्यसै बेलादेखि कसैले कुलदेवीका रूपमा, कतिले ग्रामदेवीका रूपमा र केहीले वनदेवीका रूपमा पनि ठाउँ ठाउँमा शूर्पहस्ता द्यौरालीको थान थापेर पूजा-आजागर्ने चलन प्रारम्भ भयो ।

मन्दिरनिर्माण गर्न जङ्गलको किनार र छहराको नजिकको ठाउँ उपयुक्त मानिन्छ । अतः भक्तहरूले शूर्पहस्ता भगवतीले सोमलाई दर्शन दिएको ठाउँमा नै देवालय>द्यौरालीको स्थापना गरे । अनि त यी शूर्पहस्ता भगवती सुपा देउरालीका नाउँले प्रख्यात भइन् ।^{५४}

अत्रिपुत्र सोमको तपस्या, सोमद्वारा स्थापित शिवलिङ्गको सोमेश्वरनामले पूजा अर्चना र अभिषेक गर्नेहरूको मनकामना पूर्तिहुने परम्पराले आशुतोष भगवान् सोमेश्वर तथा वरदायिनी शूर्पहस्ता भगवती सुपा देउरालीको महिमा दिनहुँ बढ्न थाल्यो ।

यसरी सुपोमा सगुन भरेर भक्तका थैला-पोल्तामा खन्याइदिने भगवती पार्वती पश्चिम नेपालको अर्घाखाँची सोमतीर्थमा शूर्पहस्ता सुपा द्यौरालीका रूपमा प्रख्यात भएजस्तै पूर्वी नेपालको ताप्लेजुङ्ग जिल्लामा पाथीमा अन्न-सगुन भरेर भक्तका पोल्त-थैलामा खन्याइदिने भगवती छन्-प्रस्थम्भरा>पाथीभरा ।^{५५}

विगत कल्पको कुरा हो, त्रेतायुगको । गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्र अन्तर्गत हाल म्याग्दी जिल्लामा पुला भन्ने ठाउँ छ । त्यो क्षेत्र प्राचीन युगको पुलस्त्याश्रम हो । कर्दम र देवहूतिकी काहिली छोरी हविर्भूलाई

^{५४}वनोपान्त्यनदीशैलनिर्भरोपान्तभूमिषु ।

रमन्ते देवता नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च ॥-बृहत्संहिता । अ.५६ ।

^{५५}प्रस्थं विभर्ति इति प्रस्थम्भरा ।

संज्ञायां भृ तृ वृजि धारि सहि तपि दमः।पा. सू.३। २।४६। खच्। अरुद्धर्यजददन्तस्य मुम्। पा. सू.६।३।६७। मुमागमः।

बिहे गरेपछि पुलस्त्य ऋषि यसै ठाउँमा आएर बसेका थिए । । इनीबाट विश्रवा नामका छोरा भए । विश्रवाका दुई पत्नी थिए । जेठी द्विजपत्नी वरवर्णिनीबाट कुबेर जन्मे भने कान्छी दैत्यपुत्रीबाट रावण कुम्भकर्ण र विभीषण तीन छोरा तथा एक छोरी शूर्पणखा । यी सबका सबै शिवभक्त थिए । ती मध्ये पनि रावण कट्टर शिवभक्त थिए । उनले कठोर तप र आराधनाद्वारा शिवलाई अत्यन्तै प्रसन्न गराएका थिए ।

एकपल्ट उनले भगवान् शङ्कर र पार्वती समय समयमा यस गोपर्वतको शान्त र एकान्त देवदारु निकुञ्जमा विहार तथा नृत्यगर्न आउँछन् भन्ने कुरा थाहा पाए । गोपर्वतको यस्तो महिमा थाहा पाएपछि रावण पनि प्रत्येक सोमप्रदोषमा शिवको आराधना गर्न यहाँ आउँने गर्न थाले ।^{८६} उनले यहीँ बसेर भगवान् शङ्करलाई अति नै मनपर्ने स्तुति शिवताण्डव स्तोत्रको रचना गरेका थिए ।

यहाँ आएर पहिले आफ्नो स्नान ध्यान आदि नित्य कर्म सकेपछि एउटा ठूलो कमण्डलू भरि जल ल्याएर शिव पार्वतीको पूर्वाङ्ग पूजा, वैदिकमन्त्रले रुद्राभिषेक तथा उत्तराङ्ग पूजा-अर्चना र आरती गर्दथे । तत्पश्चात् उनीले त्यही आफूले बनाएका शिवताण्डव स्तोत्रको सस्वर पाठ गर्दै नृत्यगर्न थाल्दथे—

जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्लिल्मपनिर्भरी-

विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्द्धनि -

धगद्धगद्धगज्ज्वलललाटपट्टपावके

किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥२॥

पूजाऽवसानसमये दशवक्त्रगीतं

यः शम्भुपूजनपरं पठति प्रदोषे॥

तस्य स्थिरां रथगजेन्तुरङ्गयुक्ता

लक्ष्मी सदैव सुमुखी प्रददाति शम्भुः ॥१७॥

त्यस नृत्यमा भगवान् शिव र महादेवी पार्वती रावणलाई दर्शन दिन जहाँ भएपनि आइपुग्दथे र स्वयं पनि नृत्यगर्न थाल्दथे । त्यसै कालखण्डदेखि यस ठाउँको नाउँ नर्तनपर्वत वा नर्तनाचल भएको हो ।

^{८६} सोमवारे विशेषेण प्रदोषादिगुणैर्युते ।

केवलं चापि ये कुर्युः सोमवारे शिवार्चनम् ।

न तेषां विद्यते किञ्चित् इहामुत्र च दुर्लभम् ॥

-स्कन्दपुराण बृहत्सोत्तरखण्डः । अ. ८

एकपल्टको घटना हो । सोमवारे त्रयोदशी । अपराह्णको समय । प्रदोषव्रती रावण शिवपार्वतीको आराधनाका लागि म्याग्दीको पुलाबाट यसै नर्तन पर्वतमा आए । सधैंको जस्तै उनी ठूलो कमण्डलू लिएर चोखो जल लिन जलाशयतर्फ गए ।

प्रदोषका दिन कैलासबाट शिवजीका साथ आएको पार्वतीका चारैतिर सखीका रूपमा बस्ने योगिनीहरूलाई शिवभक्त रावणको शक्तिपरीक्षा गर्ने मनलाग्यो । त्यसदिन एउटा कौतुक गर्न तम्से तिनीहरू ।

जसै रावण पानी भर्न भनेर के नुघेका थिए तिनीहरूले पानी लुकाइदिए । सधैं न सुक्ने यस कुवाको पानी आज एकाएक कसरी सुक्यो ! रावण चकित भए । त्यहाँबाट रितै फर्केर उनी अलिक वर आए ।

उता कुवामा मूलबाट फेरि भुलभुल गर्दै पानी भुल्किन थाल्यो । रावणले त्यो शब्द सुने । उनी फेरि त्यही कुवामा पुगेर पानी लिन नुघे । फेरि पानी लुक्यो । धेरैपल्ट यस्तो भयो ।

दिनभरि व्रत बसेर साँझ पूजागर्ने बेला ! यस घटनाले रावणलाई भित्रभित्रै धेरै रिस त उठेको थियो । पूजा गर्ने बेला रीस उठ्नु र त्यसलाई अभिव्यक्त गर्नु हुदैन । त्यसबेला व्यक्तिले शुद्ध, शान्त र धीर रहनु पर्छ । त्यसै हुनाले रावणले आफ्नो आवेगलाई सकेसम्म रोके ।

गणेश दूभो चढाउँदा खुशी हुन्छन् । शिवजी शिरमा दुग्ध मिश्रित जलधाराले अभिषेक गर्दा खुशी हुन्छन् । सूर्यलाई नमस्कार गरेर प्रसन्न पार्नुपर्दछ । यसैगरी ब्राह्मणलाई पेटभरि भोजन गराएर खुशी पार्नुपर्दछ ।

भगवान् नर्तनाचलेश्वरको रूद्राभिषेक त रावणले जसरी पनि गर्ने पर्ने थियो । तर जल कहाँबाट ल्याउने ? उनले एकछिन त्यही उभिएर विचार गरे । एउटा उपाय निस्क्यो उनका मनमा ।

रावणले तत्काल ठोक्राबाट बाँण फिके । त्यो बाण धनुमा चढाएर दक्षिणतिर फर्केर हाने । रावणको बाण त्यहाँबाट धेरै पर गएर भुइँमा पताल्लिदै तल समथरमा बग्ने गङ्गासम्म पुग्यो । तत्कालै त्यस बाण छिरेको प्वालबाट भागीरथीको जल भित्रभित्रै उँभो लाग्दै हाल बाणगङ्गाको उत्पत्तिस्थलमा आएपछि पर्वतशिखरबाट आकाशचुम्बी ठाडो फोहोरा बनेर बाहिरियो ।

त्यो फोहोरा आकाशमार्ग हुदै सोभै नर्तनाचलमा गएर खस्यो र तलाउका रूपमा सङ्गिल्यो । त्यसै भागीरथीका जलद्वारा रावणले शिवजीको रूद्राभिषेक सम्पन्न गरे । नर्तनाचलमा बाणगङ्गाको पानीखसेको त्यस प्राचीन सरोवरलाई अहिले बाणगङ्गा सरोवर भनिन्छ ।

बाणगङ्गाको उत्पत्ति स्थलदेखि बाहिर निस्केको त्यो ठाडो फोहोरा कहि वर आइपुग्दा त्यसबाट एउटा मसिनो पानीको धर्सा चुहिएको थियो । त्यहीँ पानी संग्लिएर डमरू आकारको एउटा हृदयदह बन्यो । जसलाई अहिले पनि डमरू दह भनिन्छ ।

अघि रावणले धनुमा बाण चढाएको देख्दा साथ शक्तिशाली रावणले हामीलाई नै बाण ताक्यो लौ ! बितायो भन्दै ती योगिनीहरू डरले भाग्दै त्यहाँबाट दक्षिण पश्चिम दिशातिर तिर लुक्न गए । तिनीहरू लुकेको ठाउँलाई अहिले जोगिनीकोट भनिन्छ । अहिले यी दुवै ठाउँहरू हाल अर्घाखाँचीको ठाडा गाउँमा छन् । गङ्गाको फोहोराबाट पानीको मसिनो धर्सा ठाडै भुईँमा खसेको हुनाले त्यस ठाउँको नाउँ नै ठाडा भएको भन्छन् किंवदन्तीका श्रोताहरू ।

यसरी रावणले प्रत्येक सोमप्रदोषमा म्याग्दीको पुलस्त्याश्रमबाट यस नर्तनाचल पर्वतमा आएर पूजा अर्चना गर्दथे ।

शिवभक्त रावण नर्तनाचलमा आएर भगवान् आशुतोषको पूजा-आराधना गर्ने क्रममा एउटा ठूलो अजङ्गको प्रस्तर शङ्ख फुकेर बजाउने गर्दथे । त्रेतायुगदेखिको त्यो प्रस्तर शङ्ख लगभग एकशताब्दी अधिसम्म त्यहिँ थियो ।

एकपल्ट यस सोमतीर्थ परिक्षेत्रमा साह्रै ठूलो वर्षा भयो । यसले उहिलेको सोमेश्वर मन्दिरको समेत अकल्पनीय क्षति भयो । पहिरा गएर खोला-नाला थुनिए । सोमतीर्थको मन्दिरपरिसरमा बाढी पस्यो त्यहाँ थुनिएको पानी जम्मा भयो । मन्दिर-पर्खाल सबै भत्कायो, बगायो र डुबायो । पहिले ताल पन्यो । पछि गहिरीखेत भयो ।

त्यसै पहिरो सँगै नर्तनाचल स्थित रावणले बजाउने गरेको त्यो ठूलो शङ्खपनि दुनमुनिदै तल शूर्पानदी सिद्धगङ्गामा खस्यो । नदी प्रवाहमा बग्दैबग्दै त्यो शङ्ख सोमेश्वर मन्दिर परिसरनिर आइपुग्यो । धेरै समय सम्म सिद्धगङ्गाकै तीरमा किनार लागेर बस्यो त्यो । पछि हजारौंको

सख्यामा यस भेकका गाउँलेहरू जुटेर त्यस रावणको शङ्खलाई सोमतीर्थकै माईस्थानमा लगेर सुरक्षितरूपमा स्थापित गरे । त्यो शङ्ख अहिले पनि त्यहिँ छ ।

भौगालिक परिदृश्य अनुसार भगवान् सोमेश्वर विराजमान हुनुभएको सोमतीर्थबाट दक्षिण दिशातिर बाणगङ्गाको सिरान पर्दछ । सोमेश्वर सोमतीर्थबाट पूर्व दिशातिर रावणले प्रदोषमा शिवजीको आराधना पूजा र ताण्डवस्तोत्र पाठगरेर नृत्य गर्ने गरेको प्रसिद्ध नर्तनाचल छ । यसरी यी दुवैको केन्द्र अर्थात् मध्यभागमा सोमतीर्थ विद्यमान छ ।^{१९}

^{१९}सोमेशाद् दक्षिणे भागे बाणेनाद्रि बिभिद्य वै ।

रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ॥

बाणगङ्गेति विख्याता या स्नाता चाघहारिणी ।

स्नात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विभुम् ॥

गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद् दिवि ।

सोमेशात् पूर्वदिग्भागे रावणस्य तपोवनम् ॥

यत्र नृत्येन देवेशस्तुष्टस्तस्मै वरं ददौ ।

तेन रावणनृत्येन प्रख्यातो नर्तनाचलः ॥ वाराहपुराण ,सोमेश्वरमहिमा । ७०-७३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आठ

व्यक्तिलाई आफूसँग भएका कुराको त्यति महत्त्व हुदैन । उ आफूसँग नभएका कुरा पाउने कामना गरिरहेको हुन्छ । घरमा नवजात शिशुलाई खेलाउँदा पनि प्रायः छोरोलाई छोरी र छोरीलाई छोरो भनेर खेलाउने फुल्याउने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै भएको थियो यहाँ पनि ।

छवैवस्वतकुलमा राजा इक्ष्वाकुकी रानीबाट एउटी कन्या जन्मिन् । तिनको नाउँ न्वारनमा इला राखियो । छोरी भए पनि इलालाई सबैले छोरा जस्तै व्यवहार गर्दथे । सुसारेहरू छोरा जस्तै गरी उनलाई कोरी-सिगाँरिदिन्थे । यसरी बढ्दो समय सगैँ इनी पनि बढ्दै हुर्कदै गइन् ।

पछि पछि रहदाँ-बस्दा त इलालाई आफैँ पनि छोराहुन मन लाग्यो । उनी आफ्नू उमेरसँगै हुने कन्यासुलभ परिवर्तन सँग असन्तुष्ट थिइन् । उनका सँगिनीहरू पनि वन उपवनमा वा कतै एकान्तमा रहदाँ-वस्दा आपसमा इलालाई यी त राजकुमारी होइनन्, राजकुमार हुन् । मैले इनैसँग बिहे गर्ने हो भनेर ख्याल-ठड्या गर्थे, जिस्क्याउँथे । उनी दैवले आफूलाई राजकुमार नबनाएर राजकुमारी बनाइदिएकोमा दुःखी थिइन् ।

एकदिन गुरुकुलमा अध्ययन गर्दा कक्षामा उपाचार्याले तपस्याबाट हरेक कुरा पूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा सदृष्टान्त सुनाइन् । यस कुराले

इलालाई प्रभावित गर्‍यो । भगवान्लाई तपस्याद्वारा प्रसन्न गराएर आफू स्त्रीबाट पुरुष बन्न चाहिन् ।

यस क्रममा एकदिन इला दरबार छोडेर कुनै एकान्त स्थलमा पल्टी कसेर तपस्यामा बसिन् । वर्षौंको तपस्या पछि उनले विष्णुलाई प्रसन्न गराइन् । भगवान् विष्णुले उनलाई दर्शन दिए । उनले इलालाई वरदान माग्नु भने ।

“प्रभो ? हजुर मबाट प्रसन्न हुनुहुन्छ भने मलाई स्त्रीबाट पुरुष बनाइदिनुहोस् ।” इलाले वर माग्निन् ।

भगवान् विष्णुले भने— तथास्तु ।

यसरी भगवान् विष्णुबाट वरदान पाएर इला पुरुष भइन् ।

पुरुष भएर राजधानी फर्केपछि उनको घरमा बलाउने नाउँ पनि स्त्रीलिङ्ग इलाबाट पुँलिङ्ग इल भयो । यसैगरी बाहिर चलन चलन चल्तीमा उनलाई नयाँ नाउँ दिइयो—सुद्युम्न ।^{५५}

अस्तिसम्म राजकुमारी रहेकी इलामा यसरी लिङ्गपरिवर्तन भएको देखेर उनका सङ्गिनीहरू छागाँबाट खसे जस्तै भए । लिङ्ग परिवर्तन भएपनि तिनको मैत्री परिवर्तन भएको थिएन । अतः सुद्युम्न तिनीहरूसँग पहिले जस्तै निर्धक्क र निस्सङ्कोच गफ-गाफ घुम-फिर र एकान्तमा हाँस-खेल र मनोरञ्जन गर्नथाले । नयाँ यौवनको लिस्नो उक्लने अवस्थामा पुगेका चिरिच्याट्ट परेका चिरण्टी ठिटीहरूलाई इलाको लिङ्गपरिवर्तन हुनुसम्म आनन्दप्रद भयो ।

समय परिवर्तन हुदैगयो । लिङ्गपरिवर्तन सँगै राजकुमारमा केही उत्तरदायित्वमा पनि परिवर्तन हुदै आयो । भोलि मैले यस इक्ष्वाकुवंशको राजकीय उत्तराधिकारी बन्नुपर्छ भन्ने विचारको पनि उनका मनमा उदय हुन थाल्यो । उनी अश्वारोहण, शरसन्धान, शस्त्रास्त्र चालन अर्थनीति र दण्डनीतिका विषयमा समेत विशेष शिक्षण—प्रशिक्षण लिनथाले । उमेर पुगेपछि उनलाई अधिराज कुमारबाट युवराज बनाइयो ।

एकदिन हिमवद्देशमा पर्वतीय प्रदेशको भ्रमण र मौकापर्दा त्यहाँका वनजङ्गलमा आखेट समेत गर्ने उद्देश्यले रस्ती गस्ती र बन्दोबस्तीका सर-

^{५५}सुद्युम्नं बलं यस्येति सुद्युम्नः ।

सामान लिएका सहयात्रीलाई साथ लिएर युवराजकुमार इल अर्थात् सुद्युम्न आर्यावर्तको उत्तरी भूभागतिर लागे ।

मृगयाकै क्रममा आफ्ना अनुयायीलाई पछि छोडेर घोडामा अधि अधि लागेका सुद्युम्न त्यस ठाउँको रमाइलो हेर्दै एकलै अगाडि निस्के ।

जति जति अगाडि गयो, त्यो वन उति उति रमणीय देखिन थाल्यो । यसरी अगाडि बढिरहेका सुद्युम्नका सैनिक-सिपाहीका लावा-लशकरहरू अब त धेरै नै पछि छोडिए ।

उनी जादाँ जादाँ धेरै पर गए । उनी हिमवत्पार्श्वको एउटा रमणीय पर्वत क्षेत्रमा पुगे । आर्यदेव भगवान् शङ्कर र आर्या भगवती पार्वतीले उन्मुक्त रूपमा एकान्त विहार गर्ने उपवन थियो त्यो । शूर्पहस्ता भगवती सूपा द्यौरालीको निवासस्थल नर्तनाचल पर्वतको देवदारुवन जत्तिकै प्यारो थियो महादेवी पार्वतीलाई त्यो वन । कुमार कार्तिकेय जन्मेको काम्यवन पनि थियो त्यो ।

महादेवी पार्वती त्यहाँ समय समयमा आफ्ना सँगिनीहरूसित र कहिले भगवान् शिवका साथमा एकान्त जलविहार तथा मनोरञ्जनका लागि पनि त्यहाँ जाने गर्दथिन् । पार्वतीले सँगिनीहरू सँग एकान्त विहार गर्न थालेका बेला स्वयं शिवजीले समेत अनुमति लिनु पर्दथ्यो ।

पार्वतीको त्यो एकान्त विहार स्थलमा देव, गन्धर्व, यक्ष र किन्नरहरू पनि यदा कदा अप्रत्याशित रूपमा प्रवेश गर्दथे । यसले गर्दा विहारमा विघ्न उत्पन्न हुन्थ्यो ।

यसबाट हैरान भएर एकदिन महादेवी पार्वतीले महादेवसँग निवेदन गरिन्-

“स्वामी ? हामीले विहारगर्ने यस उपवनमा कुनै पनि पुरुष व्यक्तिले प्रवेश नगरोस् !”

महादेवीको कुरा सुनेपछि उनको एकान्त विहारमा कुनै खलल नपरोस् भनेर साँझै कडा नियम बाँधिँदिए महादेवले-

“जो पुरुष जानेर वा नजानेर पनि यस उपवनमा प्रवेश गर्ला, ।
त्यसको स्त्रीरूपमा लिङ्गपरिवर्तन होला । यतिमात्र होइन, आफूबाट
सन्तान उत्पत्ति नहुञ्ज्याल उसले त्यसै स्त्रीरूपमा नै रहनुपर्ला !”^{५९}

त्यसैहुनाले त्यहाँ पुरुषजाति प्रवेश गर्दैनथे ।

शिवभार्या आर्या पार्वतीले त्यस निकुञ्जको सुरक्षण तथा
संरक्षणका लागि आफ्नी प्रियसखी प्रमीलालाई त्यस क्षेत्रकी स्वामिनी
बनाइन् । हिमालयको पार्श्ववर्ती पर्वतमा रहेको त्यो नारीवन नै पछि
रानीवन जस्तै नारीराज्यको रूपमा विकसित भयो । शिवजीले त्यस
उपवनलाई प्रमदावन नाउँ दिए ।

कुनै नवागन्तुक व्यक्ति त्यता आउन थालेको टाढैबाट देखा
साथ त्यो व्यक्तिले यता पस्नुहुदैन भन्ने कुरा थाहा पाओस् भनेर त्यहाँ
केटी पालेरु ढोकामा तैनात हुन्थे । ती मध्ये त्यस प्रमदवनका कतिपय
उत्ताउली उरण्ठ्याउला नखरमाउला पाले केटीहरूले भने नवागन्तुक भित्र
पसोस् र त्यसको लिङ्गपरिवर्तन भएको र उसले नारीको हावभाव गरेको
हेरेर देखेर मनोरञ्जन लिन पाइयोस् भन्दै जानीजानी मुख्यद्वार खुलै
राखेर आफू निकुञ्जका भाँगमुनि लुक्न जान्थे । ढोकामा ढोके पाले
कोहि नदेखेर नवागन्तुक भित्र पस्थ्यो ।

‘आज नयाँ मूर्ख फँसाइयो !’ मनमनै खुशीहुदै त्यस नवागन्तुक
व्यक्तिका सामू आएर दुई ओटी पाले तरुनीहरूले स्वागत गर्दै उसलाई
सोभै प्रमदावनकी स्वामिनी प्रमीलाको अगाडि पुर्‍याउँथे । त्यहाँ प्रवेश
गरेवापत व्यक्तिले स्त्रीशरीरमा रूपान्तर हुनुपर्दथ्यो । त्यसदिन पनि यस्तै
भयो ।

बिरन्तरी मुलुकबाट आएका सुद्युम्नलाई यो सबै कुरा थाहा
थिएन । उनी टाढैबाट अहा ! कति राम्रो उपवन ! भन्दै त्यसै
काम्यवनको प्रवेश द्वारमा पुगे । नारीराज्य त्यस प्रमदावनको सुन्दरता

^{५९} जलक्रीडागतो यत्र पार्वत्याः सहितो हरः ।

स्त्रीरूपधारिभिस्ततः स हिमवद्गिरौ ।

ततोऽविशद् इडस्तत्र मृगयाकृष्टचेतसः ।

बभूव नृपतिसतत्र सानुयात्रबलान्वितः ॥

इयं स्त्रीलिङ्गमापन्ना परिभ्रमति कानने ॥ वह्निपुराण । सागरोपाख्याना

देखेर मोहित भएका सुद्युम्न मुख्य द्वारमा पुगेर एकछिन टक्क अडिए । त्यहाँ उभिएर उनले चारै तिर हेरे । त्यस उपवनमा विभिन्न रङ्ग र साज-सज्जाका पहिरन एवं थरि थरिका अङ्गभूषाहरूले अलङ्कृत नारीहरू उपवनको प्रवेशद्वारबाट भित्र र बाहिर ओहोर दोहोर गरिरहेका थिए ।

त्यस निकुञ्जको मनोमोहक दृश्य बाहिरबाट हेरेर मात्र पुगेन सुद्युम्नलाई । उनी भित्रजान उत्सुक भए । उनले चारैतिर हेरे । त्यहाँ ढोकामा कतै कोही नदेखे पछि सुद्युम्न मुख्यद्वारबाट भित्र पसे ।

उनी भित्र पसेका मात्र के थिए, स्वागतम् नवागन्तुकज्यू ? भन्दै निकुञ्जमा लुकेर वसिरहेका दुई ओटी पालेहरूले दगुदै आएर उनलाई घेरे । वामदेवको ध्यान भङ्ग गर्ने कामदेव जस्तै सुन्दर राजकुमार सुद्युम्नलाई तिनीहरूले एकछिन त्यही खेलौना बनाए । त्यसपछि उनी सँग जिरिकिदै मस्किदै रन्दै रमाउँदै उपवनकी स्वामिनी प्रमीलाको निवास तिर लिएर जाने उपक्रम गरे । सुद्युम्नलाई पनि रमाइलै लाग्यो । इनी पनि रमाउँदै तिनीहरूसँगै गए । अनौठो थियो त्यहाँको दृश्य ।

एकातिर सुन्दरीहरूको एउटा समूह पिपल-वरको शीतल छायामा बसेर निर्धक्क बात मारिरहेको थियो । अलिक पर युवतीहरूको अर्को समूह रत्यौलीकै शैलीमा हँस्यौली ठठ्यौली गरेको टाढैबाट देखिन्थ्यो । अभैँ अलिकपर केही महिलाहरू प्रायः नग्न वा अर्धनग्न अवस्थामा उन्मुक्त रूपमा एक अर्कासँग अगाँलोमा कसिने फुस्कने गरेका देखिदै थिए ।

त्यहाँ केही नारीहरू पुरुषका पहिरनमा सजिएका र घाँटीमा गलाम बाँधिएका आफ्ना दासीहरूलाई कुकुर डोन्याएभैँ डोन्याएर घुमेका देखिन्थे । केही तरुनीहरू त्यस्ता पुरुषवेशका दासीहरूलाई घोटो पारेर तिनका पिठ्युँमा चढेर यक्षका राजा कुबेरजस्तै नरवाहना भएर भ्रमण गरेका देखिन्थे । कसै कसैले त घाँटीमा गलाम भिरेका त्यस्ता पुरुषवेशधारीहरूसँग रतिक्रिया गरिरहेका पनि देखिन्थे ।

पाले पट्टीहरूले डोन्याइएका सुद्युम्न त्यहाँका मनोरञ्जक र आश्चर्यजनक दृश्यहरूबाट नयनसुखको अनुभव गर्दै केही समयको हिडाँइ पछि प्रशासनिक आसनमा विराजमान प्रमदावनकी अधिष्ठात्री प्रमीलाका अगाडि उभ्याइए ।

‘यही हो आज निकुञ्जप्रवेश गरेको व्यक्ति !’ तिनले भने ।

किन अनधिकार प्रवेश गन्यौ तिमीले यस निकुञ्जमा ?”
प्रमीलाले सोधिन्

“बाहिरबाट हेर्दा साह्रै राम्रो लाग्यो । अनि हेर्नलाई भित्र पसेको !” इलाले उत्तर दिइ ।

“यस निकुञ्जमा प्रवेशगर्ने कुनै पनि पुरुषव्यक्ति स्त्री बन्दछ भन्ने थाहा थिएन ?”

“अहँ ! मलाई त यसबारे केही थाहा थिएन ।” छक्क पर्दै इलाले भने ।

“एः केटी हो, यस व्यक्तिले त थाहा थिएन भन्छ नि ? कहाँ थियौ तिमीहरू ?” प्रमीलाले सोधिन् ।

हामी त त्यहीँ थियौं नि ! कसरी कसरी हाम्रो आखाँ छलेर भुक्छाएर पसेछ नि यो मान्छे ।” उनले उत्तरदिए ।

“तिमी अब स्त्रीरूपमा परिवर्तित हुन्छौ । प्रमीलाले इलातिर हेरेर भनिन् ।

“नजानिकन भएका पापको पनि प्रायश्चित्त हुन्छ र ?” सुद्युम्नले प्रतिप्रश्न गरे ।

“आगोले थाहा पाएर छोए पनि पोल्छ । थाहै नपाएर छोए पनि पोल्छ । ज्ञात वा अज्ञात जुनसुकै अवस्थामा पनि यस निकुञ्ज भित्र प्रवेश गर्ने मानिस स्त्रीरूपमा परिवर्तित हुन्छ । शिवभार्या महादेवी आर्याको यो आदेश छ ।” प्रमीलाले भनिन् ।

सुद्युम्न निरुत्तर भए । उनी उत्तिखेरै आश्चर्यजनक तरीकाले महिलाका रूपमा परिवर्तित हुन थालिहाले ।^{९०}

कपालले लामिदै लामिदै कम्मर छुन थाल्यो । छातीमा जोडा उरोजहरू उम्रिन थाले । नितम्बमा क्रमशः उभार आउन थाल्यो । कम्मर पातलिदै गयो । शस्त्रास्त्र चलाएका कठोर हत्केलाहरू कोमल र स्निग्ध हुन थाले । तिनका नाक मुनि, गाला र चिउँडोमा उम्रेका भ्रूयापुल्ले दाही जुँघा हेर्दा हेर्दै सफाचट भए ।

^{९०} कर्दमप्रजापतिपुत्र इलः कार्तिकेयजन्मदेशं प्रविश्य स्त्रीभूत्वा इलानाम्ना ख्यातः ।

यसरी एकाएक आफूमा आएको परिवर्तन देख्दा सुद्युम्न आत्तिदै कराउदै यता र उति दुगुर्न थाले । पहिले त उनको आकृतिमा परिवर्तन भयो, त्यस पछि क्रमशः हाव भाव र चेष्टामा पनि परिवर्तन आयो । यसरी लिङ्ग परिवर्तित भइसकेपछि उनलाई पाले केटीहरूले ठठ्यौली पारामा "अब जाऊ है नानी पोई खोज्न ?" भन्दै उसैगरी बाहिर ल्याएर छोडिदिए ।

अब सुद्युम्नले एकछिन अघि म पुरुष थिएँ भन्ने कुरा पनि पूर्णतया विर्सै । अत्यन्त राम्री अविवाहिता यौवनवती कन्याका रूपमा परिवर्तित भएका थिए उनी । उनलाई पहिले युवती हुदाँको स्मृति भयो । उनले आफ्नो परिचय पनि फेरि इलाका रूपमा दिन थाले । लिङ्गपरिवर्तन हुनासाथ त्यहाँको वातावरणले उनमा स्त्रीसुलभ कामवासना उद्दीप्त भयो ।

अब त उनी यौवन उन्मत्तभएर आफ्नो अनुरूप पुरुषको खोजीमा आर्यावर्तको त्यस हिमवत्पार्श्वमा यता र उति एकलै भौतारिन थालिन् । त्यस्तो व्यक्ति कुनै पनि पाइएको थिएन । यसरी लठारिदै-भौतारिदै इला गण्डकी प्रस्रवणक्षेत्रको पुरुषपन्नगा>पनाहा र पुरुसलीला>छल्ली नदीका सङ्गममा पुगिन् ।

इला त्यहाँबाट अगाडि बढिन् । पहरामा एउटा ओडार देखिन् उनले । तिनी त्यसै ओडारको नजिक पुगिन् । उनले त्यहाँ पुगेर यता उति हेरिन् । कोही कसैलाई कतै पनि देखिनन् । तर गुफामुखमा एउटा गोरेटो बाटोभने बनेको थियो । त्यसमा पुरुष पाइतलाका चिह्न पनि बनेका थिए । त्यो देखेर इलाले यहाँ पक्कै पनि कुनै मानिस हुनु पर्दछ भन्ने लखकाटिन् ।

त्यसमा पर्ने बाटो साह्रै सानो थियो । इलालाई त्यस भित्र पर्ने उत्सुकता जाग्यो । उनी आफ्ना चञ्चल नयन चारैतिर घुमाउदै केही सचेत र सशङ्कित समेत हुँदै बल्ल बल्ल त्यस ओडारको प्रवेश दुलो भित्र छिरिन् ।

मुखमा साधुरो देखिने गुफा जति जति भित्र गयो उति उति फराकिलो हुदै जादै थियो । गुफाको आँगन जस्तो देखिने ठाउँमा गएर अधिको गोरेटो बाटो टुङ्गियो । इला त्यहाँ पुगेर उभिइन् । चारैतिर नजर

घुमाइन् । गुफाबाहिर त मानिसको कतै सन्ध गन्धै थिएन । भित्र पो कोही छ कि ? भन्ने लाग्यो उनलाई ।

ससङ्कोच केही भित्र गएर को छ गुफाभित्र ? भन्दै उनले त्यस शून्यमा आफ्ना वाक्यको फटारो हानिन् । कुनै अज्ञात पुरुषव्यक्तिले सस्वर वैदिक स्वाध्याय गरिरहेको ध्वनि उनको कानमा पर्‍यो । बुध बस्ने गुफा त्यही थियो । गुफाभित्र वैदिक स्वाध्याय गरिरहदाँ केही बेर भकाएका बुधलाई उनको वाक्यले भकभकायो ।

“कसैले बुबाको खबर ल्यायो क्या र ! भन्दै जन्याक् जुरूकै उठे बुध । उनी हस्याङ् फस्याङ् गर्दै बाहिर आए । त्यहाँ एउटी अपरिचित महिलालाई देखेर उनी एकछिन ठिङ्ग उभिए । यता इला पनि बुधको तेजिलो ओजिलो ब्रह्मचर्यव्रती युवारूप देख्दा एकै नजरमा मन्त्रमुग्ध जस्तै भइन् ।

“तपाईं को हुनुहुन्छ ? मेरो बुबाको केही खबर ल्याउनुभयो कि ?” बडो उत्सुकताका साथ उनले सोधे ।

“होइन, केही ल्याएकी छैन । तपाईंका बुबाको बारे मलाई केही थाहा छैन ।” इलाले भनिन् ।

खिस्रिक्कै भए बुध, हिस्सै परे । उनका आशा निराशामा साटिए । उत्कण्ठामा तुषारापात भयो ।

साह्रै नै चङ्ग थिइन् इला । शङ्कभै टल्किने ताराबुट्टे घाघरी पछ्यौरीमा पङ्क फैलाएकी परीभै देखिन्थिन् उनी । अहिले त्यस गुफामा बुध एकलै छन् भन्ने थाहा पाउन कति बेर लागेन उनलाई । उनी मनमनै खुशी भइन् ।, एकान्त स्थान, नीरव वातावरण, निर्जनगुहा र अगाडि मात्र युवा ! अब अरु के चाहियो इलालाई ! तिर्खाएका लागि पानी जस्तै भए त्यहाँ उनलाई बुध ।

“यस गुफामा अरु को को हुनुहुन्छ ?” आफू अझ विश्वस्त हुन उनले सोधिन् ।

“अरु को हुनु र ! अस्तिसम्म त बुबा र म मात्रै थियौं । त्यै पनि बुबाले मलाई छोडेर गइहाल्नुभयो । म एकलै छु अहिले ।” बुधले भने ।

बडो बाठी थिइन् इला । उडेका चरा खसात्थिन् । उनले एकैछिनमा बुधको नाली बेली बुझिन् । आन्द्राभुँडी केलाइन् । जन्मना

साथ आमा ताराले बुधलाई छोडेर गएकी। एकला बाबुले एकान्त गुहामा राखेर पाली ताली हुर्काए बढाएका थिए, पढाए सिकाएका थिए इनलाई । शास्त्रमा कुशल र बोलीमा साँचा भए पनि बाहिरी लोकाचारमा अलि कोरा-काचाँ नै थिए सोम आत्रेयका जोगी जस्ता छोरा यी बुध । बाहिरी संसार उस्तो नबुझेका । इनलाई नारीसुलभ काया र मायाको संसार देखाएर सजिलै लठ्याउन पट्याउन सकिन्छ भन्ने लाग्यो राजकुमारी इलालाई ।

के खोज्छेस् कानी ? आँखा ! यही एउटा मात्र जिज्ञासा बाँकी थियो उनको । जस्तो चाहेकी थिइन् त्यस्तै जुट्न आयो इलालाई। उनले भनिन्-

“म आइहालें नि साथी बन्न ।”

“को हो तपाईं ? मैले त तपाईंलाई चिनिन ?”

“कसरी चिन्नु त ! म पनि तपाईं जस्तै आमा-बुबाबाट बिछोड भएकी मानिस । मेरो पनि कोही छैन यस संसारमा । कतै ठाउँ-ठहर नभएर आफ्नो मान्छे खोज्ने रहरमा भौतारिदै यहाँ आइपुगेँ । तपाईंको साथी बन्न ।” इलाले सान्त्वना वाक्य सुनाइन् बुधलाई ।

“ढुङ्गाको भर माटो, माटाको भर ढुङ्गो भन्छन् । तपाईं मलाई ज्ञान सिकाइदिनोस् म तपाईंको खानपिनको चाँजो र अरू सेवा-शुश्रूषा गरेर यही बस्छु हुदैन ?” थप वाक्य बोलेर आश्रयको अनुमति चाहिन् इलाले ।

“हुन त हुन्थ्यो ? म पनि यहाँ गुफामा एकलै थिएँ । तर बुबा आएपछि उहाँ ले के भन्नु हुने हो कुनि ?” अलि अनकनाए बुध ।

“के भन्नु नि ! भोकाएका लागि भोजन, तिर्खाएका लागि पानी र बिसौनी नपाएकालाई बासदिदा के भन्नु होला र तपाईंका बुवाले ! उहाँ आएर केही भन्नुभएछ भने म अन्तै जाउँला नि ? हुन्न र ?”

इला अब बुधलाई ललाइ-फकाई तिनीसँगै बस्नथालिन् ।

विचित्रको थियो त्यो गुफा । तलै तला र खण्डै खण्ड भएको । त्यहाँ प्राकृतिक रूपमै कुदिएका थिए, इच्छा र कल्पना अनुसार विभिन्न आकारमा देखिने गाई,मानिस र देवताहरूका मूर्त-अमूर्त कलाहरू । त्यस्तो कलापूर्ण विचित्रको गुफा देखेर छक्क परिन् इला ।

आमाले जन्मदाँदेखि नै छोडेका बुधको स्याहार-सुसारको सारा काम सोम एकलैले गरेका थिए । अब उसैगरी त्यो सबै काम इलाले गर्न थालिन् । फरक यही थियो- सोम नाताका बाबु थिए । इनी अनचिनारु तर उमेरमिल्दी युवति । सोम स्नेह गर्थे बुधलाई । इनी प्रेम गर्थिन् । सोम बुधलाई काख दिन्थे । इला इनलाई आफ्नो कोख सुम्पिन चाहन्थिन् । सोम बुधलाई योगविद्या सिकाउँथे । इला बुधलाई भोगविद्या सिकाउँथिन् । बुध श्रेयस् चाहन्थे, इला प्रेयस् । उनी श्रेयो मार्गमा थिए, इनी प्रेयो मार्गमा ।

यसरी त्यहाँ ती बुध र इला दुवैमा माया-प्रीति बस्यो । भौतिक सुखको अन्तिम लक्ष्य हो, रतिसुख । सुखमात्रको गन्तव्य र प्राप्तव्य पनि त्यही हो, यस भौतिक जगत्को । यसका लागि देश, काल, परिस्थिति र उचित पात्र विधिले जुटाएकै थियो ।

साह्रै नै कोमल स्वभावका हुन्छन् लहराहरु । इनलाई बलियो थाँक्रो चाहिन्छ, दह्रो लाक्रो चाहिन्छ । त्यसरीनै कोमल लहरा जस्तै हुन्छन्, महिलाहरु । इनलाई पनि अँठिलो गर्ठिलो र धीर वीर पुरुष चाहिन्छ । बिना लाँक्राका लहराहरु भुईँमै लत्रिन्छन् उठ्न सक्दैनन् । त्यसै हुनाले आफ्ना नजीकका रुख वा थाक्रामा बेह्रिन्छन् । महिलाहरु पनि सधैं आफ्ना सम्पर्कमा भैरहने पुरुषमा बलिभन्छन्।^{११}

एकदिन राति इला र बुधका त्यस नीरव र शान्त एकान्त हृदयगुफा भित्र वासनाको वतास चल्यो । त्यस वतासले इला र बुध दुवैको मन र मुटु भङ्कृत र तरङ्गित पान्यो । उर्लिदो नदीले सागर खोज्यो । हल्लिने लहराले थाँक्रो । लता बेहिएभै बेह्रिइन् बुधसँग इला । सागरमा उठ्ने ज्वार भाटाभै उठे-उर्लेका आफ्ना दुवै हातले अँगालोमा कसे बुधले इलालाई । त्यस बेला त उनले बाबुलाई पनि बिसिए ।

लेखै फुल्या गुराँस त बेसी फुल्या टाँकी ।

हित-चित्त मिल्पापछि क्या रह्या र बाँकी ॥

यस्तो बेला वेद कसले पढ्छ र ! कसले जुराउँछ लगन । गन्धर्वजस्तै भए आत्रेयवंशका सोमपुत्र बुध । अप्सराजस्ती थिइन् वैवस्वत कुलकी राजकुमारी इला । प्रकृतिले छेडिन् गन्धर्व राग । सम्पन्न भयो

^{११}प्रायेण भूमिपतयो वनितालताश्च

यत्पार्श्वतोभवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ नीतिपद्य

गान्धर्वविवाह । दुवैले आपसमा माला साटे । गाला चाटे । पति-पत्नी भए
इनी । पति-पत्नीहुनुको परिणाम हो गर्भधारण र त्यसको प्रतिफल हो
सन्तानोत्पत्ति । सह वीर्य करवावहै, पुत्रान् विन्दावहै बहून् ।

वातावरणमा वसन्तऋतु आयो । लतामा कोपिला फक्रिन
थाल्यो । इला पुष्पवती भइन् । बुधले ऋतुदान दिए । इला गर्भवती
भइन् । काम तमाम भयो ।

सृष्टिको त्यस आदिम युगमा वंशवृद्धिको महत्त्व ठूलो थियो ।
असल सन्तानको उत्पादनलाई पुरुषार्थका रूपमा लिइने गर्दथ्यो । इलाको
गर्भमा पनि पुत्र शिशुको वास थियो ।

इला दिनानुदिन गहुङ्गिदै गइन् । पत्नीको हेरविचार र गर्भस्थ
शिशुको संरक्षण र संस्कार गर्नु उनको दायित्व हुनगयो । त्यसैहुनाले
उनले भ्रूणभुरो गर्भस्थ छदै शिशुलाई विभिन्न नीति र आचारशास्त्रको
शिक्षा-संस्कार दिनथाले ।

पला घडीमा । घडी होरामा । होरा प्रहरमा । प्रहर अहोरात्रमा ।
अहोरात्र सप्ताहमा । सप्ताह पक्षमा र पक्ष पनि महीनामा परिवर्तित हुन
थाल्यो । अब इलाको प्रसवको समय पनि नजिकिदै थियो । यस्तैमा
एकदिन इलाले बुधलाई भनिन्—

“मलाई सधैं सधैं यो गुफामित्र बस्दा बस्दा कुम्सिए-बाफिएजस्तो
पो भयो । बाहिर फेर ननिस्केको पनि धेरै भयो । यसो कतै खुला
ठाउँमा गएर घुमफिर गर्न बस्न पाएहुन्थ्यो । पहराको परखाल र
चट्टानको चौकिल्लाले घेरेको यस निसासिने ओडारबाट यसो कतै बाहिर
हरियो परियो देखिने स्वच्छ र शुद्ध हावा पाइने शिखर ठाउँतिर जाऔं न
हुदैन ?”

“हुन्छ तिम्रो यस्तो इच्छा छ भने त्यसै गरौं ।” उनको प्रस्तावमा
समर्थन जनाए बुधले ।

“तर तिमी यस्तो अवस्थामा हिड्न सकौलि कि ?” उनले
इलालाई सोधे ।

“बिस्तारै विस्तारै हिड्न सकिहाल्छु नि । तपाईं साथमा भएपछि
हात समाएर पनि हिड्न पाइन्छ । यस्तो बेलामा अलि अलि श्रम र
हलुको हिड-डुल पनि गरिरह्यो भने हलुङ्गिदाका लागि सजिलो हुन्छ

भन्थे, अस्ति मलाई भेट्न आएका गाउँ-घरका शुडेनीहरू ।" इलाले भनिन् ।

"हो यो कुरा ! त्यसै भएर हाम्रो बुबाले आमालाई डुलाउन-घुमाउन लगेको पनि मलाई आफू गर्भमा छदैदेखि थाहा छ ।" बुधले थपे ।

अब इलाको दोहद मनोरथ पुन्याउन बुधले केही समय बाहिर फेर घुम्न डुल्न जाने निर्णय गरे । उनले आवश्यक सामान कुम्लि-कुटुरीपारे । यात्राको समय भयो । हामी नहुँदा यस गुफाको सुरक्षा गर्नु भनेर उनले मनमनै वनदेवीलाई भने ।

मङ्गलं भगवान् विष्णुः मङ्गलं गरुडध्वजः ।

मङ्गलं पुण्डरीकाक्षः मङ्गलायतनम् हरिः ॥

मङ्गल उच्चारण सँगै कुम्ली बोकेर बुध अघि अघि लागे । इला उनका पछि पछि । दुवै जना गुफाबाट बाहिर निस्के । कतै कुनै एउटा सुरम्य ठाउँ खोज्दै तिनीहरू बाटालागे । अलिक परगएर दुवै जानाले एकछिन चौतारीको स्याहालमा विश्राम गरे ।

"अब कता जाने भन ?" सोधे, इलासँग बुधले ।

अँ साच्चि ! तपाईंले उहिले एकपल्ट मलाई पुरु पर्वत घुमाउन लानुभएको थियो नि ? कति राम्रो थियो त्यो ठाउँ ! त्यतै जाऔं न ? मैले त कहिले पनि बिर्सिन्न त्यहाँको रमाइलो ।" इलाले भनिन् ।

"एकातिर पुरुनगा नदीको प्रवाह । अर्कोतिर माथि भिरालो पहराबाट छहराका रूपमा ओर्लिँदै कलकल-कलकलगदै छलछल-छलछल बगेकी पुण्यसलीला पुरुसलीला (छल्ली) को जल । त्यसकै सेरोफेरोमा सिरानको मानव वस्ती शीर्षण्य । त्यहाँ माथिको पुरुपर्वत, पुरुकूट, पुरुकोट पुरुनगा राजहाँसका जोडी खेल्ने पुरुकूट-हृद, पुरुकूट-गुफा । मलाई त त्यसै पुरुपर्वतको रमणीय गुफामा प्रसूतिका भएर पौरुषवान् पुत्र जन्माउने इच्छा छ ।" अत्यन्त उत्सुकता देखाउँदै इलाले भनिन् ।

"भोलि छोराकी आमा हुने गर्भिणी पत्नीले चाहे-मागेका सबै कुरा उसका पतिले पूर्ति गर्नुपर्छ भन्छन् । तिम्रो यति इच्छा पनि किन पूरा नगर्नु त ! पुरु पर्वतमै गएर प्रसूता हुने तिम्रो चाहना पूरा होस् ।" ठठ्यौलो पारामा बुधले भने ।

बुध र इला त्यस पर्वतको फेदीहुदै बग्दै आइरहेकी पुरुनगा नदीका गढतीरै गढतीर लागे । धेरै पर पुगेपछि शीर्षणग्राम लाग्न नदी तर्नुपर्ने भयो । सुत्केरीको गहुङ्गो जिउ । आफ्नै शरीरको सन्तुलन राख्न गाह्रो छ । त्यस माथि लभर लभर सारी । कसरी पुग्ने पारि ! देख्दा सानै देखिए पनि वेग दह्रो हुन्छ पहाडी नदीको ।

“अब कसरी तर्ने यो नदी ?” इलाले भनिन् ।

“कसरी तर्ने नि ! अकिल लाउनुपर्छ । बुद्धि चाहिन्छ । सकिहाल्छ नि !” बुधले भने

“कस्तो अकिल लगाउने ?” उनले सोधिन् ।

“लः तिमी बुई आऊ मेरा पिठ्यूँमा । म बोकेर तारिदिन्छु ।” बुधले भने ।

“होइन के भन्या होला ! यति ठूलो पेट छ । त्यसैमाथि पेटमा बच्चा छ । पिठ्यूँमा बोक्दा मेरो पेट फुट्दैन ?” इलाले आफ्नो भकारे पेटदेखाउँदै भनिन् ।

“हो त नि हगि ! मेरो सुद्धि पनि ।” बुधले भने

“प्रतिदिन वैदिक स्वाध्यायगर्ने, आमाको गर्भदेखि विद्यापारङ्गत सोमको छोरा बुध भएर पनि कस्तो त ! साङ्गोपाङ्ग वेद-वेदाङ्गमा पारङ्गत व्यक्तिमा त मन्त्रशक्तिको प्रयोग गर्ने सीप पनि हुनुपर्ने ? विद्या र धन सँगालेर थुपारेर मात्र हुदैन । त्यसको उपयोग पनि हुनुपर्दछ । नत्र उपयोगमा नआउने धन र विद्याको के काम !” इलाले भनिन् ।

“होइन, के भन्न खोज्यौ तिमीले ?” बुधले प्रश्न गरे ।

“मैले के भन्न खोजे भने सिद्ध मन्त्रको प्रयोग गरेर यस पुरुनगाको जललाई एकछिन पतालिनै अन्तर्जला गराउन मिल्दैन ! सरस्वती नदी जस्तै । म पनि हेरूँ न त आफ्ना पतिले आर्जन गरेका मन्त्रशक्तिको प्रभाव !” इलाले भनिन् ।

“तिमीले ठीक भन्यौ इला ! तर वर्षौ वर्ष लगाएर साधनाद्वारा अर्जित शक्तिको ससाना कुरामा प्रयोगहुनु त्यसको दुरुपयोग हो । ठूलो लक्ष्यसिद्धि अथवा लोक एवं समाजको उपकार र कल्याणका लागि हुनुपर्दछ, यसको प्रयोग ।”

“एउटा गेडा जीराका लागि अमूल्य हीरा फोर्नु हुदैन । हीरा त मात्र फोर्नुपर्छ, ठूलो उद्देश्य प्राप्तिका लागि । मौकामा चौका हान्न मात्र फोर्नुपर्छ हीरा । नत्र भइन्छ कीरा ।” थपे बुधले।

“क्षमा रहोस् स्वामी ! मैले यो कुरा बुभेकी थिइन् ।”

“तिमीले भनिहाल्यौ । लः एकपल्टका लागि मैले बहिःसलीला पुरुपन्नगालाई अन्तः सलीला बनाइदिन्छु ।”

“बुधले मन्त्र पढे । पुरुपन्नगाको पानी देखादेखी पातलिदैँ पातलिदैँ पातालतिर पतालियो । बगरजस्तै भइन् नदी । क्षुद्रजला भइन् सुजला । अनि बुधले नदीका ढुङ्गाबाट तर्किदैँ तर्काउँदै इलाको हात समाएर उनलाई पारिलगे ।

देख्यौ त मेरो मन्त्रशक्ति !” पारि पुगे पछि बुधले हास्दै भने ।

“देखें ख्वामित् ! देखें । मैले ! माने हजुरलाई ! मैलेपनि जस्ता-तस्तालाई पतिवरण गरेकी छु र ! विद्वान् सोमपुत्र बुधकी पत्नीहुन पाएकी छु म । के कम छु र म पनि !” स्वाभिमानसाथ इलाले भनिन् ।

नदी तरेर पारि गएपछि केही तेर्पाँ केही उकालो हिड्दै थकाइमार्दै पहाडको शीर्षभागमा पुगे, बुधदम्पती । त्यहाँ एउटा वर-पीपलको चौतारो पनि थियो ।

“एकछिन यहाँ बसौं है ?” असिना-पसिना भएकी इलाले स्याँ-स्याँगर्दै भनिन् ।

“हुन्छ बसौं न त एकछिन् । साह्रै थाकें म पनि !” दुवैजना एउटा चौतारामा बसे ।

त्यस ठाउँमा मानिसहरूको वस्ती थियो । शिरमा फेटा बाँधेका केही मानिस ओहोर दोहोर गरेको पनि देखियो । हेर्दा सौम्य शिष्टजस्ता देखिने एउटा मानिस भेट भए त्यही ।

“यो ठाउँको यस बस्तीको नाउँ के होला ?” सोधिन् विनम्र भएर इलाले ।

“शीर्षण्य>सिर्सेनी । यो पुरुपर्वतको एउटा प्रसिद्ध भाग हो । वेद र शास्त्रपढेका शिष्ट, आर्य, विद्वान् द्विजवर्य र मल्लयुद्धमा पराक्रम

देखाउने क्षत्रिय एवं वैश्य अर्य एवं आर्य ब्राह्मणहरूको ठूलो वस्ती भएको यो क्षेत्र देवभूमि नै हो यतातिरको, स्वर्गभूमि नै हो, अमरभूमि।^{१२}

यहाँका आचारनिष्ठ वेद-वेदाङ्गविद् आर्य ब्राह्मणहरू विश्वेदेव ब्राह्मणका रूपमा पनि सर्वत्र पूजित हुन्छन् । यहाँका धेरै जसो विद्वान् पण्डित र मल्लविजयीहरूले ती राजा-रजौटा र सामन्तहरूबाट सम्मानचिह्नका रूपमा शीर्षण्यपट्ट अर्थात् फेटा पाएका हुन्छन् र तिनै फेटा शिरमा गुथेर हिँड्छन् । यसलाई यहाँ अत्यन्त गौरवको विषय मानिन्छ । शिरमा शीर्षण्य गुत्तेहरूको बस्ती भएकाले यस ग्रामक्षेत्रलाई नै जन-जिब्रोमा शीर्षण्य>सिर्सेनी भनिन्छ ।^{१३} यहाँका शीर्षण्य ब्राह्मणवर्गले जे कुरा बोल्दछन् र जे जस्ता आचरण गर्दछन् । लोकले पनि त्यसैको अनुकरण अनुसरण गर्दछ— यद् यद् शीर्षण्याचरितम्, तत्तदनुवर्तते लोकः।^{१४}

“यहाँ वरिपरि देखिने पार्श्ववर्ती डाडौँ-पखेराहरू सबै पुरुपर्वतकै अन्तर्गत छन् । यस्तो ठाउँ यस भेकमा अन्त कतै छैन ।” आफ्ना थात-थलाको स्वाभिमान साथ परिचय दिए यसरी ती व्यक्तिले ।

यसको पुरुपर्वत नाउँ कसरी रह्यो होला ?” अब हाम्रो यो जिज्ञासा पनि शान्त गरिदिनुहुन्छ कि ! हामीलाई त तपाईंका अमृतमय वाणी एकछिन पनि नबिसाई सुनूँ सुनूँ लाग्यो ।

इलाको यस्तो अनुरोध सुनेपछि ती द्विजवर्यले फेरि भन्न थाले—

विधाता ब्रह्माजीले बनाएको विधि अनुसार यस जगत्मा चार थरि युग हुन्छन्— सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि । यस्ता एकहत्तर ओटा दिव्य युगहरूको एउटा मन्वन्तर हुने गर्दछ । यस्ता मन्वन्तरहरूको संख्या

^{१२} अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा.सू. ३।१।१०३। यत्। ण्यतोपवादः ।

अर्य स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् ? आर्यो ब्राह्मणः। (-दीक्षित, सिद्धान्त कौमुदी ।)

^{१३}(क) शिरसे हितं शिरसि वर्तमानं वा शीर्षण्यम् ।

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे — अम. २।८।६४ ।

(ख) शीर्षण्या रसना रज्जुरस्य ।

शीर्षण्या शिरसि बद्धा रसना मेखला इव । इति सायण भाष्यम्। ऋग् १। १६२।

८।

^{१४} शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितम् । इति श्रीमद्भागवतटीका । ५।४।१४।

चौध ओटा छ । यो मन्वन्तर यसका आदि राजा मनुका अधीनमा हुन्छ । मनुको यसै कालावधिलाई नै मन्वन्तर भनिएको हो ।^{९५}

माथिका चौध मन्वन्तरहरू मध्ये छैठौँ मन्वन्तरको नाउँ चाक्षुष मन्वन्तर हो । यसका आदि राजा चाक्षुष मनु हुन् । इनको जन्म सृष्टि विस्तारक ब्रह्माका चक्षु अर्थात् आँखाबाट भएको हो । चाक्षुष मनुले यसै पर्वत शिखरमा सन्तान प्राप्तिका लागि समाधि कसेका थिए । तपस्या पश्चात् यिनका ऊरु, पुरु र शतद्युम्न लगायत छोराहरू जन्मे ।^{९६}

ती मध्ये माहिला छोरा पुरु यसै क्षेत्रका राजा भए । पुरुको राजधानी यसै पर्वतमा थियो । पुरुको राजधानी भएको यो प्रसिद्ध पर्वतको नाउँ त्यसै बेलादेखि पुरुपर्वतका नाउँले सर्वत्र विख्यात भयो । यिनले आफ्नो निवास गृहका वरिपरि एउटा कोट/दुर्गको निर्माण गरेका थिए । त्यसै भएर यसको नाउँ पुरुकोट भएको हो । पछि पछि त राज्यनै पुरुकोट नाउँले प्रसिद्ध भयो । यतिमात्र होइन, यहाँका ह्रद, पर्वत, गुफा, नदी सबै पुरुनाउँ सँग संबद्ध भएर व्यवहृत हुन थाले ।

अनि ! अनि द्विजवर्य ! अनि के भयो ?" बडो उत्सुकता साथ जिज्ञासा गरिन् इलाले ।

तिन ताका राजा पुरुका राज्यमा आठ गणराज्यहरू थिए ।^{९७} ती मध्ये एउटा गणराज्य आर्य थियो । आर्यगणको बसाई यस पर्वत देखि उत्तर पूर्वको पर्वत इस्मा परिक्षेत्रमा भयो ।

पछिल्ला समयमा इस्मा राज्यको राजधानी आर्यग्राम/ अर्जी थियो र इस्माको प्रवेशद्वार देहली । यसलाई अहिले दोहली भनिन्छ ।

^{९५}(क) मनोरन्तरमवकाशोऽवधिर्वा यस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।

(ख) मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेक सप्ततिः । अम. कालवर्गः ।

(ग) एवं चतुर्युगस्थानां स्थापिता ह्येकविंशतिः।

कृतत्रेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥ लिङ्गपुराणम् ॥

(घ) 'मन्वन्तरं मनोःकालो यावद् धारयते प्रजाः ।

एको मनुः सकालस्तु मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ कालिका पुराण । अ २७।

^{९६}ऊरुः पुरुः शतद्युम्नः प्रमुखाः समहाबलाः ।

चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयो ऽभवन्।

^{९७}षष्ठे मन्वन्तरे चासीत् चाक्षुषाख्यस्तदा मनुः ।

आर्या प्रसूता भव्याश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।

महानुभावाः लेखाश्च पञ्चैतेऽप्यष्टका गणाः ॥ विष्णुपुराण । ३अंश, मन्वन्तराख्यान ।

कालान्तरमा आर्यग्रामबाट स्थानान्तरित भएर केही आर्यहरू शीर्षण्य परिक्षेत्रमा आएर बस्नथाले । आर्यग्राम अभिजन भएका तिनै आर्यहरू बस्ने ठाउँको नाउँ आर्यालयीय हुन गयो । त्यसैको विकसित रूप हो, आजको रयाले ।

यो विवरण सुनेपछि त्यो क्षेत्र बुध र इला दुवैलाई भन् साह्रै मन पन्यो । वैदुष्य र पराक्रमको यसै थलोमा हाम्रो शिशुले जन्म लिनुपर्दछ । उनले आपसमा यही सल्लाह गरे । अनि यसै निर्णयमा टेकाए आफूलाई ।

पुरुपर्वत धेरै कुराले सुरम्य र सम्पन्न थियो । जाती, बेली, चमेली, गुराँस, तगर तथा रात्रिगन्धा जस्ता विभिन्न जातका फूलहरू पुरु अर्थात् प्रचुर मात्रामा पाइन्थे त्यहाँ ।^{९८} इनका परागहरूले यहाँको वातावरण पुरु अर्थात् सुगन्धित थियो । बुध र इला यसैगरी पुरु पर्वतको थुम्कोमा आइपुगे । त्यसलाई मानिसहरू पुरुकूट^{९९} भन्दथे । यहाँ एउटा सुन्दर ह्रद>दहथियो जसलाई पुरुह्रद भनिन्थ्यो । यसै पुरुनग /पुरुपर्वतका फेदीमा पन्नग/सर्पजस्तै नागबेली भएर बग्ने पुरुनगा/पनाहा^{१००} नदी प्रवहमान छन् । पर्वतका सिरानमा ढुङ्गाबाट निर्मित चौकिल्लाले घेरिएको एउटा देवी मन्दिर थियो । पुरुकोट^{१०१} भन्दथे मानिसहरू यसलाई ।

^{९८} पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च । अम ३। १। ८३ ।

^{९९}(क) मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानुतराशिषु ।

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्।अम. ३।३। ७९ ।

(ख)मायायमनृते यन्त्रे तुच्छे पुच्छे च कैतवे ।

राशावयोधने दम्भे हलाङ्गे लोहमुदगरे ।

शैलशृङ्गे गोपुरे च निश्चले कूट उच्यते ॥ त्रिकाण्डशेष ।

^{१००}पुरुनगा >पुन्नगा>पन्नगा> पनाहा ।

पुरुशब्दो नदीवाचक इति शब्दरत्नावल्याम् ।

नगशब्दः पर्वतवाचकः ।

हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥अम.२।२।३।

न गच्छतीति नगः । नभ्राणपान्नवेदा नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र

नक्र नाकेषु प्रकृत्याः । पासू इति नलोपाभावः ।

^{१०१}कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा इति कोटः

कुट प्रतापने ।

भावे करणे वा घञ् । दुर्गम् । मेदिनीकोष ५

यस पुरुकोट परिक्षेत्रको सर्वोच्च शिखर पुरुपर्वत हो । अहिलेको नापमा यो २६९०मीटर अग्लो छ । उहिले यो शिखर यस क्षेत्रका माध्यन्दिन शाखाध्यायी तागाधारीहरूले अध्ययन अध्यापन गर्ने थलो थियो । अमरभूमि शीर्षण्य क्षेत्रका विद्वान्, याज्ञिक, वाचक तथा पुरोहितहरू कथा, पुराण, पौरोहित्य र शास्त्रहरूका अध्यापन कार्यका लागि यस भेकमा आमन्त्रित हुने गर्दथे ।

यतिमात्र होइन, शुक्ल यजुर्वेदको माध्यन्दिन शाखाध्यायी गुरु, शिष्य र तागाधारीहरूको समेत श्रावणी उपाकर्म गर्ने थलो समेत हुनाले यहाँको अग्लो पर्वतलाई पनि मानिसहरू माध्यन्दिनीय पर्वत भन्नथाले ।

समयले कोल्टे फेर्दैगयो । कालान्तरमा यहाँ सामूहिक श्रावणी उपाकर्म कृत्य हुन छाड्यो । यो लेख मही मथ्ने मधानीका जस्तै पोरा परेको देखिने हुनाले पछिल्लो लोकजिब्रोले पहिलेको माध्यन्दिन मधानेलाई महीपार्ने मधानीको अर्थमा बुझ्न थाल्यो । त्यसै अर्थमा लौकिक उच्चारण हो आजको मधाने ।

यसरी बुध र इला त्यहाँ वरपरका प्राकृतिक दृश्यहरू हेर्दै रमाउँदै पुरुपर्वतको^{१०२} एउटा रमणीय गुफामा पुगे । तिनीहरूले त्यही आफ्ना फिटि-कुम्ली बिसाए । त्यस वस्तीमा नवागन्तुक पाहुना आएको थाहा पाएर गाउँलेहरूले आफूकहाँ भएको दही मही आटो पिठो जे छ ल्याएर तिनीहरूलाई उपलब्ध गराए । इलाले तीन ओटा ढुङ्गा ठड्याएर चुलो बनाइन् बुधले दाउरा खोजेर ल्याए । त्यस राती जे उपलब्ध भयो त्यही खानपिन गरे । थकाईले ग्रस्त ती दम्पती यसो पल्टेका मात्र के थिए, निदाइहाले

शालग्राम नदी कृष्णा गण्डकीको प्रस्रवणक्षेत्रमा रहेको यो सुन्दर पुरुपर्वतको परिक्षेत्र महर्षि भृगुको पनि आश्रम र साधनाक्षेत्रहो । यो पुरुपर्वत यस भेकका सबै पर्वत शिखरभन्दा अग्लो पनि छ ।

उहिले कर्दमपुत्री ख्यातिका पति भृगुऋषिले तपस्या गरेको स्थल र भृगुको आश्रम, दुवै गण्डकी प्रस्रवणक्षेत्र अन्तर्गत पुरुपर्वतकै पार्श्ववर्ती पर्वत परिसरमा पर्दछन् । द्वापरयुगमा पनि ऐतिहासिक महत्त्वको यो

^{१०२}पिपर्ति, पूर्यत इति वा पुरुः। पृ-मिदि-व्यधि-गृधि-धृषि-दृशिभ्यः कुः।

उणा.१।२४।उदोष्ठ्यपूर्वस्य । पा.सू. इति उत्त्वम् । पर्वतविशेषः। देवलोकः। पुष्पपरागः।
एते पर्यायशब्दाः । नदीभेदः इति मेदिनी कोषः ।

पुरुपर्वत र यसको निकटमा रहेको भृगुक्षेत्र पावन तीर्थ थियो । यो स्थल धार्मिक पर्यटन स्थलको रूपमा प्रख्यात थियो । महाभारतीय उपाख्यान अनुसार तृतीय पाण्डव अर्जुनले हाल हिमरूक्>फिमरूक (धर्मावती) र माण्डवी नदीको दोभान रापतीको शिर ऐरावतमा आएर कौरव्यपुत्री उलुपीसँग विवाह गरेका थिए । पछि हिमाली तीर्थको यात्रागर्ने क्रममा पूर्वतर्फ लाग्दैगर्दा अर्जुन वशिष्ठपर्वत हुँदै यसै भृगुतुङ्ग>भुर्तुङ्ग र भृगुस्तोम>भृगुथुममा आएका थिए । उनले यहाँ आएर धेरै गाईदान गरे । यहाँबाटै गण्डकी प्रस्रवणको किनारै किनार लाग्दै पहाडबाट तराईको समथरमा ओर्लेर उनी अङ्ग बङ्ग र कलिङ्गतिर निस्केका थिए ।^{१०३} यिनै भृगुका छोरा हुन् भार्गव परशुराम तथा भार्गव शुक्र ।^{१०४} उहिले भृगुका वंशज देवदत्त नामक एकजना ऋषिले भृगुतुङ्गमा आएर तपस्या पनि गरेका थिए ।^{१०५}

यसै पुरुपर्वतका नजिकै पूर्वतिर ऋषि विभाण्डकका छोरा महर्षि शृङ्गीको तपस्थली छ, जसलाई जनजिब्रोले ऋष्यशृङ्ग>रेसुङ्गा भन्दछ । महर्षि शृङ्गी अयोध्यापति दशरथकी छोरी राजकुमारी शान्ताका पति हुन् ।

यता पुरुपर्वतका पुरुगुहामा आएका केही दिनपछि नै बुधपत्नी इलालाई प्रसूति व्यथा लाग्यो । उनले यसै पुरुपर्वतका गुफामा एउटा पुत्ररत्न जन्माइन् ।^{१०६} न्वारनको समय आयो । इलाले कुलगुरु वशिष्ठलाई पनि आमन्त्रण गरिन् । नामकरण हुने एघारौँ दिन शीर्षण्यग्राम अमरभूमिका ऋत्विज ब्राह्मण तथा वशिष्ठले विधिपूर्वक यज्ञमण्डपमा नामकरण संस्कार सम्पन्नगरे ।

^{१०३}-महाभारत चम्पू,मुकुन्दशर्मा चालिसे । पृ ७८

^{१०४} शुक्रोदेत्यगुरुः काव्यमुशनाभार्गवःकविः । अम- १

^{१०५} पश्यन् भृग्वश्रमं तत्र उत्तरं गतवान् शनैः॥

पूर्वभागे तु गण्डक्या विविक्तं विजनं शुभम्।

दृष्ट्वा तीरेषु विश्रान्तस्तपोभूमिमचिन्तयत् ।

भृगुतुङ्गं समासाद्य शङ्कराराधने रतः॥

हिमशैले महारण्ये हृषीकेशाश्रितो मुनिः।

देवदत्त इति ख्यातस्तपस्यति महत्तपः ॥ वाराह पुराण अ. १४६।५१,५२,५५।

^{१०६} पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुरवाः ।

भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते । -महाभारत ।

बुध आत्रेयले छोराको नाउँ पत्नी इलाका कोखबाट जन्मेका हुनाले ऐल राखे । जन्मदाँ त्यो शिशु पुरुषपर्वत नै थर्किने गरी अतिनै कङ्कलाशब्द गरेर रोएको थियो । पुरुषपर्वत र वरपरका डाँडाकाँडा सबै गुञ्जित भङ्कृत भएका थिए । त्यसैहुनाले यस्तो जन्मदै शक्तिशाली जातकको बोलाउने नाउँ घरछिमेकमा पुरुरवा पनि हुनगयो ।^{१०७} इला र बुधका पुत्र ऐल पछि यसै पुरुरवा नाउँले लोकमा प्रसिद्ध भए ।

पहिले कन्याका रूपमा जन्मेकी इला तपस्याद्वारा सुद्युम्न भएकी थिइन् । कुमारवनमा पाएको शाप अनुसार उनी फेरि इलाका रूपमा परिवर्तित भइन् । एउटा सन्तान जन्मे पछि स्त्रीरूपबाट मुक्त हुने शापवाणी हुनाले पुरुरवाको न्वारन हुनासाथ तिनै बुधपत्नी इला पुनः सुद्युम्न भइन् ।

अङ्गपरिवर्तन सगैं उनको चालढाल बानी बेहोरा समेतमा परिवर्तन आयो । उनलाई तत्काल पूर्वस्मृति भयो । उनलाई आफ्नो राज्यतिर फर्कने हतार भयो । उति बेलाका आफ्ना शिकारी सहयोगी र पछि छोडिएका सैनिक र बन्दोवस्तीका लावालशकर खोज्दै उत्तिखेरै पति बुध, पुत्र पुरुरवा, पुरुनगा नदी र पुरूकूट सबै बिर्सेर र छोडेर पुरुषपर्वतबाट सुद्युम्न खुरुखुरु दक्षिण लागे आफ्ना देशतिर ।

संस्कारले वंश खेदेको हुन्छ । वंशले संस्कारलाई डोर्न्याएको हुन्छ । उहिले मातृविहीन सोमको लालन-पालन ब्रह्माले गरेका थिए । त्यसपछि मातृत्यक्त बुधको लालन-तालन सोम आत्रेयले गरेका थिए । त्यसैगरी बुध आत्रेयले पनि मातृवियुक्त पुरुरवाको सम्पूर्ण भरण-पोषण गर्नुपन्यो । नवजात शिशुको स्याहार-सुसारको समस्त दायित्व उनकै जिम्मामा आयो । उसको रेखदेख गर्नु र उसलाई उचित शिक्षा-दीक्षा

^{१०७}(क) पुरुर्नाम पर्वतः । पुरौ=पुरुषपर्वते रौति इति पुरुरवाः ।

किं वा पुरु=प्रचुरं यथा स्यात् तथा रौतीति पुरुरवाः ।

ऐलः, उर्वशीरमणः, चन्द्रवंशीय आदिराजः, एते पर्यायाः । -शब्दकौस्तुभ

(ख) ततो बुधाश्रमं प्रायाद् इडारूपाश्रिता सती ।

बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ॥

सोमपुत्राद् बुधाद् राजन् ? तस्मात् जज्ञे पुरुरवाः ।

जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुद्युम्नतां गताः ॥ -अग्निपुराण

(ग) पुरुषश्च पुरुर्नाम यत्र जज्ञे पुरुरवाः ।

भृगुयत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ॥ -महाभारत ३। ९०। २२।

दिएर आफ्नो खुट्टामा उभिने पार्नु बाबुको नाताले बुधकै थाप्लामा थोपरियो ।

समय बित्दैगयो । ज्ञान र विज्ञानका विद्वान् पिताको शिक्षा दीक्षा पाएर बुधपुत्र पुरुरवा छोटो समयमै अध्ययन, संस्कार, शिष्टाचार जस्ता विशिष्ट आर्यगुणले सम्पन्न भए । उनी पनि अब किशोर अवस्थाबाट युवावस्थातिर प्रविष्ट भए । छोरालाई युवावस्थामा टेक्नलागेको थाहा पाएपछि बुधले उनलाई भने—

“पुरुरवा ?”

“आज्ञाहोस् बुबा !”

“तिमीले हाम्रो चन्द्रवंशको सुकीर्ति बढाउनु पर्दछ । तिमी अब चक्रवर्ती राजा बन्नुपर्दछ । परन्तु यो कार्य त्यति सजीलो छैन । यसका लागि ठूलो साधना चाहिन्छ । यस लोकमा तपस्याद्वारा सिद्ध नहुने केही कुरा छैन । जस्तै असाध्य र अप्राप्य वस्तु किन नहोस्, त्यो पनि तपस्याबाट प्राप्त हुन्छ ।^{१०८} तिमी अब आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिका लागि भगवान् विष्णुको तपस्या गर ।” बुधले छोरालाई सल्लाह दिए ।

हवस् बुबा ! हजुरको आज्ञा शिरोपर छ । म त्यसै गर्छु ।” पुरुरवाले पिताको आज्ञा स्वीकार गरे ।

तर बुबा ? कहाँ गएर तपस्या गरौं । त्यस ठाउँबारे पनि मलाई आज्ञाहोस्^{१०९} । पुरुरवाले विनम्र भएर पिता बुधलाई सोधे ।

“पुरुरवा ? गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रको जुनसुकै ठाउँ पनि विष्णुको आराधनाका लागि उपयुक्त छ । यहाँका प्रत्येक शालका रूख र शिलाहरू शालग्राम स्वरूप हुन् ।^{११०}

^{१०८}तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।

दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने ॥ -मत्स्यपुराण ।

^{१०९}शाले शालवृक्षप्राये ग्रामो निवासो अस्य विष्णोः स शालग्रामः ।

अन्यच्च गुह्यं वक्षामि शालङ्कायन तच्छृणु ।

तव प्रीत्या प्रवक्षामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् ॥

शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने शुभम् ।

योऽयं वृक्षस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः ।

एतत् कोऽपि नजानाति विना देवं महेश्वरम् ॥ वाराहपुराण, शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णनोऽः ।

शालग्रामगर्भा कालीगण्डकीको पावन वातावरणमा हुर्केका विष्णुमय शालवृक्षका पवित्र पात र लिंगाहरू दैनिक देव, पितृ र अतिथि यज्ञका लागि दुना बोता, खोंचा, खोरी, चारकुने, एवं टपरी र लपेस आदिका लागि उपयोगी हुन्छन् ।

यस गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रका शालका अग्राख खण्डहरू हजारौं हजार वर्षसम्म यहाँको मृद्गर्भमा रहदाँ यहाँका पावन जलवायुका प्रभावमा स्वयं पनि श्यामल शालग्राम बन्दछन् । त्यसैहुनाले यस पावन परिक्षेत्रमा जहाँसुकै वसेर तपः साधना गर्दा हुन्छ ।

तथापि यस पुरुपर्वतको उत्तर शीर्षण्यग्रामको पारिपट्टि पुरुसलीलाछल्लीको पाखा तथा मालिका भगवतीको काखामा उहिलेदेखि योगी-तपसीहरूले साधना गरिआएको पावन तपोवन छ ।^{११०} लोकमा अहिले पनि त्यो ठाउँ तपः नामले परिचित छ । त्यही गएर तिमीले भगवान् विष्णुको आराधना गर ।” बुधले छोरालाई सल्लाह दिए ।

अब पुरुरवाले त्यसै तपोवनमा बसेर धेरै समयसम्म भगवान् विष्णुको तपस्या गरे । उनका तपःसाधनाले लक्ष्मीपति पुरुषोत्तम प्रसन्न भए । उनले पुरुरवालाई तिमी अब चाँडैनै यस क्षेत्रको राजा हुने छौ र पछि सप्तद्वीपा पृथिवीकै सम्राट् बन्ने छौ भनेर आशीर्वाद दिए ।

विष्णुको वरदान पाएपछि पुरुरवा पुरुपर्वत फर्के । उनी तपस्याबाट फर्केको थाहा पाएपछि त्यहाँको जन समाजले उनको ठूलो स्वागत गर्‍यो । समस्त राजगुणले सम्पन्न भएका पुरुरवालाई राजा भएर त्यस क्षेत्रको संरक्षण गर्न अनुरोध गरे त्यहाँका निवासीहरूले । पुरुरवाले चाहेकै कुरा थियो त्यो । यसरी वैदिक विधिपूर्वक पुरुरवाको राज्याभिषेक भयो । उनी त्यस भेकको राजा भए । यसै पुरुपर्वतदेखि पश्चिमतर्फ माण्डवी नदीका किनारको सुन्दर एवं समथर भूमिमा अवस्थित प्रतिष्ठानग्रामलाई^{१११} उनले आफ्नो राजधानी बनाए ।^{११२} त्यसको नाउँपछि

^{११०}मालिकेति गौर्या नाम । शब्दकल्पदुमः।

^{१११}(क) नेपालका पण्डित र इतिहासविद्हरू हाल पश्चिम नेपालको प्यूठानलाई नै प्रतिष्ठानपुर भन्दछन् भने भारतीय लेखकले प्रयाग निकटको भूसी ग्रामलाई ।

हरिप्रसादः कविरुच्चशिक्षः

प्रेष्ठः प्रतिष्ठानपुरप्रसिद्धः ।-योगी नरहरिनाथः । हरिप्रसाद

आचार्यकृतगोरक्षशाहवंशभूमिका ।

प्रतिष्ठानपुर राखियो । ११३ यसको पूर्ववर्ती सीमा त्यसबेला पुरुवर्तीघाट>पुर्तिघाटसम्म थियो ।

यथा राजास्तथा प्रजाः । जसरी राजा पुरुरवा, जन्मदा पुरुपर्वत थर्किने गरी कोकोहोलो मचाएर रोएका हुनाले पुरुरवा नाउँले प्रख्यात थिए । शीर्षण्यग्राम अमरभूमिका यजुर्वेदी विद्वान् ब्राह्मणहरु पनि पुरुपर्वत थर्किनेगरी शुद्ध, स्पष्ट एवं सस्वर वैदिक स्वाध्यायगर्ने हुनाले यौगिकरूढ अर्थमा पुरुरवा ब्राह्मणका रूपमा यत्र तत्र प्रख्यात भए ।

लाक्षणिक अर्थमा तिनै राजा पुरुरवाद्वारा पूजित एवं सम्मानित भएका अर्थमा अथवा प्रसिद्ध राजा पुरुरवाका देशका निवासी हुनाले पनि पुरुरव ब्राह्मण भनेर लोकमा ख्यातिप्राप्त भए । ११४

यति मात्र होइन, यी कर्मिष्ठ विद्वान् ब्राह्मणहरुको स्थान लोकपूजित विश्वेदेव ब्राह्मण गणमा पनि सुनिश्चित भयो । विश्वेदेव ब्राह्मणहरुको संख्या समय समयमा घट-बढ भएको पाइन्छ । हाल वर्तमान समयमा इनीहरु सात थरि छन् । ११५

शीर्षण्यग्राम अमरभूमिका यी पुरुरव विश्वेदेवसँगै अर्का माद्रव नामका विश्वेदेव ब्राह्मणहरुपनि विशेषतः पार्वण श्राद्धमा निमन्त्रित हुन्छन् । त्यहाँ इनीहरु श्राद्धकर्ता यजमाहरुबाट हस्तार्घ र पादार्घ आदिबाट पूजित हुन्छन् । ११६

(ख) रेसुङ्गापर्वतान्नातिदूरे प्रतिष्ठानपुर(प्युठान) मण्डलस्य शिरसि गोमुखपर्वतः प्रथमानो विराजते । अष्टाध्यायी, शारदाप्रभा व्याख्या । -व्याख्याता हरिप्रसाद आचार्यः। उपक्रमः (थ)

११२ प्रतितिष्ठति अत्र इति प्रतिष्ठानम् । अधिकरणे ल्युट् ।

११३ प्रतिष्ठानपुरे रम्ये राज्यं सर्वनमस्कृतम् ।

चकार सर्वधर्मज्ञः प्रजारक्षणतत्परः । देवीभा . १।१३।२।

११४ मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो यथान्योर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद् वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

११५ इष्टिः श्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥ स्मृतिः ।

११६ श्राद्धसम्बन्धिनो विश्वेदेवाः पुरुरवो माद्रवो नामानः अद्य कर्तव्य महालयापरपक्षान्तर्गत पार्वणश्राद्धे एष पादार्घ्यो वः स्वाहा ॥ तर्पणेकोद्दिष्टपार्वणश्राद्धविधिः श्रीवाबू माधवप्रसाद शर्मा । वाराणसी-१

पुरुरवाले अब आफ्नो राज्यविस्तारको कार्य थाले । उनको राज्य विस्तृत हुदै आर्यावर्तको फेदी गङ्गा यमुना सरस्वतीको त्रिवेणी सङ्गम प्रयाग सम्म पुग्यो । त्यो ठाउँ इनलाई साह्रै नै मन पन्यो । उनले आफ्नो विशिष्ट प्रतिष्ठा कायमगर्ने उद्देश्यले त्यहाँपनि राजधानी वसाए । त्यसको नाउँपनि प्रतिष्ठान नै राखियो ।^{११७} यसरी इनी धर्म कर्म र तप तीनै कुराले विशिष्ट चक्रवर्ती सम्राट् भए ।

राजा पुरुरवाले चक्रवर्ती सम्राट् बन्न एक शय ओटा अश्वमेध यज्ञ पनि सम्पन्न गरे । ती यज्ञहरूमा उनले ब्रह्मणहरूलाई प्रशस्त दक्षिणा दिएर प्रसन्न गराए । यतिमात्र होइन, ढोकामा आउने गरीब-गुरुवाहरूलाई पनि तिनका इच्छा अनुसार दान दिएर भरिपूर्ण पारे । उनी आफ्ना बाबुजस्तै तेजस्वी र विद्वान् त छदैथिए । अब त दानवीरका रूपमा पनि त्यस भेकमा प्रसिद्ध भए ।

त्यस पछि पुरुरवाको मैत्री स्वर्गका राजा देवराज इन्द्र सँग पनि भयो । यसरी यिनै पुरुरवाबाट सोमवंशको विस्तार भयो । यिनलाई सोमवंशको आदिराजा पनि भनिन्छ ।

एकपल्टको कुरा । एकशय अश्वमेध यज्ञ पछि पुरुरवा इन्द्रसँग भेट गर्न स्वर्गलोक गएका थिए । । उनको सम्मान र मनोरञ्जनका लागि देवलोकको राजधानी अमरावतीको राजकीय प्रेक्षालयमा भव्य पानगोष्ठीका साथै देवाङ्गना अप्सरा र गन्धर्वहरूको विशेष कला अभिनय दिव्यनृत्य देखाउने आयोजना भयो ।

निश्चित समयमा आकर्षक परिधानमा पाहुनाहरूको आगमन हुनथाल्यो । देवलोकका आतिथेय-दम्पती देवराज इन्द्र र इन्द्राणी शचीसमेत प्रेक्षालयमा भित्रिए । त्यस पछि मर्त्यलोकका विशिष्ट राजकीय अतिथिका रूपमा पुरुरवाको आगमन भयो । उनको अगुवानी इन्द्र, इन्द्राणी, र देवगुरु बृहस्पति आदिले गरे । सर्वप्रथम तिनीहरूको सम्मानमा वेदमन्त्रद्वारा स्वस्तिवाचन गरियो—

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

^{११७} एवं प्रभावो राजर्षिरैलस्तु पुरुषोत्तमः ।

देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ॥

राज्यं सन्धारयामास प्रयागे पृथिवी पतिः ।

उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ हरिवंशः २६।४४।४६

स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्तिनस्ताक्षर्योऽरिष्टनेमिः

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

खान, पान र उपहार गोष्ठी पछि मनोरञ्जनको कार्यक्रम प्रारम्भ भयो । त्यसबेला देवाङ्गना उर्वशीका आँखा रही रही पुरुरवा प्रति आकृष्ट हुनथाले । जसले गर्दा नृत्यमा विघ्न पर्न थाल्यो । पटक पटक नृत्यको ताल बिग्रिरहदाँ इन्द्रलाई रीस उठ्यो । उनले उर्वशीलाई पृथिवी प्रवासको शाप दिए । उर्वशी ओरालो लागिन् पृथ्वीतिर ।

भेटघाट सकेपछि पुरुरवा पनि स्वर्गबाट विदा भए । धेरै समयको उडानपछि उनको वायुरथ आफ्नो द्रुतगतिलाई घटाउँदै पुरुकोटको खुल्ला चउरमा विस्तारै टक्क अडियो । पुरुरवा रथबाट ओर्ले । उर्वशी पनि पुरुरवालाई खोज्दै पछ्याउँदै त्यहिँ ओर्लिन् ।

त्यस शान्त एकान्त रमणीय हरियो दुभी चउरमा ओर्लेकी स्वर्गपरी उर्वशी राजा पुरुरवाका अगाडि आएर ठिङ्ग उभिइन् । पुरुरवा पनि देवाङ्गना उर्वशीको कामकटाक्षले घाइते थिए नै । यहाँ पनि फेरि दुवैका आँखा जुधे । मन मिले दुवैका, मनका आशा-आकाङ्क्षाहरु पनि मिले ।

अब उर्वशीका पाउ छमछम पाउजेब बजाउँदै पुरुरवा उभिएका ठाउँतिर अनायास सर्न थाले । तिनका हिडाँइ सगैँ थप् थप् गर्ने पाइतलाको ध्वनि र त्यस ध्वनिकै तालमा सहयोगी बनेर बग्ने पाउजेबका कर्णप्रिय छमछम्याट सुनेपछि पुरुरवाको मनले पनि आफूलाई रोक्न सकेन । उ स्वयं पनि धिन्ताङ् धिन्ताङ् हुँदै उर्वशीतिरै लम्क्यो । पुरुरवा र उर्वशी दुवैले एक अर्कालाई भेटे । गाढ आलिङ्गनमा बाँधिए । प्रगाढ प्रेमहृदमा चुल्म्सै डुबे दुवैजना । प्रेमीयुगल पुरुरवा र उर्वशीको त्यसै वन निकुञ्जमा गान्धर्व विवाह भयो । त्यहाँकी पुरुकूट द्यौराली यसकी साक्षी भइन् ।

त्यसै रमणीय वन निकुञ्जमा अब पुरुरवा र उर्वशीबाट कामयज्ञको पूर्वाङ्ग प्रारम्भ भयो । स्वाहाकृत्य सम्पन्न हुनका लागि हवन-वेदिकामा कामज्वालाको धिफ्को उठाउनु पहिलो आवश्यकता थियो । अरणि मन्थनको लगन भयो । अर्घ अर्थात् योनिका आकारमा शमी काष्ठकी अरणिपात्र बनेर तल बिछिइन् उर्वशी । माथिल्लो काठ

मन्थनदण्ड अर्थात् मधानी भए पुरुरवा ।^{११८} यसरी अरणि मन्थनको कार्य प्रारम्भ भयो । गायत्री त्रिष्टुप् र जगतीछन्दका उदात्त अनुदात्त स्वरजस्तै उच्चैः नीचैः भएर मन्थन दण्डले अरणि मन्थन थाल्यो ।^{११९} केही छिन पछि योनिवेदिकाबाट योजक अग्निज्वाला उत्थो ।^{१२०}

भोक्ता भए पुरुरवा । भोग्या भइन् उर्वशी । होता भए पुरुरवा अब । प्रज्वलित अग्निवेदी भइन्, उर्वशी । ओठ बिटे मुख भयो प्रोक्षणी पात्र । अब स्वाहा यज्ञ शुरू भयो । पुरुरवाले उर्वशीमा आयुर्मय घृत निषेक गरे— आयुर्वै घृतम् ।

यसरी पुरुरवा र उर्वशीको कामयज्ञको पूर्णाहुति निर्विघ्न सम्पन्न भयो । यज्ञमा आयुर्मय घृतनिषेकको फलस्वरूप पुरुरवाबाट उर्वशीमा आयु आदि सात पुत्रहरू जन्मे । छोराहरूलाई जन्म दिएपछि उर्वशी पुनः अमरावती फर्किन् । जेठो छोरा आयुबाट पत्नी इन्दुमतीमा नहुष जन्मे ।^{१२१} सोमवंश यसरी क्षत्रिय वंशको रूपमा फैलियो ।^{१२२}

यसरी पुरुपर्वतले पुरुरवाको प्रसिद्धि भयो भने पुरुरवाले पुरुपर्वतको । यसै अभिजनस्थलबाट पछिका वंशजहरू पुरुवंशीका नामले

^{११८} अग्ने जनित्रमसि वृषणौ स्थ

उर्वस्यायुरसि पुरुरवा आस ।

गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि ।

त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि ।

जागतेन त्वा छन्दसम मन्थामि । यजु. ४। २

^{११९} उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः । पा.स. ।

^{१२०} वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः । -गोभिलसंग्रहः ।

^{१२१} बुधस्य तु महाराज? विद्वान् पुत्रः पुरुरवाः ।

तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥

तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मानः आयुर्धीमानमावसुः । -हरिवंश २६ । १ ।

^{१२२} इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।

अश्वमेधशतं साग्रमकरोद् यः स्वतेजसा ॥

पुरुरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।

हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्दनम् ॥

लोकैश्वर्यमगाद् राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ।

उर्वशी तस्य पत्नीत्वमगात् तद्रूपमोहिता ॥ -मत्स्यपुराण अ. २४ ।

पनि प्रख्यात भए । यो प्रसिद्धि आर्यावर्त वा भरतखण्ड भरि मात्र होइन, समस्त जम्बूद्वीप भरि नै फैलियो ।

पछि गएर यसै वंशमा भगवान् कृष्णले पनि अवतार लिए । सामान्य प्राणीहरूमा चार कला हुन्छन् । मनुष्यमा पाँचदेखि आठ कला सम्म हुन्छन् । अंशावतारहरूमा आठदेखि बाह्र कलासम्म हुन्छन् । ¹²³ सोह्र कलाहुने अवतारलाई पूर्णावतार भनिन्छ । सोमवंशी कृष्ण पनि पूर्णावतार हुन् । इनी चन्द्रमा भैं षोडश कलायुक्त थिए। अतः इनलाई पनि नाउँका पछाडि चन्द्र जोडेर कृष्णचन्द्र भन्न थालियो ।¹²⁴

सोमवंशको क्षत्रिय हाँगाको विस्तार हुँदै गयो । तिनै पुरुरवाका नाति राजा नहुषबाट ययाति जन्मे । ययातिका दुई पत्नी थिए—देवयानी र शर्मिष्ठा । ती दुवै पत्नीहरूबाट पाँच पुत्र भए । राजा ययाति अत्यन्त भोगलिप्सु थिए । उनी बूढो भएर अशक्त हुन्ज्यालसम्म पनि उनको काम पिपासा शान्त भएन ।

एकदिन उनले आफ्ना पाँचै भाई छोराहरूसँग केही समयका लागि उनको यौवन मागे । अघिल्ला चार भाईले यो कुरा स्वीकार गरेनन् । उनलाई राजा ययातिले शाप दिएर देश निकाला गरे । ययातिले कान्छो छोराको नाउँ आफ्ना पूर्वज पुरुरवाको जस्तो कीर्ति थाम्ने होस् भनेर पुरु राखेका थिए । उनले बाबुको कामभोगको इच्छा पूर्णहोस् भनेर उनलाई आफ्नो यौवन दिए । पछि तिनै आज्ञाकारी पुत्रलाई ययातिले राज्यको उत्तराधिकारी बनाए ।

पुरुपर्वतमा जन्मेका तिनै राजा पुरुरवा र तिनका वंशज पुरुहरूको प्रसिद्धि उनको अभिजनस्थल पुरुबाटै भयो । यसरी सोमवंशको एउटा हाँगा पुरुवंश, आफ्नो पुर्ख्यौली पुरु स्थल>थर नाउँले चिनिने भयो ।¹²⁵

¹²³ अमृता, मानदा, पुष्प, पुष्टि, तुष्टि, द्युति, शाशनी, चन्द्रिका, कान्ति, ज्योत्स्ना, श्री, प्रीति, अङ्गदा, पूर्णा र पूर्णामृता ।

¹²⁴ एते चाष्टकला पुंसां कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । श्रीमद्भागवत ।

¹²⁵ जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव । -अभिज्ञान. कालिदास

ययातिका पाँच छोरा मध्ये माहिला तुर्वसु थिए । पिताको शाप पाएर उनी सपरिवार विदेसिए । ^{१२६}जादाँजादाँ उनीहरू कश्यप सागरका किनारमा पुगे । त्यताबाट तिनीहरू नौकामा चढेर यूरोप छिरे । यूरोप पुगेका तुर्वसुका सन्ततिहरू आर्यसंस्कृति र सभ्यताबाट टाढिदै गए । इनीहरू गोमांसभक्षी भए । इनले बोल्ने गरेको संस्कृतभाषा शुद्धउच्चारणका अभावमा अव्यक्त अस्पष्ट हुदै विकृत भयो । ^{ज्ञात}धेरैजसो मानिसहरू आफ्ना भावहरू शब्दले मात्र पूर्णतया अभिव्यक्त गर्न नसक्दा बोल्दाखेरि आँखा, कुम, हात, हत्केला र औलाहरूको समेत संकेत गर्दथे । त्यसो हुनाले अस्पष्ट बोल्नु र बीच बीचमा अंग संकेत गर्नु नै म्लेच्छहरूको परिचय हुनपुग्यो । ^{१२८}यसरी पुरुवंशी ययातिका शापित पुत्र तुर्वसुबाट म्लेच्छवंश विकसित भयो ।

कुशिकनन्दन कौशिक^{१२९} विश्वामित्र पुरुरवाबाट उर्वशीमा जन्मेका अमावसुका वंशज हुन् । हिमालयबाट उत्पन्न भएकी कोशीनदीका तटमा यिनी बस्दथे । ^{१३०}उनले हिमवद्देशमा पार्वतीनन्दन स्कन्दलाई शिक्षा दीक्षा दिएका थिए । ^{१३१}यी हिमवद्देशीय ऋषि विश्वामित्रका एकशय छोराहरूमा एकजना थिए सुश्रुत । श्रुतधर थिए यिनी । एक पटक सुनेको कुरा विर्सिन्नथे । विश्वामित्रले इनलाई आयुर्वेदको विशेष अध्ययनका लागि काशी पठाएका थिए । ^{१३२}विश्वामित्रले आफ्ना तपोबलद्वारा ऋग्वेदको

^{१२६}गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिशतेषु च ।

पशुधर्मेषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि । मभा. १। ८४। १५।

म्लेच्छाना पशुधर्मित्वम् ।

^{१२७}गोमांसभक्षको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।

सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ बौधायनवचनम् ।

^{१२८}म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । ।

^{१२९}कुशिकस्यापत्यम् (ऋष्यण्) । कुशिके तद्वंशे भव इति वा (अण्) कौशिकः ।

^{१३०}कौशिकी परमोदारा पवित्रा च महानदी ।

दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता॥

लोकस्य हितकार्यायै पवित्रा भगिनी मम ।

ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ।

भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ वा. रा. १।३४। ८-१०

^{१३१}शिवपुराण

^{१३२}विश्वामित्रो मुनिः श्रेष्ठः पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।

तृतीयमण्डलको साक्षात्कार गरेका थिए। मन्त्रराज गायत्रीमन्त्रका प्रथम द्रष्टा ऋषि पनि विश्वामित्र हुन् ।

विश्वामित्र जन्मले क्षत्रिय भए पनि इनले कठोर तपस्या गरे । पहिलो तपस्याले इनी ऋषि भए । दोस्रो तपस्याले इनी राजर्षि भए । तेस्रो तपस्याले इनी महर्षि भए । अनि चौथो तपस्याले ब्रह्मर्षि ।

विश्वामित्र स्वयं गोत्रकार ऋषि भए । यस गोत्रका प्रवर ऋषि थिए—विश्वामित्र, अघमर्षण र कौशिक ।

तपस्याका लागि मात्र होइन, यज्ञका लागि पनि प्रसिद्ध थिए विश्वामित्र ऋषि । यिनैले दशरथको अतिस्नेहले पुलपुलिएका राम लक्ष्मणलाई शिक्षा दीक्षा दिन र तिनबाट यज्ञ रक्षा गर्न आफ्ना साथमा सिद्धाश्रममा ल्याएका थिए । बाटामा तिनीहरू गङ्गाकिनारको जंगलमा बास बसे । अर्को दिन बिहान राम र लक्ष्मणलाई समन्त्र मुखप्रक्षालन, दतितवन र स्नान आदि सिकाएर सुसंस्कृत गरी शिष्य बनाए । अनि बला र अतिबलाको दीक्षा दिएर तिनलाई प्रशिक्षित गरे । त्यस ठाउँलाई अहिले रामदतितवन धाम भनिन्छ ।

विश्वामित्रले एकपल्ट ठूलो यज्ञ गर्नथाले । यज्ञ गर्दागर्दै अचानक घिउको कमी भयो । घिउ नभएर यज्ञ रोकिने स्थिति आयो । ऋषिले आफ्ना एकसय चारजना छोरा र शिष्यहरूलाई समेत तुरुन्त घिउको बन्दोवस्त गर्न अह्वाए । तत्कालै भने जति घिउ कहाँ पाउनु ? सबैले असमर्थता प्रकट गरे ।

विश्वामित्रका छोराहरूमध्ये एकजना थिए कौशिक । इनी साह्र हिम्मती र बाबुजस्तै तपस्वी थिए । कौशिक तत्काल कोशीनदीका तटमा गए । उनी सँग हात जोडेर प्रार्थना गरे । कोशीनदीको जल उत्तिखेरै घिउमा परिवर्तित भयो । ^{१३३}विश्वामित्रको यज्ञ निर्विघ्न सम्पन्न भयो ।

पुरुषार्थी कौशिक त्यसै बेलादेखि घृतकौशिक नाउँले प्रसिद्ध भए । उनी स्वयं पनि गोत्रकार ऋषि भए । इनबाट घृतकौशिक गोत्र चल्यो । अब घृतकौशिक गोत्रका प्रवरऋषि भए—घृतकौशिक अघमर्षण र विश्वामित्र ।

वत्स वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥-भावप्रकाश । पू ख..
^{१३३} तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश । पृष्ठ २६२ - टीकादत्त बराल ।

यस गोत्रका प्रवरऋषि अघमर्षण पनि ऋग्वेदीय अघमर्षण सूक्तका द्रष्टा ऋषि हुन् । इनको पहिलेको नाउँथियो—कुशेशय । कुशेशयले भारद्वाज गोत्रकी कन्या बिन्दुमतीसँग बिहे गरेका थिए ।^{१३४}

सत्यव्रत त्रिशङ्कुलाई आफ्नो पुण्यदान दिएपछि कुशेशय तेजोहीन भए । पछि हाल हिमवद्देश नेपालको डोटीमा अवस्थित भगवती शैलेश्वरी पीठमा गएर भगवती पार्वतीको तपस्या गरेपछि उनको कृपाबाट इनले एउटा वैदिक सूक्तको साक्षात्कार गरे । त्यसबाट इनको अघमर्षण अर्थात् कष्ट वा पापको विमोचन भयो । अनि इनी यसै अघमर्षण नाउँले विख्यात भए ।^{१३५}

नेपालको हाल तनहुँ जिल्लातिर वसोवास गर्ने घृतकौशिक गोत्रीयहरू आफ्नो प्रवरनामको उच्चारण घृतकौशिक शालङ्कायन विश्वामित्रका रूपमा गर्दछन् । गोपर्वतका तपस्वी पाणिनि पनि विश्वामित्र गोत्रीय हुन् । इनी शलङ्क सन्तति हुनाले इनको नाउँ शालङ्कायनि पनि थियो ।^{१३६}

पाणिनिका पुर्खा उहिले हिमवद्देशबाटै शालातुर>लाहोर ग्रामतिर गएको कुरा पनि यसैबाट पुष्टि हुन्छ । आफ्ना गोत्रकार ऋषि विश्वामित्रको नाउँ विश्व+अमित्रको रूपमा कलङ्कित नहोस् भनेर इनले आफ्नो अष्टाध्यायीमा वको अकारको दीर्घ गर्ने छुट्टै सूत्र पढे ।^{१३७}

^{१३४} कौशिक संहिता ।

^{१३५}(क) अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः।

अनुष्टुप् तु भवेच्छन्दो भागवृत्तस्तु दैवतम्॥ अग्निपुराणअ.२१५। ४३

(ख) ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोध्यजायत।

ततो राज्यजायत।

ततः समुद्रोर्णवः।

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद् विश्वस्य मिषतो वशी ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः॥ ऋग्. ८। ८। ४८

^{१३६}पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ ।

शालातुरीयः.....॥- पुरुषोत्तमदेव । त्रिकाण्डशेषः ।

^{१३७} मित्रेचर्षौ । पा. सू.

एकपल्ट महातपस्वी कौशिक विश्वामित्र हिमवद्देशको पावन पर्वत शिखरमा बसेर तपस्यागर्न लागेका थिए । मर्त्यलोकका ऋषि, तपस्वी र राजाहरूले कुनै ठूलो तपस्या वा यज्ञगर्दा त्यसका पुण्य प्रभावले मेरो इन्द्रपद खोसिन्छ कि ? भन्ने ठूलो डर हुन्थ्यो, इन्द्रलाई । त्यसै हुनाले उनको तपोभङ्ग गर्न अमरावतीका इन्द्रले विभिन्न उपाय गर्दथे । विश्वामित्रको तपोभङ्ग गर्न पनि देवराज इन्द्रले अमरावतीबाट मेनका अप्सरा पठाए । मेनकाले विश्वामित्रको तपोभङ्ग गरिन् ।

तपोभङ्ग भएपछि उनी त्यहीँ गर्भवती भइन् । तिनका कोखबाट त्यहाँ एउटी पुत्रीको जन्म भयो ।^{१३८} छोरी जन्माए पछि मेनकाले नवजात शिशुलाई त्यहीँ छोडेर आफू देवलोकतिर लागिन् । महान् तपस्वी विश्वामित्रकी ती कन्या साह्रै तेजिली ओजिली थिइन् । ऋषिका तपःप्रभावले तिनलाई मांसभक्षी द्विस्रक जन्तुले पनि केही गर्दैनथे ।^{१३९} आमा मेनकाले वनमा अलपत्रै छोडेर गएको ती शिशुको हेरचाह त्यहाँका शकुन्त अर्थात् पक्षीहरूले गरिरहेका थिए ।^{१४०}

कश्यप सन्तति कुलपति महर्षि कण्व शुक्लयजुर्वेदी थिए । इनी शुक्लयजुर्वेद अन्तर्गत काण्वशाखाका प्रवक्ता थिए । हिमवद्देशका यसै जङ्गलमा इनको विशाल गुरुकुल थियो । जसमा दशहजार शिष्यगणहरू भोजन तथा आवासको सुविधासाथ अध्ययन गर्दथे ।^{१४१} एकपल्ट सरस्वतीले इनलाई आर्यभाषा धर्म र शिक्षाको प्रचार-प्रसारका लागि समुद्रपारका देशहरूमा जाने आज्ञा दिइन् । उनको आज्ञा पाएर काश्यप गोत्रीय महर्षि कुलपति कण्व ॐ कृण्वन्तो विश्वम् आर्यम् भन्दै विश्व कल्याणको प्रतीक स्वस्तिक चिह्नको पताका फर्फराउँदै प्राचीन मिश्र देशसम्म पुगेका थिए । इनले नै यूरोपेलीहरूलाई आर्यदीक्षाले दीक्षित

^{१३८} जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।

प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् -म.भा.१।७२।८।

^{१३९} नेयं हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसभक्षिणः ।

पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्तां मेनकात्मजाम्॥

^{१४०} शक्नोति उत्पतितुम् इति शकुन्तः पक्षी । शकधातोः उणादिः उन्तः प्रत्ययः ।

^{१४१} मुनीनां दशसाहस्रं योन्नपानादिभोजनात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वैकुलपतिः स्मृतः ॥ विष्णुधर्मसूत्र

गरेका थिए ।^{१४२} प्राचीन जर्मनहरू हिटलरले विश्वयुद्ध नगराउँदा सम्म आफूलाई आर्यहुनुमा गौरव ठान्दथे ।

म्लेच्छहरूका ती देशहरूमा अत्यन्तै जाडो हुन्छ । हप्तौं महीनौं सम्म घामको मुख देख्न पाइदैन । अतः म्लेच्छहरू सूर्य उदाउँदा वा घामलाग्दा अत्यन्तै खुशी हुन्छन् । सूर्यास्त र सूर्योदय हुनेठाउँ इनीहरूका लागि पर्यटकीय गन्तव्यस्थल हुने गर्दछन् । यूरोपभरि त्यसैहुनाले सूर्यको वार रविवारका दिन विदा दिइन्छ । गहुजौ काट्ने बेलामा विदा दिइन्छ । धेरै जाडोमा बस्नेहुनाले यूरोपेलीहरूको मुहार तामाका जस्तो र गोरो हुनेगर्दछ ।

अत्यन्त जाडो हुने त्यस म्लेच्छदेश यूरोपमा मुख्यतः गहुँ र जौ मात्र खेती हुने गर्दछ । त्यहाँ धान खेती हुदैन । त्यसै भएर गहुँ र कोदोलाई देवभाषामा म्लेच्छभोजन भनिन्छ । त्यहाँका मानिसहरूको भोजन नै जौ-गहुँ र तिनका विविध प्रकार परिकार हुन् ।^{१४३}

कण्व र उनका शिष्यहरूले नै यूरोपमा देववाणी संस्कृतको प्रचार गरेका थिए । पछि यूरोपेली आर्यहरूले सोमपानका ठाउँमा सुरापान गर्नथाले । तिनीहरूको जँड्याहा जिब्रोले शुद्ध संस्कृत उच्चारण गर्न सकेन । त्यसैकारण तिनीहरू म्लेच्छ भए । तिनका भाषा पनि म्लेच्छ भए ।^{१४४} आर्यभाषा संस्कृतबाट विकृत हुनाले नै त्यहाँका कतिपय शब्दहरू आज पनि संस्कृतसँग मिल्दा जुल्दा छन् । संस्कृत संग यूरोपेलीभाषाको पारिवारिक सम्बन्धहुनुमा इनै कश्यप र इनका सन्तति महर्षि कण्व काश्यपको योगदान छ ।

^{१४२}सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ ।

म्लेच्छान् संस्कृत्य चाभाष्य शिष्यान् दशसहस्रकान् ॥ -भविष्यपुराण।

^{१४३}(क) म्लेच्छभोजनम्।

भुज्यते यद्र इति भोजनम् । कर्मणिल्युट्. म्लेच्छानां भोजनम् म्लेच्छभोजनम् ।
यावकः इति शब्दरत्नावली ।

(ख) म्लेच्छभोजनः। भुज्यते असौ इति भोजनः । म्लेच्छानां भोजनः म्लेच्छभोजनः
गोधूमः । इति त्रिकाण्डशेषः।

(ग) केक, पाउरोटी, पास्ता, पिज्जा, पेष्ट्री, बर्गर, बिस्कुट, टोस्ट, स्याण्डविच आदि ।

^{१४४}(क) म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। पा.धा.पा. । पचाद्यच् ।

(ख) न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । व्या.म.भा.पस्पशाह्निक

एकदिन इनै महर्षि कुलपति कण्व काश्यपले वनमा विश्वामित्र एवं मेनकाकी शिशु छोरीलाई देखे ।^{१४५} उनको हृदय स्नेहले द्रवित भयो । ऋषिले ती कन्यालाई आफ्नो आश्रममा ल्याएर सबैभन्दा पहिले उनको नामकरण संस्कार गरे । शकुन्त अर्थात् पक्षीहरूले हेरविचार गरेर केही समय पालेको हुनाले तिनको नाउँ शकुन्तला राखियो ।^{१४६} औरस पुत्री विश्वामित्रकै भए पनि पोष्या पुत्रीका रूपमा कुलगुरु महर्षि कण्वले नै आर्यवंशीय शिष्टाचार सिकाउँदै शकुन्तलालाई हुर्काए बढाए र पढाए पनि, आफ्ना गुरुकुलमा ।

छोरा छोरी जन्माएर आमाले छोडेर हिड्ने त सोमवंशको परम्परानै जस्तो भयो- उहिले ताराले बुधलाई छोडिन् । इलाले पुरुरवालाई छोडिन् । उर्वशीले आयुआदि पुत्रलाई छोडिन् । अहिले आएर मेनकाले शकुन्तलालाई ।

समय बित्दै गयो । आफ्ना सन्तानलाई जन्मदिएर पालि-ताली हुर्काए-पछि तिनलाई कर्म पनि दिनुपर्छ । अब शकुन्तलाको विहेको उमेर पनि भइसकेको थियो । कुनै भने जस्तो वर-घर चाहि भेटिएको थिएन । यसका लागि कण्वऋषि चिन्तित रहन्थे ।

तिनताकैदेखि यो सोमतीर्थ सिद्धक्षेत्रका रूपमा प्रसिद्ध थियो । धेरै टाढा टाढाबाट साधकहरू यहाँ आएर आफ्ना साधना र तपस्याद्वारा आफूले चाहे-चिताएका सिद्धिहरू प्राप्त गर्दथे । यसका साथै विभिन्न समस्याग्रस्त मानिसहरू यहाँका काश्यप गोत्रीय त्रिकालदर्शी सिद्धहरूसँग आफ्नो र आफ्नाहरूको चिहना-टिपन देखाउन र ग्रहदोष कटाउन यसै सोमतीर्थमा आउनेगर्थे । कण्वऋषि पनि हुर्किँदै बढ्दै युवति भइसकेकी आफ्नी पालिता पुत्री शकुन्तलाको भविष्य हेराउन र उनको ग्रहदोष कटाउन यसै सोमतीर्थमा आएका थिए ।

पछिसम्म पनि सोमतीर्थ र सूर्यहस्ता सुपा देउरालीको यो सेरो फेरो वाक्सिद्धि प्राप्त भएका त्रिकालदर्शी सिद्धहरूको थलो रह्यो । चिहना, टिपन र ग्रह-शकुन हेर्ने फलादेश गर्ने यस्ता सिद्धिप्राप्त

^{१४५} महर्षि काश्यप द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् । म.भा. १।

^{१४६} शकुन्तैः पक्षिभिर्लाप्यते पाल्यते वा इति शकुन्तला ।

निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिक्षिता ।

शकुन्तलेति लामासा-कुलपति तपोधनम् । म.भा. १। १२। १४।

व्यक्तिलाई यहाँको स्थानीय बोलीमा सिद्ध तथा प्रभु भनिन्थ्यो । यसै परम्परामा पछिल्ला समयमा पनि यस क्षेत्रका सिद्ध पुरुषहरू जस्तै शूर्पहस्ता सुपाका ब्रह्मचारी घिमिरे प्रभु, स्वर्गद्वारी प्रभु बामरुकका प्रभु, नुवाकोटका प्रभु, नयाँथरिका प्रभु, खाँचीका प्रभु र रेसुङ्गा प्रभु आदि सिद्धहरूको महिमा गान आजसम्म पनि यहाँको जनश्रुति र अनुश्रुतिहरूमा गाइन्छ ।

यता महर्षि कण्वले आफ्ना पुख्र्यौली काश्यपहरूको थलो सोमतीर्थमा आएर त्यहाँका सिद्ध ज्योतिषहरूसँग छोरी शकुन्तलाको चिना-टिप्पन हेराएर रुद्री, जप र शान्ति गरेर उनको अनिष्ट ग्रहदोष कटाइदिए, उता सोम आत्रेयकै वंश परम्परामा पुरुरवाबाट उर्वशीमा जन्मेका अमावसुका सन्तति पुरुवंशी राजा दुष्यन्त आएर यसै हिमवद्देशका ऋषि कौशिक विश्वामित्रकी औरस पुत्री तथा काश्यप कण्वकी पोष्या पुत्री शकुन्तलासँग गान्धर्व विवाह गरे ।

केही समय पछि राजा दुष्यन्तबाट इनै शकुन्तलामा एउटा छोरा जन्मे । तिनको नाउँ भरत राखियो । तिनै भरतको नाउँबाट यस भूखण्डको नाउँ भरतखण्ड रह्यो । त्यसै बेलादेखि अत्रि-आत्रेयगोत्रीहरू सँग काश्यप गोत्रीयहरूको बिहावारी लेन-देन शुभ हुन्छ भन्ने भनाउरी आज पनि र अभै पनि छ ।

सोमतीर्थ पहिलेदेखि नै काश्यप गोत्रीयहरूकै क्षेत्र हो । अहिले पनि गुल्मीको घमिरदेखि अर्घाखाँचीको ढिकुरा हुदैँ सोमतीर्थसम्म काश्यप गोत्रीय घिमिरेहरूको बाक्लै वस्ती छ । यस राजसूय यज्ञमा सोमलतासँग सम्बद्ध सबै कार्यमा इनैका पुर्खाहरूको योगदान थियो ।

शकुन्तलाका पुत्र भरतबाट भरतखण्ड नाउँ रहनुभन्दा पहिले यस हिमवद्देशको नाउँ आर्यावर्त थियो । नगाधिराज हिमालयकी पुत्रीभगवती आर्याको जन्मस्थल^{१४७} भएकाले आर्यावर्त रहनगयो । आर्यावर्त शब्द आर्य र आवर्त दुईशब्द समस्त भएरपनि बनेको छ । यसमा आवर्तको अर्थ फर्किनु हुन्छ – आर्याः आवर्तन्ते इति आर्यावर्तः^{१४८}

^{१४७}(क) कुमारी शैलतनया नवमाल्योर्नदीभिदि ।

सहापराजिता कन्या जम्बूद्वीपेषु च स्थिताम् ॥ इति मेदिनी

(ख) आर्या=पार्वती शैलतनया वर्तते यत्र इति आर्यावर्तः ।

^{१४८} मिश्रादिदेशं गत्वा आर्याः आवर्तन्ते प्रत्यागच्छन्ति यत्रेति आर्यावर्तः ।

हिमवदेशमा जन्मेर हाल भारतको उज्जयिनीलाई कार्यक्षेत्र बनाएका महाकवि कालिदास पनि यसै तथ्यलाई समर्थन गर्दछन् ।^{१४९}

राजकुमारी पार्वतीको जन्मस्थल भएकाले, कुमार कार्तिकेयको जन्मस्थलो भएकाले किं वा कौमारी शक्तिस्वरूपा अम्बिका भगवतीको उत्पत्तिस्थल तथा उनीद्वारा पालित भूखण्डे भएकाले^{१५०} पनि हिमवद्देश आर्यावत्तको नाउँ कुमारखण्ड, कुमारीखण्ड तथा कुमारिका खण्ड^{१५१} थियो । शास्त्रहरूमा कुमारीलाई महेश्वरहरूले ध्यानगरिने वरद र अभय मुद्रा भएकी दुईहाते गौरी पार्वतीको स्वरूप मानिएको छ ।^{१५२}

उहिले नेपालद्रोणी अर्थात् वर्तमान काठमाडौं उपत्यका विशाल कुमारी खण्ड वा कन्याखण्डको एक भागका रूपमा चिनिन्थ्यो ।^{१५३} त्यतिबेलाको कुमारखण्ड, यही कुमारीखण्ड कुमारिकाखण्ड तथा कन्याखण्ड नै हिमवद्देशपुत्री शकुन्तलाका पुत्र भरतको जन्म पछि भरतखण्ड^{१५४} का नाउँले प्रसिद्ध भएको हो । तिनताका विश्वामित्रकी मेनकातर्फकी छोरी शकुन्तलाका पुत्र भरतका नाउँले विख्यात 'यो

सरस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ ।

स्लेच्छान् संस्कृत्य चाभाष्य शिष्यान् दशसहस्रकान् ॥ -भविष्यपुराण
^{१४९}+++ वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तम्

आवर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः

उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ रघु. २५सर्गः ।

^{१५०} (क) कौमारीशक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।

योद्धुमभ्यायौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी ॥

(ख) मयूरकुक्कुटवृते महाशक्तिधरे नधे ।

कौमारीरूपस्थाने नारायणि ? नमोस्तु ते ॥

^{१५१} वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये

शेषेषु चान्त्यजजनाः निवसन्ति सर्वे । सिद्धान्तशिरोमणिः । गोलाध्यायः ।

^{१५२} गौरी कुमारिकारूपा ध्यायमाना महेश्वरैः ।

वरदाभयहस्ता सा द्विभुजा श्रेयसे सदा ॥ विष्णुधर्मोत्तरपुराण १२२।९ ।

^{१५३} कन्याखण्डैकभागस्य धृतवर्णाश्रमस्थितेः ।

नेपालद्रोण्यभिख्यस्य देशस्यास्य विशेषतः ।

कन्याखण्डान्तर्गतायां नेपालद्रोण्याम् । सुमतितन्त्र । सम्पादक -नयराजपन्त ।

मूमिका पृ.१५ ।

^{१५४} इदं भरतखण्डाख्यं तथा सम्यक् प्रकल्पितम् ॥

(स्कन्दपुराणे कुमारिकाखण्डः)

भरतखण्ड हिमवदेश नेपाल ठूला ठूला एकलाख गाउँ-शहरहरूमा विभक्त थियो ।^{१५५} यसैगरी विश्वामित्रका पिता गाधिको कान्यकुब्ज राज्यका गाउँको संख्या छत्तीसलाख थियो । पछि हिमवत्खण्डका भरतले दुवैलाई समन्वित गरे । यसै कन्याखण्ड, कुमारीखण्ड, कुमारिकाखण्ड वा भरतखण्डको विस्तृति हो, अहिलेको भारतवर्ष ।^{१५६} त्यसै हुनाले पुरातन अभिलेखमा नेपाललाई भरतखण्डमात्र उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१५७}

कुमारीहरू जन्मदै पवित्र हुन्छन् । शक्तिस्वरूपा हुन्छन् । पुरुषसँग लगनगाँठो कसिएपछि मात्र तिनको थर गोत्र निर्णय हुन्छ । त्यसै हुनाले कुमारीपूजन गर्दा तिनको जातपात हेरिदैन ।^{१५८} काष्ठमण्डपमा अहिलेसम्म प्रचलित कुमारी पूजन तथा कुमारी जात्रालाई पनि यसै सन्दर्भमा जोड्न सकिन्छ । नेपाल एकीकरण अभियानका प्रवर्तक राजा पृथ्वीनारायण शाह पनि चन्द्रवंशी राजा हुन् । स्वयं क्षत्रिय भए पनि यिनले वैश्य जातकी कुमारीलाई साक्षात् भगवतीको रूपमा पूजा गरे । तिनबाट प्रसाद र तिलकपाती लिएपछि मात्र उनी हनुमान ढोकाको राजगद्दीमा बसेका थिए ।

बूढा मरे । भाका सरे । उहिलेका कुरा खुइले । धेरै वर्षभए पछि मानिसले बालख कालको आफ्नै चित्र चिन्दैन । बुढेसकालमा भर्खर

^{१५५}(क) एको लक्षस्तु नेपाले ग्रामस्तत्र प्रवर्तते ।

षड्त्रिंशल्लक्षमानन्तु कान्यकुब्जे प्रतिष्ठितः ॥

पद्मपुराण। पातालखण्ड। अ. ४१।२०१।

(ख) एको लक्षञ्च नेपाले ग्रामाणां परिकीर्तितः।

षड्त्रिंशल्लक्षमानन्तु कान्यकुब्जे प्रकीर्तितम् ॥

स्कन्दपुराण ,कौमारिका खण्डः । अं ३९।१२९

^{१५६} भरतखण्डम्, भारतवर्षान्तर्गत कुमारिकाखण्डम् ।

कुमारिकेति विख्याता यस्य नाम्ना प्रकथ्यते।

इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम्।

यथा कृतावनीयञ्च नाना ग्रामादिकल्पना ॥

^{१५७} ॐ अद्य वाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे कलौयुगे जम्बूद्वीपे भरतखण्डे आर्यावर्तदेशे

हिमवत्पार्श्वे पुण्यभूमौ वाग्वती दक्षिणमूले वासुकिक्षेत्रे श्रीमति नेपालपत्तने

लिखितम् । सुमतिन्त्र । सं नयराजपन्त

^{१५८} तस्मात् तां पूजयेद् बालां सर्वजातिसमुद्भवाम्।

जातिभेदो न कर्तव्यः कुमारीपूजने शिवे ॥ तन्त्रसारः।

आफ्नो जवानीको चित्र हेर्दा म पनि यस्तो थिएँ र जस्तो लाग्छ । सय/पचास वर्ष बाच्ने मानिसको त यो स्थिति छ भने सृष्टिदेखि प्रलयसम्म प्रतिक्षण परिवर्तनचक्रमा फन्को मारिरहने पृथ्वीका धेरै कुरामा समयको पाप्रो लागेको हुन्छ, माप्री बसेको हुन्छ र लेऊ टाँसिएको हुन्छ ।

एउटाको जिब्रोबाट अर्काको जिब्रोमा र एउटाको कानबाट अर्काको कानमा सार्दै गएका यी सत्य तथ्यहरू जनश्रुति, अनुश्रुति र किंवदन्तीका भरमा मात्र जीवित र अस्तित्ववान् हुन्छन् । अतः अभिलेख र छापेका अक्षर मात्र पढ्ने बानी लागेकालाई यस्ता कुराहरू यदा कदा अविश्वसनीय पनि हुन्छन् । तर हामी पूर्वीयहरू यी तथ्यकथ्यलाई पूर्णतः नकार्न सक्दैनौं— नामूला वै जनश्रुतिः ।

समृद्धि र सम्पन्नताले उन्मत्त भएका पुरुहरू पछि पछि त आर्यग्राम र इस्माकोट निवासी सँग पनि युद्धगर्न थाले । इस्मा पनि पछि पछि अलग राज्यका रूपमा विकसित भयो ।

आज इतिहासका पानाहरू पल्टाउँदा सोम आत्रेयको वंश थलो र पुरुरवाको यस जन्मथलो पुरुकोटले सामान्य जनले पत्याउनै नसक्ने गरी धेरै उत्थान अवसान खेपेको छ । कहिले बढ्दै बढ्दै मुसिकोट घमिर र इस्मासम्म पुग्छ यसको सीमा । कहिले अघिल्ला समयका विशाल पुरुकोट राज्य आठ साँघ वा गण राज्यमा विभक्त हुन्छ । कहिले भने घट्दै घट्दै मुख्य पुरु पर्वतमै सीमित-सङ्कुचित हुन्छ यो । बीचमा फेरि एकपल्ट एक ढिक्का हुन्छ । पछि फेरि स्थानीय सामन्तहरूद्वारा शासित थुमे राज्यहरूको रूपमा टुक्रिन्छ ।

यस सन्दर्भमा कहिले पुरुकोट, मुसिकोट, धुरकोट, इस्मा र गुल्मीका नाउँले खण्ड-खण्डमा विखण्डित भयो यो त कहिले विभिन्न सैनिक टुकडीहरू एउटै गुल्म अन्तर्गत भएजस्तै एउटै गुल्मी अन्तर्गत गाभिएर पनि रह्यो । ब्राह्मण राजा सोम आत्रेयका कान्छाभाई दत्त आत्रेयका वंशज आर्य ब्राह्मणहरू स्वयं पनि इस्मा राज्यको राजा भएको इतिहास छ । यसरी कहिले ब्राह्मण, कहिले क्षत्रिय त कहिले मगरहरू पनि राजा भए यस भूखण्डका । यही कथा हो, पुरुपर्वत, पुरुकोट, इस्मा र यसका पार्श्ववर्ती भूखण्डको पनि ।

राजा पुरुरवाको यो भूमि जोडिने र तोडिने हार्ने र जित्ने कथा-व्यथाहरूका साथ ग्रीष्मको तप तप पसिना झार्ने तपनमा सेकिदै,

शिशिरको स्यूः स्यूः गराउने सिहिरेटो खप्दै र वर्षाका बलीन्द्रधारा आसुँ
रुदैहुन्छ त कहिले वसन्तऋतुको वासन्ती मादकतामा लट्ठिदै हुन्छ ।

इतिहासको यही भुल्ले पाखीभिन्न अतीतको गौरव बिर्सेर
सुस्ताएजस्तै भएकोछ, निदाए जस्तै भएकोको छ र अस्ताए जस्तै भएको
छ आज पुरुकोट । यहाँका स्वाभिमानी निवासीहरूले कहिले गर्लान्
आफ्ना पूर्वजका पौरखको पुनरावृत्ति ।

नौ

अत्रि ऋषिका माहिला छोरा एवं सोम आत्रेयका माहिला भाइ दुर्वासा ऋषि आफ्ना हजारौ शिष्यका साथ यत्र तत्र घुमिरहन्थे ।^{१५९} यिनी रूद्रांश भएकाले स्वभावैले अलिक रिसाहा थिए । अनि अनुनय विनय गरेमा चाडै खुशी पनि हुन्थे । दुर्वासा ऋषि मै हुँ भन्ने दानवीर कर्मवीरहरूको परीक्षा लिइरहन्थे । यस क्रममा यिनले अम्बरीष, मुद्गल, शकुन्तला, राम र लक्ष्मणको मात्र होइन, श्रीकृष्णको समेत परीक्षा लिइसकेका थिए । इनी पाहुना भएर मेजमानी गर्न रुचाउने खालका थिए । अतिथिको कसले कस्तो खातिर गर्छ ! भन्ने बारे इनी सधैं जिज्ञासु पनि थिए ।

घटना द्वापर युगको । प्रसङ्ग पाण्डव वनवासको । एकपल्ट दुर्वासा ऋषि आफ्ना दश हजार शिष्यजन साथमा लिएर कुरुराज दुर्योधनको पाहुनाबन्न गए । त्यहाँ दुर्योधनले शिष्य सहित दुर्वासालाई राजसी अतिथिको सम्मान दिए । चौरासी व्यञ्जनको राजसी सत्कारबाट प्रसन्न दुर्वासा आत्रेयलाई दुर्योधनले तिनताका वनवासका क्रममा द्वैतवनमा वसेका पाण्डवलाई पनि भेट्न अनुरोध गरे । विहानको समय

^{१५९} दुर्वासाः शङ्करस्याशचचार पृथिवीमिमाम् । विष्णुपुराण ११।१।२
CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नित्यकार्यमा व्यस्त रहने हुनाले मध्याह्न पछि भेट्दा उपयुक्त हुने कुरा पनि उनले बताए ।

मध्याह्न पछि पुग्दा सूर्यदेवबाट प्राप्त मनचिन्ते पाक ताउली द्रौपदीले माभेर घोट्याइसकेकी हुन्छिन् । दुर्वासा त्यसपछि पुग्दा कुटीमा सत्कार सामग्री हुदैन । अब भोकाएका दुर्वासा रिसाउँछन् । अनि पाण्डवलाई उनले शाप दिन्छन् । दुर्योधनले दुर्वासालाई द्वैतवन पठाउनुको रहस्य यो थियो ।

दुर्वासाले यस कुराको ख्यालै गरेनन् । उनी दशहजार शिष्यका साथ मध्याह्नका बेला द्वैतवनपुगे । अँकारको अलक्ष्य ध्वनिले एकान्त वातावरण गुञ्जित भयो । त्यो शब्दसुनेर द्रौपदी कुटीबाट बाहिर आइन् । दुर्वासाले भने-

हामी साह्रै भोकाएका छौं । म सँग दशहजार शिष्यहरू पनि छन् । हामीलाई भोजन तयार गर्नु । छिट्टै मध्याह्नको स्नान-सन्ध्यादिकृत्य सकेर हामी फर्किहाल्छौं ।'

द्रौपदीलाई यति अद्वाएर शिष्यहरू पछि लाउँदै दुर्वासा नदीतिर लागे । अब उनलाई पर्नु फसाद पन्यो । पाकस्थाली धोइ-पखाली घाममा घोट्याए पछि त्यस दिनका लागि पुनः खाना तयार हुदैनथ्यो ।

द्रौपदीले उपायहीन भएर कृष्णलाई पुकारिन् । कृष्ण उत्तिखेरै द्वैतवन आए । माभी धोई पखाली सुकाई गरेको पाकताउलीमा पनि सागको एउटा त्यान्द्रो अड्किएको रहेछ । कृष्णले त्यही अड्किएको सागको टुक्रा मुखमा राख्न के भ्याएका थिए, दुर्वासा र उनका चेला मात्र होइन, तत्कालका लागि समस्त विश्वब्रह्माण्ड नै तृप्त भयो ।

दुर्वासा र उनका शिष्यलाई स्नान गर्दागर्दै अमन भयो । उनले यो रहस्य थाहा पाए । अब कृष्ण र साध्वी द्रौपदीको शाप पाइन्छ भन्ने डरले तत्कालै ती चेलाहरूलाई आश्रमतिर पठाएर आफू उनी भगवान् शिवको शरणागत हुन दाजु सोम आत्रेयले शिवाराधन गरेको थलो सोमतीर्थ तिर लागे । उनले सिद्धगङ्गा नदीमा स्नान गरे । कमण्डलूमा जल ल्याएर सोमेश्वरमा चढाए ।

दुर्वासालाई दाजु सोम आत्रेयले आफ्नी पत्नीहरूमाथि समान न्याय नगरे बापत पातक भोग्नुपरेको कुरा थाहा थियो । उनले पनि आफ्नी पत्नीलाई रिसका भोकमा शाप दिएर जिउँदै जलाइदिएका

थिए । उनले अब त्यो पनि सङ्गे । अब त अर्को अपराध बोधले उनलाई गाल्न्-पगाल्न् थाल्यो । अनि शूर्पहस्ता भगवतीको स्थानमा गएर पहिले पूजा-आराधना र पछि आफैले स्तोत्र रचना गरेर स्तुति गर्ने संकल्पका साथ दुर्वासा आत्रेयले त्यस नर्तनाचलको उकालो चढे ।

केही समय पश्चात् इनी शूर्पहस्तादेवीको स्थानमा पुगे । बाटोमा उनले आफ्ना दाजु सोम पहरामा टाँसिएको चित्र देखे । त्यहाँका स्थानीयहरूले त्यसको इतिहास पनि सुनाइदिए उनलाई व्याख्यागरेर । यो सुनेर एकपल्ट भस्म भए उनी ।

दुर्वासा आत्रेयले भगवतीको दर्शन गरे । स्वभावमा अलि रिसाहा भए पनि ठूला विद्वान् थिए उनी । अत्यन्त प्रतिभाशाली कवि पनि थिए । ललिता महात्रिपुरसुन्दरीका परम उपासक थिए उनी ।

शिवभार्या आर्या गौरीको एउटा नाउँ हो- ललिता । तिनैका अनुग्रहले उनमा कवित्व शक्ति खुलेको थियो । दुर्वासाले त्यही रूपमा शूर्पा भगवतीको दर्शन गरे । उनले त्यही नै वसेर अनुष्टुप् छन्दमा ध्यान-वाक्य साथै आर्याछन्दमै ललितास्तोत्रको रचना गरेर भगवतीलाई सुनाए ।^{१६०}

शूर्पहस्ता भगवती प्रसन्न भइन् । उनले दुर्वासालाई अर्को छन्दमा पनि स्तोत्र रचनागर्ने अन्तः प्रेरणा दिइन् । दुर्वासाले वां स्वरूपिणी वागधीश्वरीको रूपमा वाँ वीं वूँ बीजाक्षरसयोजन गर्दै वरशार्दूलवाहिनी शूर्पाभगवतीको जप-ध्यान गरे ।^{१६१} अनि तिनै वागधीश्वरीको गुणानुवाद गर्दै उनकै सान्निध्यमा शार्दूलविक्रीडित छन्दमा पुनः अर्को स्तुतिकाव्यको रचना गरेर उनकै सामू सस्वर पाठ समेत गरे ।^{१६२}

^{१६०} श्रीविद्यां जगतां धात्रीं सर्ग-स्थिति-लयेश्वरीम् ।

नमामि ललितां नित्यां महात्रिपुरसुन्दरीम् ॥ काव्यमाला । १०म भाग

^{१६१} धां धी धू धूर्जटेः पत्नी वां वी वू वागधीश्वरी । (रुद्रयामल गौरीतन्त्र)

^{१६२} काव्यैः पापवितैः किमल्पविदुषां जोघुष्यमाणैः पुनः

किं तैर्व्याकरणैर्विबोधिततया किं वाभिधानश्रिया ॥

एतैरम्ब ? न बोभवीति सुकविस्तावत् तव श्रीमतो

यावन्नानुसरीसरीति सरणिं पादाब्जयोः पावनीम् ॥१७॥

नाकति गर्वितः प्रणवति स्त्रीसङ्गमो मोक्षति

द्वेषी मित्रति पातकं सुकृतति क्ष्मावल्लभो दासति ॥

मृत्युर्वेद्यति दूषणं सुगुणति त्वत्पादसंसेवनात्

दुर्वासाबाट प्रसन्न भएकी शूर्पहस्ता भगवतीले ललितासना ललिता त्रिपुरसुन्दरीका रूपमा दुर्वासालाई दर्शन दिइन् । उनले भगवतीलाई कवितात्मक रूपमा आफ्नो सबै दुखेसो सुनाए ।

महर्षिको कुरा सुनेर भगवतीले भनिन्—

विष्णुस्थानमा गएर विष्णुको तपस्या वा आराधना गर्दा ब्रह्मासँग सम्बन्धित वा ब्रह्मस्थानमा गरेको पापको प्रायश्चित्त हुन्छ । शिवस्थानमा गएर शिवको तपस्या वा आराधना गर्दा विष्णुसँग सम्बन्धित वा विष्णुस्थानमा गरेका जस्तोसुकै पाप पनि किन नहोस्, त्यसको प्रायश्चित्त हुन्छ । तर शिवसँग सम्बन्धित वा शिवस्थानमा गरेको पाप छ भने त त्यसको प्रायश्चित्त नै छैन । त्यो वज्रलेप हुन्छ ।”^{१६३}

दुर्वासा ? तिम्रो अपराध विष्णुस्थानीय हो, विष्णुसँग संबद्ध हो । सर्वेश्वर श्रीकृष्ण साक्षात् विष्णुकै अवतार हुनाले तिम्रो पापको प्रायश्चित्त भगवान् शिवको तपस्या र आराधनाबाट मात्र संभव छ ।” उनले अगाडि भनिन्—

तिम्रा दाजु सोम आत्रेयले तपस्या गरेर पापमुक्त भएको ठाउँ सोमतीर्थ त तिमीले छोडेर आइसक्यौ । यो ठाउँ त गोपर्वतको नर्तनाचल हो । अब तिमी यसै नर्तनाचलको पूर्वतर्फको गोपर्वत परिक्षेत्रको उत्तर फेदीमा जाऊ । त्यहाँ भगवती दुर्गाका साथ साप्तभौमिक गुफामा निवास गर्ने भगवान् शिवको स्वयम्भू लिङ्ग छ । त्यहाँको पावन त्रिवेणी जलमा स्नान गरेर आशुतोषका आराधना गर । त्यसपछि तिमी यस शापको भयबाट मुक्त हुनेछौ ।”

भगवतीबाट यो आदेश पाएपछि दुर्वासा आत्रेय नर्तनाचलबाट पूर्वलागदै गोपर्वतको उत्तरफेदीमा गए । तिनी त्यहाँ पुगेर भगवान् शिवको तपस्याद्वारा शापमुक्त भए । त्यसैको पावनस्मृति स्वरूप उहिले महर्षि

त्वां वन्दे भवभीतिभञ्जनकरीं गौरी गिरीशप्रियाम् ॥ १८

दुर्वाससा विदितत्त्वमुनीश्वरेण

विद्याकलायुवतिमन्थमूर्तिनैतत् ॥

स्तोत्रं व्यधायि रूचिदं त्रिपुराम्बिकायाः

वेदागमोक्तपटलैर्विदितैकमूर्तिः ॥५५॥ (काव्यमाला)

^{१६३} ब्रह्मस्थाने कृतं पापं विष्णुस्थाने विनश्यति ।

विष्णुस्थाने कृतं पापं शिवस्थाने प्रणश्यति ।

शिवस्थाने कृतं पापं वज्रलेपो मविष्यति ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दुर्वासाले नुहाएको त्यहाँ बग्ने ससाना तीन नदीको सङ्गमलाई अहिले पनि त्रिवेणी भनिन्छ । उनले आराधना गरेको त्यहाँको स्वयम्भू शिवलिङ्गलाई अहिले पनि दुर्वासाकै नाउँमा दुर्वासेश्वर वा दुर्वाससीश्वर भनिन्छ भने त्यस गुफालाई दुर्वासा गुफा ।^{१६४}

सोमतीर्थ क्षेत्रका पुरावासीहरू मग्वर जातीय पनि हुन् । मग्वरकै वसोवासो भएकाले यस भेकलाई मग्वरावर्त भन्न थालियो । यसैको विकसितरूप हो—मगरात ।

तल गोपर्वत फेदी तराईका शिवपूजक स्थाणुजाति र माथि गोपर्वत शृङ्खलाका शूर्पदेवी र सोमेश्वर भक्त मग्वरहरूका बीच रक्तसंबन्ध भएको मान्दछन् नृवंश शास्त्रीहरू । यी सोमेश्वरका भक्त मग्वरहरू शिवजीका चाडपर्वमा गीत नृत्य र वादित्रमा सम्मिलित हुन्थे । सोमतीर्थका माईस्थानहरूमा पहिले पनि यिनै पूजक हुने गर्दथे र आजसम्म पनि छन् । सोमेश्वरलाई देवतामान्ने र यिनको भजन-पूजन-नृत्यआदि गर्ने हुनाले यिनलाई पहिले देउताको बोलीमा सौम्य र अहिले मान्छेको बोलीमा सोमयी/सोमई/ सोमै मगर भन्न थालियो ।^{१६५} मगरको जातै सोभो सुन्दर र सुशील भएको हुनाले पनि यिनलाई सौम्य भनेको हुनसक्दछ ।^{१६६}

थारु र मगरहरू प्रारम्भमा शिव र पार्वतीका भक्त थिए । स्थाणुभक्त भएकाले इनलाई लोकबोलीमा स्थाणु>थारु भनेर चिनिएको हो ।^{१६७} इनीहरूको वंशाणुगत स्थितिपनि समान छ भनिन्छ । कुनै समयमा गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रको बलेवाङ्मा बलिहाङ् नामक मगर राजा थिए । उता राप्ती प्रस्रवणक्षेत्र दाङमा चौधौँ वैक्रम शताब्दीतिर थारु जातिका दङ्गीशरण राजा थिए ।

^{१६४} (क) दुर्वासेश्वर खण्डकाव्य ।-लाटोसाथी, दुर्वासेश्वर गुफा समिति, खिदीम । वि.सं.२०७२ ।

(ख) पाणिनि उपन्यास -डा. विष्णुराज आत्रेय, वि.सं.२०७३

^{१६५} सोमाट्यण् ।पा.सू ।अष्टा.४।२। ३०। सोमः =सोमेश्वरो देवता अस्य इति सौम्यः ॥

^{१६६} सुन्दरे सोमदेवेऽपि बुधेसौम्य उदाहृतः ।

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते-अम.

^{१६७} स्थाणूरुद्र उमापतिः । अम१।१।

यसैगरी उदयपुर देउखुरीमा काश्यप गोत्रीय ब्राह्मण राजा थिए । यी काश्यपगोत्रीय अधिकारीहरूको वैवाहिकसंबन्ध इस्मा अमरभूमिका आत्रेयगोत्रीय ब्राह्मण अर्ज्याल राजखानदानमा पछिसम्म भएको पाइन्छ ।

उहिले मोग्गलायन > मुगलान बाट यवनको आक्रमण हुनथाल्यो हिमवदेशमा । तिनीहरूबाट आफ्नो देश सुरक्षित राख्न र धन-धर्म जोगाउन स्थानीय थारु र मगरहरूले समेत सुँगुर पाल्ने सुँगुर काट्ने सुँगुर चढाउने र सुँगुरको मासु खाने गर्न थाले ।

मुगलहरू सुँगुर भनेपछि दश कोश टाढा भाग्छन् । तिनीहरू सुँगुर-बँदेलको नाम सम्म सुन्न चाहन्छन् ।, सुँगुर र बदेलको नाउँ मात्र पनि तिनीहरूलाई गाली हुन्छ ।

यसरी थारु र शिवभक्त सोमयी मगरहरूले मुगलानीका आक्रमणबाट यस देशको रक्षा गरेका छन् । त्यसै बेलादेखि मगर पुजारीहरू भगवती स्थानमा सुँगुरका पाठाको भोगदिने गर्दछन् । राष्ट्रविप्लव तथा महामारीका अवस्थामा एवं धार्मिकयात्रा र तीर्थस्थल आदिमा समेत जाति र वर्णका आधारमा स्पृश्य र अस्पृश्यको भेदभाव हुदैन ।^{१६८}

विगतमा ती मुगलानीहरूले भारतमा तागाधारीहरूका साढे चौहत्तर गाडा जनै र टुपी काटेर तिनीहरूलाई जातिच्युत गराए । तिनका अविवाहित कन्याहरूलाई बलात्कार गरे । त्यसबेला भारतबाट आफ्ना धन-धर्म जोगाउन मानिसहरू उत्तरतिर लागे र यसै हिमवद्देश आर्यावर्तमा आए । यहाँका उदार ब्राह्मण क्षत्रियहरूले तिनलाई आ आफ्ना थर-गोत्र मिल्नेगरी शरण दिए । आगन्तुक र रैथानेको भेदभाव नगरी आफूमा मिसाए । तिनताका आर्यहरू मुगलानीबाट आफ्नो रक्षागर्न श्वेतवराहलाई आफ्नो कुलदेवता मानेर प्रत्येक घरमा पूजा गर्दथे । अनि गाउँ टोल बन आदिमा थान-मन्दिर बनाएर मष्ट/मष्टा तथा कुलदेवताका रूपमा वराहको समेत विशेष वार्षिक पूजा गर्ने थाले ।

^{१६८} तीर्थ विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगर-ग्रामदाहे च स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति ॥ म.भा. ।

यस हिमवद् देश नेपालका राष्ट्रदेव भगवान् शिव हुन् । पाँचमुख भएकाले इनलाई पञ्चमुखी पशुपति भनिन्छ भने आठ ओटा शक्ति मूर्तिका आश्रय भएकाले इनलाई अष्टमूर्ति महादेवका रूपमा पनि पूजा-उपासना गरिन्छ । यिनै महाशक्ति युक्त अष्टमूर्तिसँगै स्थानीय देवी देवताको संयुक्त नाम हो- मष्ट, मष्टा वा मष्टो ।

हिमवद्देश अभिजन भएका महाकवि कालिदास पनि अष्टमूर्ति शिवबाट राम्रैसँग परिचित थिए । इनले आफ्ना कृतिहरूमा अष्टमूर्ति महादेवको उल्लेख गरेका छन् ।^{१९९} कालिदासका समयमा पनि हिमवद्देशमा मष्ट उपासना हुने कुराको भिनो मसिनो सङ्केत यसबाट पाइन्छ ।

थारु-मगरहरूले सुँगुरपाल्नु र तागाधारीले वाराह देवका रूपमा सेतो बर्देल पूजागर्नुलाई यसै परिप्रेक्ष्यमा पनि हेर्न-बुझ्न सकिन्छ । तिनताक यवनका - पाप पङ्कबाट बचाउन पृथ्वीलाई आफ्नो थुतुनोमा उचालेर सुरक्षित राख्ने तागाधारीहरूका देवता नै श्वेत वराह हुन् । तिनैलाई आदिवराह पनि भनिन्छ ।

अन्य समयमा हिमवद् देशका जातजातिहरू आ आफ्ना कुलधर्म अनुसार वैयक्तिक क्रियाकलापमा स्पृश्यास्पृश्य संबन्धी नियम कानूनमा बसे पनि तीर्थमा, बिहेमा, यात्रामा, युद्धमा, आगलागीमा र राष्ट्रिय संकटको अवस्थामा कसैले पनि जात-जाति र स्पृश्यास्पृश्यको कुरा उठाउँदैनन् । सबै आपसमा मिलेर बस्छन् ।^{१००} यसरी यहाँका किराँत, ज्यापू थारु तथा तागाधारी हरूले समेत वाराहपूजन वराहपालन एवं वराह बलि आदिद्वारा

^{१९९} (क) तत्राग्निमादाय समित्-समिद्धं

खमेवमूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः । -कालिदास, कुमारसंभवा

(ख) या सृष्टिः सष्टराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
येद्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।

यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वष्टाभिरष्टाभिरीशः ॥ -कालिदास, अभिज्ञान
शाकु। १।१।

(ग) अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भ मित्रम् ॥ -कालिदास, रघु. २।

^{१००} तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च पष्टापष्टिर्न दुष्यति ॥ प्रपञ्चर्चा, कुलचन्द्र गौतमः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्भावित मुगलानी आक्रमणबाट यस हिमवद्देश आर्यावर्तको रक्षा गरेको गौरवबोध अभैपनि कायमै रहेको छ ।

उहिले महाभारत कालमा इन्द्रप्रस्थका पाण्डुपुत्र पाण्डव र हस्तिनापुरका धृतराष्ट्रपुत्र कौरवका बीच जुवाको विषयले आपसी मनमुटाउ सुरु भयो । यसले क्रमशः विश्वयुद्धकै रूप लियो । भारतवर्ष र छिमेकका समस्त राजा-रजौटाहरू पाण्डव र कौरव पक्षमा बाँडिए । भगवान् श्रीकृष्ण स्वयं आफूले शस्त्र अस्त्र नउठाए पनि उनी तृतीय पाण्डव अर्जुनको सारथीका रूपमा युद्धमा उपस्थित भए । श्रीकृष्णका दाजु बलराम भने युद्धमा ठूलो जन धनको क्षति हुने पूर्वाभासले दुखी भए । उनी यो युद्ध नहोस्, भन्ने चाहन्थे । तर हुनु-हुनामीलाई कसैले रोक्न सकेन ।

हलधर बलरामको मन साह्रै नै वैरागियो । उनी गोकुलबाट विरक्तिएर तीर्थ यात्रा गर्न हिडे । तीर्थयात्रा क्रममा उनले कुमार कार्तिकेयलाई अभिषेक गरेको ठाउँ सरस्वती तीर्थ पुगे । त्यहाँबाट तीर्थोदनगर्दै उनी यसै महान् पर्यटन तथा धार्मिकस्थल सोमतीर्थमा आएका थिए ।^{१७१}

नर्तनाचलमा अवस्थित सूर्पहस्ता भगवतीको यो परिक्षेत्र साह्रै नै रमणीय छ । मन्दिरको बायाँपट्टि पहराबाट लामिदै खसेको दूधजस्तै सेतो एउटा छङ्छङ्गर्ने छहरा छ ।

हावाले उडाएर ल्याएका त्यस पर्वतीय पखेरा वरिपरि फुलेका फूलको वासनाले सुगन्धित त्यस छहराका छिटा-बाछिटाहरूले गर्मीले अतिएका र साथमा छाता नभएका पर्यटक तथा बटुवाहरूलाई छिउँ-छाउँमा बस्दा साथै आनन्दित गराउँछन् ।^{१७२}

^{१७१} तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा

दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।

अवाप्य धर्म परमार्थकर्म

जगाम सोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ म.भा. शल्य. ३४।४६

^{१७२} पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणाम्

अनोकहाकम्पित पुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रम्

भगवती सूर्पहस्ताको थानभन्दा माथि नर्तनाचल परिसरमा देवदारुको सुरम्य उपवन छ, उहिले शिवपार्वतीले तारकासुरको वधगर्न पहिलो काम क्रीडागरेको ठाउँ हो यो । यहाँ उम्रेका त्यस बेलाका ससाना देवदारु वृक्षका पोथ्रा-विरुवाहरूलाई यहाँ आएका समयमा पार्वतीले सुनका करुवामा जललिएर आफै सिञ्चन गर्दथिन् । यहाँका देवदारुका वृक्षहरू पार्वतीका लागि साक्षात् कुमार स्कन्दभै प्यारा थिए ।^{१७३} त्यसैहुनाले यस नर्तनाचल निकुञ्जका देवदारुका वृक्षहरूलाई काट्ने र यसका हाँगा-बिँगा भाँच्नेहरूमाथि पार्वती बिखुशी हुन्थिन् । यस्ता कार्यगर्ने व्यक्तिको कुभलो पनि हुने गर्दथ्यो ।

पार्वतीले निकुञ्जका वृक्षहरू ठुला हुदैँ गए । वरपरका जङ्गली जन्तुहरू निकुञ्जभित्र पसेर देवदारुका रूखमा जिउ दल्ने र सिँगौरी खेल्ने गर्दा ती देवदारुका वृक्षहरूमा घाउचोट लाग्दथे ।

एकपल्ट जङ्गली हात्ती पसेर पार्वतीले पुत्रवत् पालिएको एउटा देवदारुमा काँध दल्दा वृक्षको बोक्रा नराम्रो सँग खोलिस्यो । पार्वती निकै दुःखी भइन् ।^{१७४} त्यस्ता जीवजन्तुहरूलाई तर्साउन र धपाउनका लागि महादेवी पार्वतीले कुम्भोदर नामक सिंहलाई यस निकुञ्जको रक्षक बनाएर नियुक्त गरेकी थिइन् ।

उहिले उत्तराधिकारी विहीन अयोध्यानरेश दिलीप पनि एकपल्ट सन्तान प्राप्तिको लागि वशिष्ठ ऋषिकी गाई नन्दिनीको सेवाका लागि यसै गोपर्वत नर्तनाचलका जङ्गलमा आएका थिए । उनले यसै पञ्चास्य सोमेश्वर तथा पार्वती शूर्पहस्ताको विहारस्थलको हरियो चउरमा नन्दिनीको सेवा गरेका हुन् ।

आचारपूतं पवनः शिषेवे ॥ रघु. २५ सर्गः

^{१७३} अमुं पुरःपश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतौसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥

^{१७४} कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥

एकाइस दिनसम्म छाया जस्तै भएर नन्दिनीको सेवागर्दा वशिष्ठको प्रभावले नन्दिनीलाई कसैले पनि केही कुभलो गर्ने कुरा कामले त के मनले पनि चिताउन सक्दैन भन्ने कुरामा राजा दिलीपलाई विश्वास भयो । अनि त उनी नन्दिनीलाई त्यसै बिहारको हरियो चउरमा चर्न छोडेर उनी नर्तनाचलको परिदृश्य र त्यहाँ हाल खाँचीकोटबाट उत्तरतर्फ देखिने पर्वतीय सुषमाको अवलोकन गर्नथाले । यता उनी अद्रिशोभा हेर्नमा मुग्ध भएका थिए ।^{१७५} उता भक्तकामप्रदा कामधेनुपुत्री नन्दिनीलाई राजा दिलीपको परीक्षा लिने उद्देश्यले त्यहाँ एउटा कौतुक गर्ने मन लाग्यो ।^{१७६}

नन्दिनी विहारको हरियो चउरमा चर्दैथिइन् । उनी चर्दै चर्दै बघेनी गुफामा पुगिन् त्यहाँ अचानक नन्दिनीलाई सिंह (पञ्चास्य) ले भम्त्थो । उनी बाँ- गर्दै कराइन् । नन्दिनीको क्रन्दन ओडारमा प्रतिध्वनित भएर बृहत्रूपमा गुञ्जियो । त्यो आर्त्तनाद सुनेर लगाम खिँचिएको घोडा जस्तै फनक्क फर्के, मनोमोहक अद्रिशोभा हेर्न थालेका दिलीप ।^{१७७}

हतार हतार फर्केर नन्दिनीलाई खोज्दै त्यहाँ आइपुग्दा त अकल्पनीय घटना घटेको देखे राजा दिलीपले । तत्काल उनले सिंहलाई प्रहारगर्न भनेर आफूले पिठ्युँमा भिरेको ठोक्रोबाट बाण भिक्ने प्रयास के गर्दैथिए, उनको हात त्यसै ठोक्रामा टाँसियो । कति नै गर्दा पनि उनको हात निस्केन । उनी आफै पनि पखेरामा सोम टाँसिएको चित्रजस्तै भएर त्यहीँ ठिङ्ग उभिरहे । उपमा अलङ्कारका अनुपम कवि कालिदासले त्यसै पखेरे चित्रकै उपमा दिए राजा दिलीपलाई—चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।)

सिंह र राजा दिलीप बीच मनुष्यवाणीमा संवाद भयो । राजा दिलीप परीक्षामा सफल भए । शूर्पहस्ता पार्वती राजा दिलीपको गोभक्तिले

^{१७५} सा दुष्प्रधर्षा मनसापि शश्वत्
इत्यद्रिशोभा प्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्य सिंहः किलतां चकर्ष ॥

^{१७६} मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि । रघु. २

^{१७७} तदीयमाक्रन्दितमार्त्रसाधो
गुहानिबद्ध प्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिश्रिवादाय नगेन्द्रशक्तां
निवर्तयामास नृपस्य दष्टिम् ॥ रघु. २ ।

प्रसन्न भइन् । उनले छोरा पाउने उद्देश्यले गो सेवा गरेका दिलीपलाई आमासँगमा स्वयं पुत्र भनेर सम्बोधन गर्दै 'पातको बोता खुटेर त्यसमा मेरो दुध दुहेर खाऊ' भनिन् । दिलीपले पखेराका शालको रूखबाट पात टिपेर बोता खुटे । त्यसैमा आमा नन्दिनीको दुध दुहेर खाए ।^{१७८} राजा दिलीपले रानी सुदक्षिणाबाट पुत्रको याचना गरे ।^{१७९} उनले गाईकै मुखबाट मनुष्यवाणीमा राजा दिलीपलाई छोरा पाउने वरदान दिइन् ।

कालान्तरमा यसै हिमवद्देशमा जन्मथलो र उज्जयिनीमा कर्मथलो भएका महाकवि कालिदासले माथि उल्लिखित यस क्षेत्रको उपाख्यानलाई काव्यात्मकरूप दिन्छन् । उनी स्वतः मुखरित हुन पुग्छन्, आफ्नो रघुवंश महाकाव्यको द्वितीय सर्ग अन्तर्गत त्यसै निकुञ्जरक्षक कुम्भोदरकै बोलीमा ।^{१८०}

नर्तनाचल पर्वतमा उहिले पञ्चास्य (भगवान् सोमेश्वर) भगवती शूर्पहस्ता पार्वतीका साथ विहार गरेको रमाइलो घमाइलो चउरलाई अहिले पनि लोकव्यवहारमा विहार नै भनिन्छ ।

त्यतिखेर नन्दिनीलाई पञ्चास्य अर्थात् सिंहले आक्रमण गरेको हो । त्यसोहुँदा यस ठाउँको पञ्चास्य नाउँ दोहोरो तात्पर्यका साथ भनै प्रसिद्धिमा आयो । देउताको बोलीमा पञ्चास्य शब्दको अर्थ शिव र सिंह दुवै हुन्छ ।^{१८१} भने पञ्चास्यलाई स्थानीय लोकजिब्रोले अहिले पनि पञ्चासे भन्दछ ।^{१८२} यसैगरी नन्दिनीलाई सिंहले आक्रमण गरेको गुफालाई अहिलेपनि जनबोलीमा बधेनी गुफा भनिने गर्दछ । पहाडीलेखमा

^{१७८} दुग्धपायःपत्रपुटेमदीयम्

पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश । रघु. २

^{१७९} वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्ति

सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ।

^{१८०} कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः

कुम्भोदर नाम निकुम्भमित्रम् ॥ रघु. २यसर्गः

^{१८१} सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केशरी हरिः। अमरकोषः २। ५। १।

पञ्चम् =विस्तृतम् आस्यम् मुखं यस्यसःपञ्चास्यः =सिंहः।

^{१८२} पञ्चानि आस्यानि= मुखानि यस्य सः पञ्चास्यः शिवः । द्रष्टव्य- शब्दकल्पद्रुमः

सिंह नहुने हुनाले जनबोलीमा त्यस गुफालाई बघिनी गुफा भन्नेगरेको हुनुपर्दछ ।

यस नर्तनाचलको रमणीय प्राकृतिक दृश्यले जस्तै सामान्य व्यक्तिलाई पनि एकाएक भावुक बनाइदिन्छ । भावुकलाई कवि बनाइदिन्छ, दुर्वासालाई जस्तै । अनि त त्यहाँको रमणीय दृश्यलाई काव्यमा स्थायित गरेर मुखरित हुन्छन्, कालिदास, आफै पनि, अहिले पनि र जहिले पनि ।

पुरातन गोपर्वत भनेर चिनिने यस नर्तनाचलका वनशिखरमा पछिसम्म पनि गोचारणगर्ने परम्परा थियो । गृहस्थहरू प्रत्येक हिउँदमा आफ्ना गाईगोठ यसै गोपर्वतका लेखमा सार्दथे । अनि वर्षा लाग्नेबेला त्यहाँका गोठ तल गाउँवस्तीमा सार्दथे । कोही सधैं त्यहीँ गोसेवा गरेर पनि वस्थे । त्यसै परम्पराका गोप्रतिपालक ती गोशिखरका निवासीहरूलाई अहिले पनि लेखाली भनिन्छ ।

चैत्र महिनादेखि गर्मीको प्रारम्भ हुन थाल्छ र यो क्रमशः बढ्दै पनि जान्छ । पहिले पहिले गर्मी महिनामा विशेषगरी बालबालिकालाई ठेउला दादुरा बिफर, विस्फोटक तथा हैजा जस्ता महामारीहरू गाउँभरि फैलिने गर्दथे । यो साह्रै डरलाग्दो सरुवा रोग मानिन्थ्यो त्यतिबेला । जुन घर वा गाउँमा यो महामारी फैलिन्थ्यो, त्यस घर वा गाउँका मानिसहरूको रोग सर्ला भन्ने डरले अर्को घर वा गाउँमा आवत-जावत र पानी बाराबारसम्मको पनि स्थिति हुन्थ्यो ।

यस्ता महामारीबाट त्राण र शान्ति पाउनका लागि पनि यिनै शूर्पहस्ता भगवतीको पूजा आराधना गरिन्छ । अरूबेलामा यी भगवती हातमा सुपो लिएकी शूर्पहस्तादेवीका रूपमा हुन्छिन् भने महामारी शान्तगर्ने बेला यिनी त्यहि सगुनपूर्ण सुपो शिरमा राखेर सूर्पालङ्कृतमस्तका हुन्छिन् । अनि कुशको कुचो र जलपूर्ण घट लिएर त्यसै कुचोले भक्तका घर घरमा गई रातीमा जल अभिषेक गर्छिन् । डाहाले छटपटिएका विरामीहरूलाई त्यसै सुपाले हम्केर शीतल गराइदिन्छिन् । इनै सूर्पालङ्कृतमस्तका सुपा भगवतीको नाउँ त्यस परिस्थितिमा शीतला पनि हुने गर्दछ ।

सूर्पालङ्कृतमस्तका भगवतीको महिमा जान्ने बारे उहिले एकपल्ट कुमार स्कन्दजीलाई पनि जिज्ञासा भयो । उनले यस विषयमा आफ्ना पिता भगवान् शङ्करसँग प्रश्न गरेका थिए । यसबारे शङ्करले उनलाई विस्तृत बताएका छन् ।^{१८३}

पछि पछि सूर्पहस्ता भगवतीको कुमारीरूपको चित्र नाङ्गलोमा बनाई आ आफ्ना घरका भित्तामा टाँड्ने गर्दा शुभ हुन्छ भनेर गृहस्थभक्तहरूले भगवतीको कलात्मक चित्र घर घरका भित्तामा राख्न टाँग्न पनि थाले ।

सुपा द्यौराली भगवतीको आराधना गर्ने तीनथरि प्रक्रिया छन्— पहिलो पूजा, दोस्रो पाठ र तेस्रो हवन आफ्नो र परिवारको कल्याणका लागि सामान्यतया गरिने पूजा अर्चना आदिमा शुभ एवं कल्याणकारक तालव्य शकार युक्त बीजाक्षर शां शीं शूं जोडेर साथै भगवतीको नामको आदि अक्षरलाई पनि तालव्य शकार नै उच्चारण गरेर ॐ शां शीं शूं शूर्पादेव्यै नमः यस मन्त्रको प्रयोग हुनुपर्दछ ।

कुनै विशेषकामना गरेर सिद्धि प्राप्तिगर्ने उद्देश्य भएमा भने माथि भने जस्तै गरी पूजा गरिसकेपछि मन्दिर परिसरमा उपलब्ध ठाउँ अनुसार पूर्व वा उत्तर फर्केर शुद्ध आसनमा बसी पहिले प्रणायामद्वारा चित्तलाई एकाग्र गराई भक्तिपूर्वक सप्तशती चण्डीको सम्पुटित पाठ गर्नुपर्दछ । स्वयं पाठ गर्दा वा ब्राह्मणद्वारा गराइने भए उनले पनि सप्तशती चण्डीको पुस्तक अगाडि राखी त्यसमा पहिले सामान्यतया सरस्वतीलाई गन्धाक्षतले पूजा गर्नुपर्दछ ।

त्यसपछि आफ्नो कामना-भाकल अनुसारको पाठसङ्कल्प गरी/ गराई सप्तशतीचण्डीको विनियोग, न्यास र ध्यान गर्नुपर्दछ ।

सप्तशती चण्डीका सातै शय श्लोकहरू मन्त्रमय छन् । अतः

^{१८३} स्कन्द उवाच/

भगवन् देवदेवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।

वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ।

ईश्वर उवाच/

वन्देऽहं शीतलां देवीं रासभस्थां ^{दिगम्बराम् ।}

मार्जनी-कलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥ स्कन्दपुराण

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सोमतीर्थ र सुपा देउराली / १७५

ॐ सां सीं सूं सूर्पहस्तास्वरूपिणि मम सप्तशतीमन्त्रसिद्धिं
कुरुष्व । भनेर कम्तिमा पनि एक शयपल्ट जप गरी मन्त्रसिद्धि गर्नु
पर्दछ । ^{१८४} अनिमात्र सप्तशती चण्डीको साँचो खोलिन्छ र पाठको
पूर्णफल पाइन्छ ।

चण्डीरूपा सप्तशतीको सकार दन्त्य हुनाले यहाँ बीजाक्षर तथा
सूर्पहस्ता भगवतीको नाउँको आदि अक्षर सकार पनि दन्त्य नै उच्चारण
हुन्छ । संस्कृतमा सूर्पशब्द दन्त्यादि/तालव्यादि दुवै छन् । यसरी
पाठगरे/गराएमा भक्तजनका मारण, मोहन, वशीकरण, स्तम्भन र उच्चाटन
सँग सम्बद्ध मनले चिताएका भाकल पूरा हुन्छन् ।

भक्तजनले आफ्ना विभिन्न मनोभिलाषा पूर्तिका लागि थरि थरि
भाकल र प्रतिज्ञा गर्नुथाले । भाकल पूरा भएपछि प्रतिज्ञा गरे अनुसार
तिनीहरू पूजा चढाउन पनि यहाँ आउन थाले ।

अहिले पनि शूर्पहस्ता भगवतीको मन्दिर नजिक पखेरामा मानव
शरीर टाँसेको कालो प्रतिकृति देखिन्छ त्यसको वास्तविक नाउँ हो,
सोमशिला । केही भक्तहरूले भाकल गरे अनुसारको कामना पनि पुग्यो
तर तिनले भाकल अनुसारको प्रतिज्ञा भने पूरा गरेनन् । त्यसलाई बिर्सि
वा हेलचक्र्याई गरे । यस्ता कृतघ्नहरू भगवती सूर्पहस्ताबाट अभिशप्त
हुनेगर्दथे । परिणामतः तिनीहरू पहिले सोम टाँसिएकै ठाउँमा टाँसिन्थे ।
पछिल्लो समयमा त्यहाँ एकपल्ट लाहुरे पनि टाँसिएको थियो भन्ने जस्ता
यसबारेका विभिन्न किंवदन्तीहरू बूढापाका र जानिफकार व्यक्तिहरूबाट
आज पनि सुन्न सकिन्छ ।

खाँची राज्यका पहिला राजा हम्बीरसिंह थिए । यिनी
सोमेश्वरलाई इष्टदेवता र शूर्पहस्ता भगवतीलाई कुलदेवता रूपमा
मान्दथे । यिनले पार्वण श्राद्ध गर्दा तिनताका इस्माका आत्रेय गोत्रीय
अर्ज्याल ब्राह्मणहरूलाई हस्तार्घ पादार्घ गरी पूजा गर्दथे । पुराण
वाचनमा पनि तिनै अर्ज्याल विद्वानहरूलाई आमन्त्रित गर्दथे । यी
अर्ज्यालवंशीहरूका वंशज इस्माका राजा पनि भएकाले गाह्रो साँघुरो पर्दा
तिनीहरूसँग नै आवश्यक सल्लाह परामर्श पनि लिने गर्दथे ।

^{१८४} सां सीं सूं सप्तशतीदेव्याः मन्त्रसिद्धिं कुरुष्व मे ॥ सिद्धकुञ्जिकास्तोत्रम् ।

खाँची राजवंशका सातौं पुस्तामा ध्वजन शाह राजा भए । उनकी छोरी थिइन् लीलावती । शूर्पहस्ताकी भक्त थिइन् यिनी । यिनलाई विवाहमा धेरै रुचि थिएन । तथापि कन्यादान गरे स्वर्ग पाइन्छ भन्ने विश्वासमा ध्वजन शाह छोरीको विवाह गरिदिन चाहन्थे ।

तिनताक अर्ज्याल वंशको एउटा हाँगा गोर्खा राज्यमा पनि राजगुरुका रूपमा थियो । गोर्खालाई पाल्पा र खाँचीसँग सम्बन्ध जोडिदिएर दरबारमा आफ्नो पकड अझ बलियो बनाउन चाहन्थे तिनीहरू । त्यसै हुनाले ती अर्ज्यालहरूले लीलावतीको विवाह गोर्खाका युवराज रामशाहसँग गरिदिए । लीलावती अन्त्यमा मनकामनामा अलप भईन् ।

खाँची राजवंशका आठौं पुस्तामा राजा भए विराट शाह । यिनकी छोरी थिइन् सत्यवती । यिनी पनि भगवती कुमारीका रूपमा शूर्पहस्ता नै थिइन् । यिनी पनि विवाह गर्न चाहन्थिन् । आजन्म कुमारी नै रहन चाहन्थिन् । तर राजाले 'छोरीको कन्यादान गर्न नपाए म नरक पर्छु । अतः यिनले विवाह गर्नेपर्छ' भनेर अड्की लिए । छोरीको केही लागेन ।

उपयुक्त वर खोज्दै जाँदा गोनर्द प्रदेश (हाल भारत उत्तरप्रदेशको गोण्डा) अन्तर्गत बलरामपुरका एकजना राजकुमार फेला परे । तिनैका साथ राजकुमारीको विवाह सम्पन्न भयो ।

राजाले डोली चढाएर कन्या विदा गर्ने समय भयो । राजकुमारी डोली चढ्न मानिनन् । उनी कङ्कला शब्दगरेर रोएको रोयै थिइन् । त्यसदिन जन्ती विदा गरिएन । यात्रा स्थगित भयो । बरियातीहरू पाहुनाघर फर्के । छ दिनसम्म सम्झाइबुझाइ गर्दा पनि राजकुमारी सत्यवती डोली चढ्न राजी भइनन् ।

सातौं दिन फेरि यात्रा प्रारम्भ भयो सत्यवतीले नमान्दा नमान्दै पनि राजा विराट शाहले जबर्जस्ती डोली चढाएर छोरी विदा गरे । दाइजोमा राजाले प्रशस्त सम्पत्ति पनि दिएका थिए ।

जन्ती वर बधू लिएर अगाडी बढ्यो । राजकुमार घोडामा थिए भने राजकुमारी डोलीमा । वरयात्रीहरू शूर्पहस्ता भगवतीको थान सामुनै के आईपुगेका थिए, राजकुमारीले डोला बाहिर मुख निकालेर वेसरी रगत छार्दिन् ।

उनको शरीरबाट एउटा ठूलो ज्योति निस्क्यो । त्यसमध्ये केही ज्योति त्यही शूर्पाभगवतीमा गएर एकाकार भयो । केही ज्योति भने प्राचीन गोनर्दप्रदेश अन्तर्गत हाल बलरामपुरको किनारमा अवस्थित देवीपत्तन (पाटनदेई) भगवतीमा प्रविष्ट भयो भन्ने किंवदन्ती छ । यसरी शूर्पहस्ता भगवतीको थाननजिकै ती राजकुमारीको देहान्त भयो । जन्ती रित्तै गोनर्द बलरामपुरतिर फर्के ।

त्यसपछि खाँची राज्यमा ठूलो महामारी फैलियो । मानिसहरू विभिन्न पूजा सामग्री लिएर सूर्पहस्ता देवीको पाठ-पूजागर्न आउन थाले । भगवती प्रसन्न भइन् ।

एकदिन । आधारातको बेला । खाँची राज्य मस्तनिद्रामा थियो । सूर्पहस्ता भगवती पहिले जस्तै शिरमा सुपा भरि सगुन र हातमा पञ्चपल्लव समेतको घडापूर्ण जल लिएर निस्किन् । घर घरमा जल छर्किदै ढोका ढोकामा सगुन रखिदिदै रातीमा गाउँ डुल्न थालिन् । यसरी भगवतीका कृपाले राज्यको महामारी शान्त भयो ।

खँचेली राजाका तेह्रौँ पुस्तामा दल शाह राजा भए । यिनले सन्तान प्राप्तिका लागि सोमेश्वर र शूर्पहस्ताको विशेष आराधना गरे । फलस्वरूप राजालाई कन्यारत्न जन्मिइन् । यिनी जन्मैदेखि दिव्य रूपकी चन्द्रमा जस्तै तेजिली थिइन् । न्वारनमा त्यसै हुनाले यिनको नाउँ चन्द्रप्रभा राखियो । यिनलाई समय समयमा शूर्पहस्ता उत्रिने गर्थिन् । यिनी पनि विवाह गर्न चाहन्थिन् । तर राजाको आग्रहमा यिनको विवाह पनि इस्माका अर्ज्याल पण्डितहरूले गोर्खाका तात्कालिक युवराज नरभूपाल शाहसँग गराइदिए । तर चन्द्रप्रभाबाट कुनै सन्तान भएनन् । अर्ज्याल पण्डितहरू आत्तिए । तिनीहरूले पछि चन्द्रप्रभाकै फुपुकी छोरी पाल्पाली राजकुमारी कौशल्यावतीलाई मागेर युवराज नरभूपालको विहे गराइदिए । यिनबाट पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भयो । यिनको पालनपोषण र शिक्षादीक्षा भने सबै चन्द्रप्रभावतीबाट नै सम्पन्न भएको थियो ।

राजाद्वारा सूर्पहस्ता भगवतीको नित्यपूजा सञ्चालनका लागि घृतकौशिक गोत्रका खनाल थरका ब्राह्मण र काश्यपगोत्रका घिमिरे थरका ब्राह्मणलाई नियुक्त गरियो । एकथरिलाई जुठो सूतक वा अन्य कुनै विघ्न-वाधा आइपर्दा अर्काथरिले पूजा सञ्चालन गर्नेगरी नियम तोकियो । यो नियम अद्यावधि चलिआएकै छ ।

धार्मिक पर्वहरूमा विशेषतः विजया दशमीका दिन भगवतीको विजयश्रीयात्रा>सराएँ निकालिने परम्परा पनि त्यसै समयदेखि प्रारम्भ गरियो । पछि प्रत्येक प्रदोषमा नर्तनाचल पर्वतमा शिवपार्वती नृत्यगर्न आउने दिवस र कुमार स्कन्दले तारकासुरको वध गरेपछि विजययात्रा गरेर उनलाई कैलाशमा भित्र्याएको स्मृतिस्वरूप विजया दशमीको विजयश्री यात्रालाई त्यसको तीन दिन पछि अर्थात् आश्विनशुक्ल त्रयोदशीको प्रदोषव्रतका दिन सारियो ।

यहाँ खाँचीकोटमा त्रयोदशीको दिन विजयश्रीयात्रा हुने भए पछि पारी अर्घा रजस्थल स्थित कोटमा दर्शक भक्तजन र उपासकहरूका सुविधाका लागि त्यसको दुईदिन पछाडि अर्थात् कोजाग्रत पूर्णिमाका दिन विजयश्री यात्रागर्ने परम्परा बसालियो । यस भेकको विजयश्री यात्रा>सराएँको प्रारम्भ पनि सर्वप्रथम यहीबाटै भएको हो ।

त्यसदिन यहाँको खाँचीकोटमा आलम भगवतीको पताका साथ खुकुरी, खड्ग, तरवार आदि हातमा लिएका तान्त्रिक देवीभक्तहरू हुङ्कर>होक्कर आदि वाद्यवादनका तालमा

हूँ हूँ।

वा खम्- ।

हूँ हूँ।

हूँ ।

अक्षरमन्त्र भन्दै शस्त्र प्रदर्शन गर्दछन् । पहिलो हूँ हूँ को उच्चारण वाद्यध्वनिको नादका रूपमा हुन्छ भने वा खम् को उच्चारण मुखले गरिन्छ । अन्तिम हूँ मन्त्राक्षरको उच्चारण चाहिँ लोक जिब्रोले हुँ को रूपमा गर्दछ । ।^{१५५} यसैगरी त्यही वा खम् को विकसित वा परिवर्तित उच्चारण रूप भयो- वाः खै !

^{१५५} हूँ हूँ हुङ्काररूपिण्यै जं जं जं जम्भनादिनी ।

भ्रा भ्री भ्रू भैरवी भद्रे भवान्यै ते नमो नमः॥६॥ (सिद्धकुञ्जिका स्तोत्रम् ।)

खम् चिदानन्दमयमाकाशम् ।

कम् ब्रह्म, खम् ब्रह्म ।

यदेव कम्, तदेव खम् ॥ छान्दो. उप. ।

यसरी सोमतीर्थ र सुपाद्यौरालीको महिमा घर-घरमा र जन-जनमा व्याप्त छ ।

प्रत्येक दिन नेपाल र भारतका नागरिक एवं यूरोप, अमेरिका अष्ट्रेलियामा बस्ने प्रवासी नेपालीहरू पनि आफ्ना मनः कामना पूर्णगर्न हजारौंको संख्यामा यहाँ आउने गर्दछन् ।

यतिमात्र होइन, भगवतीका भक्तालु, व्रतालु र पूजालुहरूले ठाउँ ठाउँ सुपा द्यौरालीको प्रतीक अनेकौं मन्दिरहरूको स्थापना गरिरहेका छन् । अर्घाखाँचीमा जिमुर थुम, गच्छेखोला, नुवाकोट र कपिलवस्तुमा वसन्तपुर, गोरुसिङ्गे, पिपरा, तथा देउखुरीको भालुवाङ्ग निर पनि सूर्पहस्ताका थान बनेका छन् ।

भगवतीका भक्तजनहरू आफ्ना बस, ट्रक, ट्याक्सी, मोटरहरूमा पनि सुपा द्यौरालीको नाम लेख्ने गर्दछन् । यतिमात्र होइन, होटल रेष्टुरेण्ट, पसल आदिको नाउँ पनि सुपा द्यौराली नै राख्ने गरेको यत्र तत्र देखिन्छ । अहिले त भन् यो क्रम बढ्दो छ ।

शूर्पहस्तादेवी स्तुति-

ॐ सोमेश्वराङ्कनिलयां शशाङ्कतशेखराम् ।

नमामि शूर्पहस्तां तां नर्तनाचलवासिनीम् ॥१॥

ॐ आर्या सोमेशभार्या हिमरुचिमुकुटां गौरवर्णा त्रिनेत्राम्

सिद्धानद्यास्तटस्थां रिपुदलनकरीं शूलिनीं शूर्पहस्ताम् ।

भक्तानां कष्टहन्त्रीं त्रिभुवनजननीं नित्यकारुण्यरूपाम्

वन्देऽहं नर्तनाद्रेः शिखरविलसितां भक्तकामप्रदां त्वाम् ॥२॥

सोमतीर्थ र सुपादेउराली समीक्षा / समालोचना

प्रलयको स्थितिबाट सृष्टिको आरम्भ

गीता केशरी

अध्यक्ष

पन्त स्मृति प्रतिष्ठान

सोमतीर्थ र सुपा देउराली पौराणिक पृष्ठभूमिमा प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेयले रचनुभएको नौलो शैलीको उपन्यास हो । यसैले पौराणिक परिवेशमा सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक रङले यसको कथ्य तथ्य रङ्गिरएको पाइन्छ । स्वर्ग र पृथ्वीको बयान र आउने जाने क्रम, देवता, ऋषि, मुनि एवं मानवको उपस्थिति र एक अर्कासँगको सम्बन्ध तथा सम्पर्कको इतिहास बोकेर पृथिवीमा रहेका स्मारकहरूको परिचय पनि यसमा गाँसिएका छन् । यस कृतिलाई उपन्यासका दृष्टिले हेर्दा यसमा कल्पनाको कमी रहे पनि प्राचीन सम्यताको झलक र कथाले गर्दा यो उपन्यास वृद्ध र जवान दुवै वर्गका लागि रुचिलाग्दो छ ।

उपन्यासको सुरु आध्यात्मिक विश्वासका आधारमा गरिएको छ भने पृथ्वीको पुनः स्थापना स्थिति र मानव सृष्टि बारेको व्याख्याले यसलाई अगाडि बढाइएको छ । जब सातै समुद्रको पानी एकत्रित भएर पृथिवी जलमग्न भइ अवसान तर्फ लम्केको थियो । भगवान् नारायणले पृथ्वीका ती सातै द्वीपहरू जुन पल्ट्याङ् पुल्टुङ् गर्दै पानीमा बिलाउने अवस्थामा पुगेको चालपाए, तिनीहरूलाई बचाउन उनले दैवी नौकाको सृष्टि गरे र ती सृष्टिका बीजहरू जतनका लागि त्यस नौकामा राखेर आफूले मत्स्यावतार लिए ।

सेतो वर्णको सफरी माछा, जसको माथिल्लो शरीर मानवको र तल्लो भाग माछाको थियो, त्यसले आफ्नो शरीर महासमुद्रमा डुबाई टाउकोले पृथ्वी टेकी पुच्छरको भाग माथि उठाउँदै अग्लाई बढाएर गगनचुम्बी पुच्छर बनाई त्यसलाई उचाले भने टाउकोले पृथिवीमा टेकी मत्स्यरूप फैलाएर विशाल कायाको भए । त्यो सेतो वर्णको माछाको पुच्छर अहिले पनि आर्यावर्तमा देखिन्छ, जुन माछापुच्छ्रेको नाउँले प्रख्यात छ । यही माछापुच्छ्रे रही प्रलय पछि नया सृष्टि गर्न ब्रह्मा तयार भए ।

उनले पहिलो सृष्टि मनोमय तरीकाले गरे र चारजना चम्त्याहा शिशुको उत्पत्ति भयो । ती थिए— सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमार । यिनैबाट सृष्टि बढाउँछु भन्ने सोचेका ब्रह्माले ती पुत्रहरूले सृष्टिबढाउने प्रस्ताव नमान्दा उनी निकै रिसाए र तिनलाई सधैँको लागि पाँच वर्षे बालक सरह भए भनेर सराप दिए ।

मनोमय तरीकाबाट सृष्टिविस्तार नहुने भए पछि ब्रह्माले आङ्गिक सृष्टिगर्ने प्रयास गरे । यसबाट नारद जन्मे । यिनी पनि वंशवृद्धिमा लाग्न चाहने र आफ्नो बाटो लागे । ब्रह्मा दिक्क भई आफ्नै ध्यानमा लीन रहँदा उनको रेतस् तेजोमय भएर शरीरका विभिन्न अङ्गहरूबाट मानव शिशुका रूपमा जन्मिन थाल्यो । यसरी दायाँ आँखाबाट मरीचि, बाँयाबाट अत्रि, कानबाट पुलस्त्य, मुखबाट अङ्गिरा, हातबाट क्रतु, प्राणबाट वशिष्ठ, नाभिबाट पुलस्त्य र छालाबाट भृगु समेत गरी आठ ऋषिहरू उत्पन्न भए ।

ब्रह्माले यी ऋषिहरूलाई पनि सन्तान उत्पन्न गर्न भने र अत्रिले आङ्गिक सन्तान उत्पन्न गर्न सोचे । उनी तीन हजार वर्षसम्म तपस्यामा डुबे । सोमत्वमा परिणत भएको उनको रेतस् दुवै आँखिभौँको बीचमा आयो र बाहिर निस्क्यो । ब्रह्माले दिशाहरूलाई बोलाएर त्यसलाई ग्रहण गर्न भने । यो रेतस् अत्यन्तै शक्तिशाली भएकाले 'तिनीहरूले' पनि यसलाई धान्न सकेनन् र एकै पटक ती रेतस् भुईँमा खसेर एक ढिक्का रूपमा एउटा शिशुमा परिणत भयो । बच्चा जन्मेर रुन थाल्यो । ब्रह्माले खुशी भएर नातिलाई लिदै एक्काइस पल्ट पृथिवी प्रदक्षिणा गरे र वनस्पतिहरूलाई पनि जीवन्त र प्रकाशमान बनाइदिए ।

त्यस बच्चाको शरीर अमृतमय र शीतांशु थियो । त्यसैले उनको नाउँ सोम (चन्द्रमा) राखे । बेलैमा उनको चूडाकर्म गरेर शिक्षा सुरु गरी अतिरिक्त पढाईका लागि देवगुरु बृहस्पतिकहाँ स्वर्गमा लगे ।

स्वर्गको अवस्था र देवताहरूको चरित्र देवगुरुलाई थाहा भएकोले विधातालाई उनको नाति सोमलाई त्यहाँ नछोड्न संभाउँदा पनि उनले मानेनन् र विवश भएका बृहस्पतिले सोमलाई आफ्नी जेठी पत्नीका जिम्मा सुम्पे ।

यहीँबाट पहिलो आङ्गिक मानवपुत्र (अत्रिको छोरा) सोमको दुर्दशा, स्वर्गको स्थिति, त्यहाँको भोगाई, देवगुरु बृहस्पतिका दुई पत्नी हुनु, एउटीलाई च्याप्नु र अर्कीलाई पछ्याउनुबाट उत्पन्न पहिलो समस्याबाट उपन्यास अगाडि बढ्दछ भने ब्रह्माजीले पनि यो आङ्गिक सृष्टि पनि सन्तुष्टिजनक नभएको पाए ।

सृष्टि र यसको संरक्षणका लागि नारी र पुरुष दुवैको आवश्यकता उत्तिकै छ भन्ने लागेर मैथुनी सृष्टिगर्ने सोच लिएर ब्रह्माले भगवती महामायाको स्मरण गरे । ब्रह्माका छायाको रूपमा उनी पछाडि उभिन्छन् । विरागी ब्रह्मा अब रागी बन्दछन् र तिनबाट कर्दमको जन्म हुन्छ । ब्रह्माले कर्दमलाई मैथुनी सृष्टिको माध्यमबाट लोक विस्तार गर्ने आज्ञा दिए । यस प्रक्रियाका लागि जोडीको आवश्यकता पर्ने हुँदा यस्ती कन्या कहाँ पाउने भनेर कर्दमले विष्णुको तपस्या गरे । तपस्याबाट प्रसन्न भएर विष्णुले भने—

“एकदिन पत्नी शतरूपा र छोरी देवहूतिलाई लिएर मनु स्वायम्भुव यहाँ आउने छन् र विवाहको प्रस्ताव राख्ने छन् । तिमीले उनलाई स्वीकार गर्नु ।” त्यस्तै भयो पनि । उनीहरूको विवाह भयो । कर्दमऋषिले आफ्नो रेतस्को नौ भाग लगाएर पत्नी देवहूतिमा नौ पल्ट रेतोधान गरे । नौ ओटी कन्याको जन्म भयो । उनका छोरीहरूको उमेर पुगे पछि ब्रह्माले आफ्ना अत्रि आदि नौ पुत्रहरूको स्मरण गरे । ती सबैको कर्दम दम्पतीका नौओटी छोरीहरूका साथ विवाह भयो । विवाह पछि तिनीहरू आ आफ्ना वासस्थानतर्फ लागे । ती स्थानहरू धेरैजसो नेपालमै छन् । यसरी ती ऋषिहरूले छरिएर वंशवृद्धि गर्न थाले ।

एकपल्ट खेचरपर्वत> खप्तडको गुफाश्रमा बस्ने अत्रिले रुद्रको स्मरण गरेर पत्नी अनसूयामा रेतोदान गर्दा दुर्वासा जन्मे । यसरी नै ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको एकै साथ स्मरण गरेर रेतोदान गर्दा दत्तात्रेयको जन्म भयो । सृष्टि र वंशवृद्धिका यस्ता घटनासँगै उपन्यासमा सोमको जीवनयात्रा पनि जोडिदै गएको छ ।

स्वर्गबाट मर्त्यलोकमा भरेका तारा र सोमका कथा र व्यथाले यो उपन्यास ठाउँ ठाउँमा चिच्याएको छ । सोमबाट तारामा जन्मेको शिशु बुधलाई सोमकै जिम्मामा छोडेर तारालाई आफूले छोडेको उही पूर्वपति बृहस्पतिसँग जान बाध्य पारिन्छ । यता छोरो स्याहारु र यसै यसै छटपटिमा जीवन बिताउनुले थकित सोम पनि एकदिन छोरालाई एकलै छोडेर बाजे ब्रह्माकहाँ जान्छन् र आफ्ना दुःख बिसार्छन् । उनलाई विधाताले केही समय राखेर सोमलाई उनैका बाबु अत्रिकहाँ पठाइदिन्छन् ।

फेरि सोमको तेस्रो चरणको दुःख शुरू हुन्छ । उनी आफ्ना बाबुआमा सँग खप्तडमा आईबस्छन् । केही समय पछि आमा अनसूयाले उनलाई बिहेगर्न राजीगराई केही शिष्यका साथ दक्ष प्रजापतिका छोरी हेर्न माग्न पठाउँछिन् ।

सोमको पहिलो भेट दक्ष प्रजापतिकी काहीली छोरी रोहिणीसँग हुन्छ र उनले तिनैलाई रुचाउँछन् । पछि अन्य छब्बीसै ओटी छोरीहरूले पनि सोमलाई नै रुचाएका कारण उनले ती सबैसँग बिहा गर्नुपर्थ्यो । बिहा त भयो तर पहिले रुचाएकी कन्या रोहिणी भएकीले तिनिसँग सोमको विशेष आकर्षण रहेको थियो । सबै कन्यासँग समान व्यवहार नगरेको अपराधमा दक्षले सोमलाई महारोग लागोस् भनेर सराप दिए । अरु सबै पत्नीले सोमलाई छोडे । रोहिणी पनि पतिको स्याहार गर्दागर्दै थाक्थिन् । अन्त्यमा सोम घरै छोडेर एकलै बाटो लागे र विधाताकहाँ पुगे ।

ब्रह्माले रोग निवारणका लागि विष्णुको शरणमा जानू भनेर पठाए । विष्णुले सोमलाई औषधीमय जरीबुटीहरूको भण्डार आर्यावर्तका निवासी सबै प्राणीका रोगहरण गरेर आरोग्य बाँड्ने भगवान् शिवकहाँ जाने सल्लाहा दिन्छन् । विष्णुको सल्लाह पाएपछि सोम वैकुण्ठबाट मर्त्यलोक भर्छन् र गोपर्वततिर लाग्छन् ।

पार्वतीलाई सोम त्यहाँ आउन लागेको मन पर्दैन । गुरुपत्नीगामी र आफूले बिहे गरेका पत्नीहरूमाथि समान व्यवहार र न्यायगर्न नसक्ने त्यस सोमलाई म गोपर्वत छिर्नेदिन भन्दै त्रिशूलद्वारा शक्तिको प्रक्षेपण गर्छिन् । यसरी गोपर्वतमा आउँदै गरेका सोम त्यही पखेरामा टाँसिन्छन् । उनको त्यो गति देखेर यस्तो किन गर्नु ? भनेर शिवले सोध्दा पार्वतीले जवाफ दिन्छिन्— “यसको व्यवहारले गर्दा मर्त्यलोकमा नारीजातिको ठूलो अपमान भएको छ ।”

शिवले अर्थात्तु र सभाउनु गरेपछि पार्वतीले सोमलाई टासिनुबाट मुक्त गरेपनि माथि उक्लन दिइन् । उनी तलतल भर्नथाले । सोमले सिद्धगङ्गानदीमा स्नान गरेर कठोर तपस्या गर्न थाले ।

बल्ल पार्वतीमा करुणा उठ्यो र शिवजीलाई दर्शन दिनोस् ! भनिन् । पार्वती र शिव कैलासबाट वरदान दिन गोपर्वतमा आए । पार्वतीलाई सोमका सामू जान सकोच लाग्यो । शिव एकलै गएर उनलाई वरदान दिए । सोमले तपस्या गरेको शिवलिङ्गको नाउँ सोमेश्वर रहन गयो । सोमको तपस्याले त्यो ठाउँ सोमतीर्थ भयो । त्यहाँ तपस्या गरेर सोमको शरीर दिव्य प्रभामय भएकोले त्यस ठाउँको नाउँ प्रभास तीर्थ पनि भयो ।

सोमलाई पार्वतीको दर्शन गर्ने इच्छा भएकोले शिवले उनलाई लिएर गोपर्वतको उकालो लागे । पार्वती बीच पर्वतमा नै सुपोमा सोमका लागि सगुन लिएर उभिएकी थिइन् । उनले सोमलाई पोल्दाभरि सगुन दिइन् । उनको नाउँ त्यसै बेलादेखि शूर्पहस्ता रहन गयो ।

यस क्षेत्रमा आएर कसैले भक्तिसाथ शिव र शक्तिको पूजा आराधना गरेमा चाहेको कुरा पाउन सक्ने छ । यदि कुनै छल-कपट गरेमा त्यो व्यक्ति सोम टासिएभैं टाँसिने छ भन्ने जनविश्वास बढ्यो ।

सोमको कान्ति सोमलता जस्तै प पञ्च दिनमा घट्ने बढ्ने, एक कलामात्र भएका सोमलाई शिव, पार्वती र गणेशले समेत आभूषणका रूपमा शिरमा धारण गर्ने, तिनै कलाहरू घट्नु र बढ्नुका आधारमा सृष्टिको कालगणना हुने, सप्ताहको दोस्रो दिनको नाउँ सोमवार हुनेजस्ता वरदानका साथै उनलाई सपरिवार बस्नका लागि अन्तरिक्षमा एउटा लोक नै दिए शिव पार्वतीले । त्यस लोकको नाउँ चन्द्रलोक हुन गयो । यति मात्र होइन, मर्यादा क्रममा ग्रहहरूमध्ये दोस्रो स्थान रहन गयो चन्द्रमाको ।

त्यस अवसरमा सबै देवताहरूपनि उपस्थित भएर चन्द्रमालाई वरदान दिए । ब्राह्मणहरूले सोमलाई राजाका रूपमा अभिषेक पनि गरे । शूर्पहस्ता मन्दिरदेखि उत्तरपट्टिको विशाल चउरमा सोमले आफ्ना सबै पत्नीहरूका साथ राजसूय यज्ञ सम्पन्न गरे ।

भगवती पार्वती अरु बेला भक्तका मन कामना पूरागर्न शूर्पहस्ता भगवतीको रूपमा प्रकट हुन्छिन् भने राष्ट्रिय महामारी र अकाल परेका बेला त्यही सुपो शिरमा राखेर हातमा शान्तिकलस लिदै सूर्पालङ्कृतस्तका भगवतीका रूपमा महामारी परेका ठाउँमा शान्तिजलले अभिषेक गर्दछिन् भन्ने जनविश्वास अहिले पनि छ ।

यसरी अगाडि बढेको यस उपन्यासको कथानक सोमवंशको इतिहासतर्फ ओर्लिन्छ र इक्ष्वाकुवंशको युगमा प्रवेश गर्दछ । यसै परिवेशमा पटक पटक लिङ्गपरिवर्तन र यसबाट सन्तान जन्मने कुरा पनि आएको छ । तर यो परिवर्तन विज्ञानबाट नभई दैवीशक्तिबाट भएको छ । यसरी जन्मेको शिशुको नाम पुरुरवा राखिएको हुन्छ र यिनै पुरुरवाबाट सोमवंश अगाडि बढ्छ ।

पुरुरवा बुधका छोरा हुन् । विचित्र ओडारमा इलासँग प्रेमिलो सम्पर्क हुँदा गर्भरहेको र पुरुकोटमा घुम्नजाँदा शिशु त्यहिँ जन्मिन्छ । छोरा पुरुरवालाई जन्मदिए पछि इला फेरि पुरुष हुन्छिन् र छोराको जिम्मा बुधलाई दिएर आफू पुरुषका रूपमा स्वदेश फर्किन्छिन् । पुरुरवाले तपस्या गर्छन् । यसको प्रभावले उनी चक्रवर्ती राजा हुन्छन् । उनको राजधानी प्रतिष्ठानपुर हुन्छ ।

एकपल्ट इन्द्रसभामा नृत्यगर्दा उर्वशीका आँखा बारम्बार पुरुरवामा पर्छन् । नृत्यमा विघ्न पर्दछ । इन्द्रले उर्वशीलाई पृथ्वी प्रवासको शाप दिन्छन् । उर्वशी पुरुकोटमा भर्छिन् । त्यही निकुञ्जमा पुरुरवाका साथ गान्धर्व विवाह हुन्छ । तिनबाट सात ओटा पुत्र जन्मिन्छन् । पछि त्यसै चन्द्रवंशमा दुष्यन्तबाट शकुन्तलामा भरत जन्मे । अब आर्यावर्तको नाउँ भरतखण्ड भयो । भरतखण्डको विस्तार हुदै जादाँ भारतवर्ष भयो । कुमार स्कन्दका जन्मको प्रसङ्ग, पार्वतीले त्यहाँका देवदारु उपवनमा जलसेचन, रावणले गरेको शिवपूजा, राजा दिलीपले गाईचराएको स्थानको वर्णनले संस्कृतका महाकवि कालिदासका बारेमा शोध खोज गर्नेहरूका लागि यस उपन्यासले नयाँ सम्भावनाहरूको संकेत गरेको बुझिन्छ ।

यो उपन्यास अन्त्यसम्म आइपुग्दा अरु केही प्रसङ्ग जोड्न बाँकि छ कि जस्तो लाग्दछ । त्यस्तै स्वर्ग र मर्त्यबीचको आवागमन, स्वर्गका रमाइला वर्णन, सुखभोगका व्यवस्था र त्यहाँका नृत्यहरू पददा कुनै नियात्रा कृति

पढेजस्तो लाग्दछ । इन्द्रको ताल, प्सराहरूको समर्पितजीवन, देवगुरु बृहस्पतिको पत्नीहरू प्रतिको भेद व्यवहार, वरदान सरापको नीतिले चलेको स्वर्गको व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा स्वर्गप्रतिको आकर्षणमा प्रश्नवाचक लागेको भान हुन्छ । विशेष गरी नारीले त्यहाँ पनि उनको अधिकार पाएका छैनन् । ब्रह्माले सृष्टिका लागि प्रयोग गरेका तरीकाहरूमा सफलता नारी र पुरुषको मिलनमा मात्र पाएका थिए, जुन आजसम्म पनि चलिरहेको छ । त्यो समानता सृष्टिका लागि मात्र मानियो । व्यवहारमा अभै आउन सकेको छैन ।

अन्त्यमा यो उपन्यास पुरातन र वर्तमान कालको संयोजन गर्दै नयाँ प्रस्तुतिको शैली लिएर पाठक माभ्र आएको छ । वर्तमानको अन्धवेगमा कुदिरहेका हामीलाई हिँजो पनि बुझ्न जरुरी छ । यसका लागि यस्तै लेखनको अवश्यकता छ ।

यस उपन्यासले ब्रह्माजीका पहिलेका सृष्टिका दुई उपायहरूलाई असफल बनाएर सृष्टि र स्थितिका लागि पुरुषको मात्र होइन, नारीको आवश्यकता पनि उतिकै छ भन्नेकुरा प्रमाणित गरिदिएको छ । साथै आवश्यकताकी प्रतिरूप नारी प्रति हुने व्यवहार र प्रयोग स्वर्गमा पनि यस्तो छ । भनेर देखाउँदै यसले हामीलाई सचेतताको आभास गराएको छ । उपन्यासको शैलीमा लेखकले पौराणिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक पक्षबाट पृथिवीको उत्पत्ति र मानव सृष्टि सम्बन्धी जुन ज्ञान दिनुभएको छ, यसले लेखकलाई सफलता मिलोस् भनी शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

सोमतीर्थ र सुपाद्यौराली : अपूर्व साहित्यिक उपलब्धि

प्रा डा. दुर्गाप्रसाद अर्ज्याल

साहित्य सर्जन र ग्रन्थलेखन दुवै विधामा सिद्धहस्त बहुमुखी प्रतिभा विष्णुराज आत्रेयका बहुभाषिक कृतिहरू विविध विधाहरूमा संख्यामा तीन दर्जन छन् । उपन्यासका क्रममा सोमतीर्थ र सुपाद्यौराली लेखकको छैठौं संख्यामा देखापर्छ । यस अघि काली, सरला, हामी भित्रका म, शान्ताकुञ्ज र पणिनि समेत गरी छवटा उपन्यास प्रकाशित भइसकेका छन् । यस उपन्यासमा विद्वान् आत्रेयको लोकजीवन ऐतिहासिक तथा पौराणिक सन्दर्भ र शास्त्रीय ग्रन्थहरूको अध्ययन अनुशीलन र परिशीलनका साथै उपन्यासकारिताको रोचक कौशल प्रस्तुत भएको छ ।

उपन्यासको विषयवस्तुले कल्प-कल्पान्तर छिचलेको छ । यसको कथावस्तु ऐतिहासिक र पौराणिक सन्दर्भहरूलाई साँघो राख्दै नेपाली पृष्ठभूमिमा अगाडि बढेको छ । वर्तमानमा अर्घाखाँची मण्डलको सोमतीर्थ र सुपाद्यौरालीलाई केन्द्रबिन्दुमा राख्दै यसको कथानकले समस्त गण्डकी प्रस्रवणक्षेत्रको फन्को मारेको छ । सोमतीर्थ र सुपाद्यौरालीलाई शास्त्रीय प्रमाण र लोकोक्ति सहित विचित्र शक्तिसौन्दर्यका रूपमा चित्रणगर्ने जुन प्रयास भएको छ, त्यसमा लेखक आत्रेयको अध्ययनको आढ्यता, लोकाचारको मननीयता, लौकिक धर्म दर्शनका मर्मज्ञताको अभिसङ्केत मात्र होइन, प्रशस्त पुष्टि समेत हुन आउँछ । विषय र प्रसङ्ग अनुसार लाटोसाथी र विष्णुराज आत्रेय दुवै नाउँले साहित्य सर्जनगर्ने र नामूला वै जनश्रुतिः जस्ता शास्त्रीय वचनलाई अनुगमन गर्ने अन्वेषक, विश्लेषक, बहुज्ञ तथा विवेकी साहित्यकार हुन् यिनी । इनका प्रत्येक साहित्यिक कृतिमा कोरा नीति नियम र विचारको भारभन्दा जीवन, सत्य र सौन्दर्यको, देवत्व र मनुष्यत्वको विश्वासिलो आधार पाइन्छ ।

यस उपन्यासको दार्शनिक सत्य चाहिँ मानसिक, आङ्गिक र यौनिक सृष्टिमध्ये श्रृङ्गारसौन्दर्यले सम्पन्न यौनिक सृष्टि नै दीगो सृष्टि हो र आनन्द नै यावत् जीव-जीवनको परम लक्ष्य हो भन्नेकुरा यस उपन्यासका तारा, शुभा, इला, रोहिणी, शकुन्तला जस्ता स्त्रीचरित्र र सोम आत्रेय, बुध, पुरुरवा ऐल, लगायत अनेक पुरुष चरित्रबाट पुष्टि हुन्छ । ब्रह्माको मानस सृष्टि र आङ्गिक सृष्टिले लोक-लोकान्तर चलन नसकेको कुरा उपन्यासको प्रारम्भिक अंशमै सङ्केत भएको छ । हरेक प्राणीले आनन्दका लागि कठोर चुनौती पारगर्न उद्यत हुनु ब्रह्मज्ञानात्मक प्रक्रियामा आउँछ भन्ने कुरा आनन्दन जातानि जीवन्ति आनन्दं सम्प्रविशन्ति इति आनन्दं ब्रह्म जस्ता उपन्यासमा उद्धृत सान्दर्भिक वाक्यबाट स्पष्ट हुन्छ ।

व्याकरण निष्णात साहित्यसारथी र बहुभाषिक कोशकार विष्णुराज आत्रेयले यस उपन्यासलाई केवल हल्का-फुल्का मनो विनोदात्मक विधा बनाएका छैनन् । इनले यसलाई सार्वभौम सत्य र सौन्दर्य अँगालेका सूक्ति, उक्ति र प्रोक्ति र लोकोक्तिले परिपूर्ण आख्यान ग्रन्थ नै बनाएका छन् । यस प्रसङ्गमा उपन्यासकारले नेपाली जनजीवन र तिनका धर्म, आस्था एवं विश्वासका केन्द्र द्यौराली, कोट, गुफा, स्तूप, स्तोम, यज्ञ, पूजा, आराधना आदि अनेक तत्त्वको शब्दशास्त्रीय पद्धतिले निरूपण गरेको पनि देखिन्छ । यसरी निरूपण गर्दा शब्दार्थ सहित लोक र शास्त्रीय अन्तःसङ्गतिलाई अँगालेर सुस्वादु साहित्यिक खुराक पाठकहरूका सामू पस्किनु उपन्यासकार आत्रेयको सृजनात्मक र संरचनात्मक विलक्षणता यस उपन्यासमा उजागर भएको छ ।

यस उपन्यासमा हाम्रा श्रुति, स्मृति, पुराण काव्य र ग्रन्थहरूमा विकीर्ण गाथा-कथा, आख्यान-उपाख्यान र तिनमा उपलब्ध चरित्र र आचरणको आकलन एवं संयोजन गरेर तिनलाई औपन्यासिक शैलीमा सोमतीर्थ र सूपा द्यौरालीका वृत्तभित्र परिसीमित गर्दै हिमवत् देश नेपालको गौरवमय ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक एवं भौगोलिक परिवेश र परम्परा दर्शाउनु लेखकीय उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

यसैगरी कल्पकल्पान्तरमा स्थानान्तरित लोकान्तरित रूपान्तरित हुदै गएका गण्डकी प्रसवण र गोपर्वत केन्द्रित स्थानीय प्रकृति-परिवेशको परिचय साथ ब्राह्मण, क्षत्रिय, थारू, थापा, मगर आदिको राज्य र राष्ट्रको प्रशासन, व्यवस्थापन र संरक्षणमा भूमिका आदिको गौरवबोध गराउने यस उपन्यासको नेपाली साहित्यको औपन्यासिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण स्थान रहने कुरा निर्विवाद छ ।

स्थानीय भूपरिवेश र तिनका नाम-रूपको अनभिज्ञता र उपेक्षा बढेको, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको प्रचलित लोकधर्म र कर्मको मर्मबोध हुनै नसकेको आजको समय र अवस्थामा यस उपन्यासले हामीलाई धेरै होस हेक्का दिई लोकलाई मार्गदर्शन गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा कर्कश तर्कजाल र तथाकथित यथार्थवादबाट माथि उठेर आदिम आर्षयुगदेखि आजको लोकजीवनसम्म कतै र कहिले पनि अपत्यारिलो नहुने गरी वैदिक सनातन धर्म र आर्यशिष्टाचारको महत्त्वलाई शृङ्खलाबद्धरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । ऐतिहासिक तथा पौराणिक पृष्ठभूमिमा निर्मित यो उपन्यास एक हिसाबले संस्कार संस्कृति एवं स्थानीय नामरूपको प्रज्ञानात्मक कोशसमेत बन्नपुगेको छ ।

उत्तर आधुनिकतावादी आँखाले हेरे पनि र समाजवादी यथार्थवादका कोणबाट अध्ययन गर्ने अपेक्षा राखे पनि यस सोमतीर्थ र सुपा द्यौराली

उपन्यासमा कति पनि अनुपलब्धि हातलाग्दैन । किनभने यस उपन्यासमा मन्त्र, यज्ञ, तपस्या, पूजा, आराधना, तीर्थ र त्यस प्रतिको श्रद्धालाई सबल जीवनको परिपोषक तत्त्वका रूपमा सोदाहरण निरूपण गरिएको छ । मानस प्रकृति र दृश्यमान प्रकृतिका बीचमा सन्तुलन अनि मनोदेहिक दृष्टिकोणमा समन्वय भएमा जीवन सार्थक हुने र तिनमा अन्तर्विरोध भएमा अप्ठ्यारो हुनेकुरा यस उपन्यासका बुध र इलाका चरित्रबाट अभिव्यञ्जित हुन आउँछ । शूर्पहस्ता भगवतीबाट वरदान पाएपछि ब्राह्मणहरूका राजा सोम आत्रेयले राजसूय यज्ञगरेको सुपा द्यौराली परिक्षेत्रको गोपर्वतशृङ्खलानै पछि वाराहपुराण अनुसार रावणले प्रत्येक सोमप्रदोषमा शिवजीको आराधना र नृत्यगरेका हुनाले नर्तनाचलनाउँले प्रसिद्ध हुनगएको हो । त्यहाँको देवदारुवनमा नै तारकासुरको लागि कुमार कार्तिकेयका जन्मको पृष्ठभूमि तयार भएको हो । त्यहाँका देवदारुवृक्षलाई पार्वती स्वयंले जलसेचन गरेर हुर्काएकी हुन् । हाल कपिलवस्तुको बाणगङ्गा किनारको मधुवनमा तारकासुरले तपस्या गरेको हो । स्कन्दकै जन्मका प्रसङ्गमा अग्निदेवले शिवजीको रेतस् तिनै गङ्गामा प्रक्षेपण गरेका हुन् । सोमवंशी पुरु र पुरुरवाको जन्म हाल गुल्मीको पुरुपर्वत पुरुकोटमा भएको हो । तिनको राजधानी प्रतिष्ठानपुर प्युठानमा थियो ।

यस्ता सन्दर्भहरूलाई लोकोक्ति र शास्त्रीय साक्ष्यहरूको समन्वयका साथ यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएकोछ । अयोध्याका राजा दिलीपले गोचारणगरेको स्थल पनि यही गोपर्वत नै भएको कुरा समेत माथिका कथानक र सुपा द्यौरालीका प्राकृतिक दृश्यले पुष्टिगर्दछन् । यतिमात्र होइन, हिमवद्देशमा अभिजनमै भारतको उज्जैनलाई कार्यक्षेत्र बनाएका कालिदासको रघुवंशको समेत उदाहरण दिएर सूपादेउराली परिसरको जुन प्राकृतिक चित्रण गरिएको छ, यसमा कुनैपनि सहृदय पाठक मन्त्रमुग्ध नभइरहन सक्दैन ।

वातावरणका दृष्टिले पनि उपन्यास रोचक बनेको छ । सृष्टिदेखि वर्तमानसम्मको लामो विवरण प्रस्तुत हुँदा पनि स्थान, समय र कार्यकलापका बिच कुनै कतै अन्योल आएको छैन । उपन्यासको कथानक यसो हेर्दा वक्रगतिको भए पनि शीर्षक अनुरूप एकोन्मुख भएर समाप्तितिर अग्रसर भएको छ ।

पौराणिक सन्दर्भ अनुरूप पात्रका अभिशाप, वरदान, पश्चात्ताप, उमङ्गजस्ता कुराहरू एतत्कालिक लौकिक जीवनमा पनि सनातन भएर आएको सन्दर्भले औपन्यासिक ऊचाईलाई थप ऊर्जा दिएको छ । बहुविवाह गर्ने उपन्यासका नायक सोमलाई परेको शाप र कन्याको इच्छा विपरीत बलरामपुर भारतका राजकुमारलाई जबर्जस्ती छोरी विहे गरिदिने तात्कालिक खाँचीका राजाको व्यवहारले विवाहिता कन्याको सुपाद्यौराली मन्दिरकै अगाडि डोलाबाटै रगत छादेर मृत्युभएको घटनाले त्यस समयमा पनि बहुविवाह र वर-कन्याका

इच्छा बेगरको विवाह दुवै अनुचित थिए भन्ने कुरा स्पष्ट देखाउँछ । त्यस्तै कुमारीको जबर्जस्ती गरिदिएका विवाहको परिणामस्वरूप खाँची राज्यभरि महामारी आएको र सुपा चौरालीको आराधना उपासनाले महामारी शान्त भएको कुरा पनि उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रत्येक बडादशैमा वाः खै भनेर भगवतीको विजयश्री यात्रा निकालिने गरेको स्थानीय मौलिक परम्परालाई शास्त्रको उल्लेखसाथ त्यस भित्रका गूढ रहस्यको उद्घाटन गर्दै त्यसलाई मन्त्रतन्त्रात्मक व्याख्याद्वारा पाठक समक्ष प्रस्तुत गरिदिनु उपन्यासकारको वैदुष्य, व्यक्तित्व एवं वैशिष्ट्यको अर्को परिचय हो ।

यसरी उपन्यासको मूल र टिप्पणी अंशमा प्रस्तुत सन्दर्भले यस उपन्यासलाई सबल शास्त्रीय उपन्यासका रूपमा उभ्याएको छ । हाम्रो राष्ट्रिय धर्म र संस्कृतिलाई मानव हितकारी र प्रीतिकारी बनाइएको यस उपन्यासको अंग्रेजी भाषामा समेत रूपान्तरण गरी प्रवाससम्म पुऱ्याउने कर्मको समेत अपेक्षा राख्दै लेखकलाई शूर्पहस्ता सुपा चौरालीले दीर्घजीवन साथै सुकीर्ति र आरोग्य समेत प्रदान गरुन् भन्दै कलम विसाउँछु ।

सर्वरूपमयी देवी सर्व देवीमयं जगत् ।

अतोऽहं विश्वरूपां त्वां नमामि परमेश्वरीम् । ।

विद्याधर्मकुलप्रबोधनपरो विद्वत्सु लोकप्रियः

नित्यं शास्त्रसमुद्रगाहनरतो यायावरोन्वेषकः

अर्ज्यालस्थलनामको बुधवरो साहित्यकारः सुधीः

आत्रेयो हि विराजतेऽत्र जगति श्रीविष्णुराजाभिधः । ।

अनुपम पौराणिक उपन्यास सोमतीर्थ र सुपादेउराली

प्रा. माधवराज गौतम

सोमतीर्थ र सुपा देउरालीका सन्दर्भमा लेखिएको पौराणिक उपन्यासका रचयिता प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेयले करिव दुईसय पृष्ठको टंकणप्रति केही समयअघि दिनुभयो । उक्त पौराणिक उपन्यास आद्योपान्त अवलोकन गरेर यसभन्दापूर्व पनि उहाँद्वारा रचित शान्ताकुञ्ज र पाणिनि नामक ऐतिहासिक उपन्यासहरु पढ्ने अवसर मिलेको थियो । यी दुबै ग्रन्थ ऐतिहासिक तथ्य र प्रमाणका आधारमा सुरम्य औपन्यासिक आवरणमा रचना गरिएका कृतिहरु हुन् । नेपाली, संस्कृत तथा अवधीभाषाका महाकवि, आख्यानकार, सिद्धहस्त लेखक डा.आत्रेयका विभिन्न विधामा दुईदर्जनभन्दा बढी कृतिहरु प्रकाशित भइसकेका छन् । उहाँ आफ्नो मातृभूमि, राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति अति संवेदनशील, आफ्नो धर्म, संस्कृति र परम्पराको अन्वेषण र संरक्षणमा सर्वात्मना समर्पित व्यक्तित्वको रूपमा सुपरिचित हुनुहुन्छ । उहाँले यिनै विधाहरूलाई आधार बनाएर अनेक आख्यान, रचना र लेखहरु प्रकाशित गर्नुभएको छ । यसैगरी उहाँ हाम्रा धार्मिक, पौराणिक एवं सांस्कृतिक निधि र देवस्थलहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास-विस्तारमा सदैव दत्तचित्त भई खट्ने व्यक्तिको रूपमा विख्यात हुनुहुन्छ ।

प्रस्तुत कृति महाभारत, पुराण र तन्त्र साहित्यको आलोकमा तयार गरिएको पौराणिक उपन्यास हो । डा. आत्रेयले सोमतीर्थको धार्मिक र ऐतिहासिक महत्त्वलाई स्थापित गर्न त्यससँग सम्बद्ध पौराणिक आख्यान र प्रमाणलाई पूर्वापर प्रसङ्ग जोडी औपन्यासिक स्वस्वमा ढाल्नुभएको छ । प्रस्तुत उपन्यासलाई प्रामाणिकता प्रदान गर्न यस उपन्यासमित्र अनेक वैदिक मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूका परिवारको सन्दर्भलाई सप्रमाण प्रस्तुत गरिएको छ । देवभूमि नेपाल धेरै ऋषिकुलहरूको तपोभूमि र कर्मभूमिको रूपमा रहेको तथ्य पनि रोचक रूपमा प्रस्तुत उपन्यासमा उद्धृत गरिएको छ ।

यस अघि आफ्नो खोजग्रन्थ हिमालयो नाम नगाधिराजः मा संस्कृतका महाकवि कालिदासको जन्म हिमवदेशमा भएको र उनको कर्मक्षेत्र भारतको उज्जयिनी रहेको भन्ने कुरा प्रतिष्ठापन गरेका डा. आत्रेयले रघुवंशमा राजा दिलीपले गोचारण गरेको स्थल पनि यही नर्तनाचल पर्वत हो भन्ने कुरा स्थानीय नाउँ, ठाउँ र प्राकृतिक वातावरण र किंवदन्तीका आधारमा स्पष्ट्याउनुभएको छ । यसबारे पहिले अन्यत्र कतै केही उल्लेख नभएको

स्थितिमा उपन्यासको यो विवरण र विश्लेषणमा शंका गर्नुपर्ने स्थिति छैन जस्तो मलाई लाग्छ ।

उपन्यासमा गण्डकीप्रस्रवणक्षेत्रभित्र पर्ने अर्घाखाँची र गुल्मीका धेरै ऐतिहासिक एवं धार्मिक स्थलहरूको सयुक्ति उल्लेख भएको छ । सोमतीर्थ र सुपादेउरालीका माध्यमबाट ती क्षेत्रका आसपासमा अवस्थित ऐतिहासिक देवस्थल, पुण्यसलीला नदीहरू र तपोपूत ऋषिका आश्रमहरूको वर्णन पनि औपन्यासिक प्रसङ्ग मिलाएर गरिएको छ । उपन्यासका कथ्य र तथ्यलाई आलङ्कारिक श्रृंगारले सजाएर सरल, सरस र मिठासले युक्त, पढ्न थालेपछि नविसाइकन पढौं पढौं जस्तो लाग्ने उहाँको शैली अदभूत, अनुपम र हृदयस्पर्शी रहेको छ । प्रारम्भ गरेपछि एकै विश्राममा सम्पूर्ण उपन्यास पूरा गर्न उत्प्रेरित गर्ने उहाँको कथानक धेरै नै प्रभावोत्पादक रहेको छ । कथावस्तुलाई रोचकता प्रदान गर्ने र ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई प्रमाणको आधारमा पात्रहरूको माध्यमबाट चित्ताकर्षक गर्ने उहाँको शैली पाठकहरूका मनोमस्तिष्कलाई तदाकार गराई आह्लादित र भावविह्वल बनाउने खालको छ ।

विश्वसाहित्यमा वैदिक साहित्यलाई सबैभन्दा प्राचीनतम साहित्य मानिन्छ । हाम्रा धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं पौराणिक आख्यान र तथ्यहरूको आदिम स्रोत वैदिक संहिताहरू नै हुन् । प्रस्तुत सोमतीर्थ र सुपादेउराली नामक पौराणिक उपन्यासमा आएका पात्रहरूमध्ये प्रमुखपात्रहरूको वैदिक साहित्यमा पनि उल्लेख पाइन्छ । उक्त साहित्यमा आएका ती पात्रहरूका बारेमा वैदिक साहित्यमा आएका कथनहरू उपस्थापित गर्नु सान्दर्भिक नै हुने छ ।

यसै सन्दर्भमा उपन्यासको शीर्षस्थानमा रहेका सोमका बारेमा वैदिक संहितामा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । वैदिक संहिताहरूमा धेरैजसो सोम शब्द एउटा प्रसिद्ध लताको रूपमा र कहीं कहीं चन्द्रमाको अर्थमा आएको छ । ऋग्वेदका नवममण्डलका एक सय चौध सूक्त र महर्षि अत्रिद्वारा दृष्ट पञ्चम मण्डल बाहेकका अन्य मण्डलका छब्बीस सूक्तहरू सोमको प्रशंसामा आएका छन् । ऋक् संहितामा इन्द्र र अग्निपछि सबैभन्दा धेरै सूक्तहरू सोमको प्रशंसामा समर्पित देखिन्छन् ।

ऋग्वेदमा चन्द्रमाका सम्बन्धमा कुनै एकल सूक्त देखिदैन । यस संहितामा चन्द्रका लागि चन्द्रमस् शब्दको निष्पन्नरूप चन्द्रमा शब्द आएको छ ^{१८६} अन्य संहिताहरूमा चन्द्रमा र चन्द्र दुबै शब्द प्रयोग भएको देखिन्छ ^{१८७}

^{१८६}क) चन्द्रमा अप्सवन्तरासुपर्णोधावतेदिवि, ऋग्वेद, १.१०५.१ ।

ख) चन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः ऋग्वेद, १०.८५.१९ ।

ऋग्वेदमा भने यो चन्द्र शब्द स्वर्ण अर्थमा आएको छ ।^{१८८} संहिताग्रन्थहरूमा सोम र चन्द्रमाको अभिन्नता स्पष्ट रूपमा नदेखिए तापनि ब्राह्मणग्रन्थहरूमा चन्द्रमाको सोमसँगको अभिन्नता विस्तृत रूपमा वर्णित छ । यी प्रसङ्गहरूबाट चन्द्रमा र सोमलताको क्षय र वृद्धि समान रूपले हुने हुँदा सोम शब्द चन्द्रमाको पर्यायवाची हुन पुगेको प्रतीत हुन्छ ।^{१८९} त्यसैले सुश्रुत ग्रन्थमा चन्द्रमाका साथ सोमको तुल्यता स्पष्ट रूपमा गरिएको छ ।^{१९०} यसै आधारमा कालान्तरमा गएर पुराण, कोश आदि ग्रन्थहरूमा सोम शब्द चन्द्रमाको वाचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वैदिक साहित्यको अनुशीलन गर्दा सोमका स्थूल र सूक्ष्म गरी दुईवटा स्वरूप देखिन्छन् । सोम स्थूल रूपमा पहाडको ढुङ्गाको बीचमा उम्रिने डाँठिलो लसुनका जस्ता राम्रा पात, घीउको जस्तो वासना आउने, सेतो दूध निस्कने, केराको जस्तो सेतो गानु हुने लता विशेष हो । वैदिक साहित्यमा यसको वर्णन गर्दा विभिन्न रङ्गमा उपलब्ध हुने कुराको उल्लेख पाइन्छ । आचार्य सायणले ऐतरेयब्राह्मणको भाष्यमा सोम तयार गर्ने विधि र अवधिका बारेमा वर्णन गरेका छन् । सोम मदिरा होइन तर यसमा मादकता दिने शक्ति भने अवश्य रहेको हुन्छ । सोमका प्रथम अधिकारी इन्द्र भए पनि अधिल्लो दिन तयार गरिएको सोम विहानको सवनमा अश्विनीकुमारहरूलाई पहिले समर्पित गरिन्छ ।

सूक्ष्म रूपमा सोमको वर्णनलाई हेर्दा जीवनको सारतत्त्व ब्रमाण्डको उत्पादक, शान्ति र सुखको प्रवर्तक, समस्त देवीदेवताहरूको उद्गम नै सोम भएको देखिन्छ । अग्नि, सूर्य, इन्द्र आदिबाट ऊर्जा र तिनका प्रकाशका

^{१८८} वाजसनेय संहिता, १.२८, २३.१०, ३९.२ र अथर्ववेद, २.१५.२, २.२२.१ ।

^{१८९} तमुक्ष्यमाणरजसिस्वआदमे चन्द्रमिव सुरुचह्वारआदधुः । ऋग्वेद, २.२.४ ।

^{१८९} क) सोमो राजा चन्द्रमा, शतपथब्राह्मण, १०.४.२.१ ।

ख) चन्द्रमा वै सोमः, शतपथब्राह्मण, ६.५.१.१ ।

ग) चन्द्रमा उ वै सोमः, कौषितिकी ब्राह्मण, ६.५ ।

घ) स यदाह गयोऽसीति सोमं वा एतहाहैष ह वै चन्द्रमा भूत्वा सर्वान् लोकान् गच्छति, गोपथब्राह्मण, १.५.१४ ।

ङ) एष गोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति । तस्मात् ब्राह्मणो नाद्यः सोम राजा हि भवति ॥ शतपथब्राह्मण, ५.४.२.३ ।

^{१९०} सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दशपञ्च च ।

तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहरस्तदा ।

शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेद् पञ्चदशच्छदः ॥

शीर्यते पत्रमेकैकं दिवशे दिवशे पुनः ।

कृष्णपक्ष क्षये चापि लता भवति केवला ॥ सुश्रुत, चि.स्थान, अध्याय २९ ।

विभिन्न पक्षको उपयोगको वर्णन पनि त्यहाँ पाइन्छ । सोमका वारेमा मधुच्छाता वैश्वामित्र, मधुच्छाता काण्व, शुनसेप आजीगर्ति, हिरण्यस्तूप आङ्गिरस, प्रियमेधा आङ्गिरस, गोतम रहुगण, श्यावाश्व आत्रेय आदि ८२ मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले दोहोर्न्याई तेहेर्न्याई उनका महिमाको वर्णन गरेका छन् । सोमको महिमा वर्णन गर्दै ऋषि प्रतर्दन दैवोदासिले त सोमलाई बुद्धि, द्युलोक, पृथ्वी, अग्नि, सूर्य, इन्द्र र विष्णुलाई उत्पत्ति गर्ने भनी उल्लेख गरेका छन्^{१९३} । त्यस्तै ऋषि सुनशेप आजीगर्तिले सोमलाई अमर भनेका छन्^{१९४} । सोमलाई समस्त सुभकर्म र फलको स्रोत बताइएको छ । सोम चन्द्रमाको पनि नाम भएकोले सोमलाई जीवनको शीतलता र अग्नि वा सूर्यलाई उष्णताको रूपमा लिएर दुबैको सन्तुलनबाट प्रकृतिको प्रादुर्भाव तथा त्यसको संरक्षण भएको आशय पनि उपर्युक्त कथनहरूबाट निस्कन्छ ।

वैदिक संहितामा चन्द्रमाको उत्पत्ति आदि पुरुषको मनबाट भएको बताइएको छ^{१९३} । सोमका रूपमा चन्द्रमाको सूर्या (सावित्री) सँग विवाह भएको उल्लेख पाइन्छ ।^{१९४} संभवतः यो कुरा चन्द्रमाले सूर्यबाट प्रकाश ग्रहण गर्ने संकेत हुन सक्दछ । ऋग्वेदमा सोमले सूर्यबाट प्रकाश ग्रहण गर्ने गरेको प्रसङ्ग पनि आएको छ ।^{१९५}

यस सोमतीर्थ र सुपादेउराली उपन्यासका प्रमुखपात्र पौराणिक साहित्यहरूमा कल्प अनुसार सोमको उत्पत्ति विभिन्न तरिकाले भएको बताइएको छ । वैवस्वत मन्वन्तरका सप्तर्षिमध्येका एक महर्षि अत्रिका प्रथम तेजोत्पन्न पुत्रका रूपमा मत्स्य, वायु आदि पुराणहरूमा यिनको उत्पत्तिका सम्बन्धमा वर्णन गरिएको छ । त्यस्तै अग्नि, भागवत आदि पुराणहरूमा सोमको अत्रि र अनसूयाको युगल सम्बन्धबाट ब्रह्माको अंशको रूपमा जन्म भएको बताइएको

^{१९१}सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विणोः ॥ ऋग्वेद, ९.९६.५ ।

^{१९२}एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिवदीयति, ऋग्वेद, ९.३.१ ।

^{१९३}चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतः ॥ ऋग्वेद, १०.९०.१३ ।

^{१९४}सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभावरा ।

सूर्या यत् पत्ये शंसन्ती मनसा सविताददत् ॥ ऋग्वेद, १०.८५.९ ।

प्रजापति वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् । सूर्या सावित्रिम् । ऐतरेयब्राह्मण, ४.७ ।

पुमान् वै सोमः स्त्री सुरा । तैत्तरेय ब्राह्मण, १.३.३.४ ।

दीक्षा सोमस्य राज्ञः पत्नी । गोपथब्राह्मण, २.२.९ ।

^{१९५}उक्तेवयुथापरिवन्नसवीदधित्विषिरधितसूर्यस्य, ऋग्वेद, ९.७१.९ ।

छ^{१९६} । त्यस्तै केही पुराणहरु र रामायणमा यिनी क्षीरसमुद्रबाट पैदा भएको आएको छ^{१९७} । यी सबै कथाप्रसङ्गहरु प्रस्तुत उपन्यासमा अनुसन्धानमूलक वैदुष्यपूर्ण टिप्पणीले सजाएर प्रा.डा. आत्रेयले उपन्यासलाई पूर्णता दिनुभएको छ । यस उपन्यासभित्र मुख्य रूपले शिव, पार्वती, सोम, तारा, रेवती, बुध, ईला, पुरुरवा, उर्वसी, विश्वामित्र, मेनका, शकुन्तला, दुष्यन्त आदि पात्रहरूको चरित्र तथा वंश वर्णन गरिएको छ । सोमद्वारा भगवान् शंकर र भगवती पार्वतीको आराधना स्थलको रूपमा रहेको यो सोमतीर्थको बारेमा रामायण, महाभारत, पुराण आदि ग्रन्थहरूमा पुण्यप्रद एवं पापनाशक तीर्थस्थलको रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । प्रा.डा. आत्रेयले यसै तीर्थ र सुर्पहस्ताभगवती सुपादेउरालीको महिमा र त्यसको पौराणिक एवं ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई अत्यन्त परिश्रम एवं गहन अनुसन्धानमूलक विशिष्ट पादटिप्पणीले सजाएर यो उपन्यास तयार गर्नुभएको छ । यस्तो पुण्यप्रद कर्म सरस्वतीका वरदपुत्र प्रा. आत्रेयको माध्यमबाट सम्पन्न भएको छ । यसले अर्घाखाँची एवं गुल्मी क्षेत्रका सम्पूर्ण सनातन धर्मानुयायी जनताहरू लाभान्वित हुनेछन् । यस्तो अनुपम कृति रचना गर्ने प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेयप्रति त्यसक्षेत्रका सम्पूर्ण जनता एवं नेपाली समाज आभारी छ । यसपूर्व पनि डा. आत्रेयले त्यसक्षेत्रका प्रसिद्ध ऐतिहासिक एवं तीर्थस्थलहरूका बारेमा ग्रन्थ एवं लेखहरू प्रकाशित गरेर त्यस क्षेत्रका जनताहरूलाई कृतज्ञ र कृत्य-कृत्य गराउनुभएको छ । यस्तो गहनतम कृति रचना गरेर प्राध्यापक आत्रेयले धार्मिक, आध्यात्मिक एवं नेपाली वाङ्मयको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिनुभएको छ । आगामी दिनमा पनि उहाँबाट यस्तै कृतिहरूको रचनाबाट नेपाली समाज लाभान्वित हुने छ भन्ने विश्वासका साथ उहाँको सुस्वास्थ्य एवं दीर्घायुको कामना सहित विराम लिन्छु । जगत पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।

सन् २०१८ जनवरी १
चावहिल, काठमाडौं

^{१९६} अत्रेरनसूया अजीजनत् । सोम दुर्वाससं पुत्रं दत्तात्रेयं च योगिनम्, अग्निपुराण, २०.१२ । सोमोऽभूत् ब्राह्मणोऽश्वेन दत्तो विष्णुस्तु योगवित् । दुर्वासाः शंकरस्याशो— । भागवत, ४.१.३३ ।

^{१९७} वाल्मीकि रामायण, ७.२३.२२ ।

सोमतीर्थ र सुपाद्यौराली उपन्यासः एक विमर्श

मुकुन्दशर्मा चालिसे

मुकुन्दकुञ्ज, बूढानीलकण्ठ

१ यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् । विद्वत्ता र शास्त्रचिन्तनलाई आफ्नो जीवनमा उतार्ने र त्यसलाई आफ्नो दैनन्दिन प्रयोगमा लैजाने क्रियाशील व्यक्ति नै सच्चा विद्वान् हो । यस्तै व्यक्तिबाट साहित्य, सङ्गीत, कला एवं ज्ञान र विज्ञानको उन्नयन हुन्छ । आफ्नो योग्यता र क्षमतालाई निरन्तर प्रवहमान गराएर समाजलाई सिञ्चन गर्ने साधकहरू धन्य छन् यस्तै साधक शिल्पीहरूको योगदानबाट नै समाजमा सभ्यताको विकास भएको हो ।

हाम्रा पूर्वज मनीषीहरूले देखाएको यही मार्गलाई समाएर नै वर्तमानमा कतिपय विद्वान् विदुषीहरू समाज र राष्ट्रको यशोऽभिवृद्धिमा तल्लीन हुनुहुन्छ । यसै सन्दर्भमा साहित्य सरणिको अनुसरण गरेर स्वराष्ट्रको वाङ्मय भण्डार भर्न क्रियाशील साधक हुनुहुन्छ, डा विष्णुराज आत्रेय ।

संस्कृत, नेपाली र अवधी विषयका विशिष्ट विद्वान् डा. आत्रेय गुरुले नेपाल, भारतका विशिष्ट शैक्षिक संस्थामा आफ्नो वैदुष्य विस्तार गरेर सेवानिवृत्त भएपछि पनि पहिलेजस्तै आफ्नो लेखनीमा ऊर्जा-मसी भरिरहनुभएको छ र त्यसलाई पुस्तकका पृष्ठहरूमा बगाइरहनुभएको छ । पौरस्त्य पुराण र इतिहासका मर्मज्ञ विद्वान् डा. आत्रेय विष्णुराज अर्ज्यालमा आएको प्रातिभ क्षमता उहाँको पैतृक पनि हो र आफ्नै पनि हो । पितामह विद्वद्वर रश्मिराज अर्ज्याल र पिता मनीषी देवराज अर्ज्याल हुँदै आफूमा आएको सारस्वत वर्चस्वलाई उहाँले चक्रवृद्धि क्रमले दिनानुदिन बढाइरहनुभएको छ । अतः डा. आत्रेय नेपाली आमाले गौरव गर्ने असल सन्तान हुनुहुन्छ । दुई वर्ष पहिले डा.विष्णुराज आत्रेयले महान् वैयाकरण पाणिनिका बारेमा अत्यन्त विशिष्ट शैलीको उपन्यास नेपाली पाठकलाई दिइसक्नुभएको हो । त्यसभन्दा अघि उहाँले तीन वटा संस्कृत र नेपाली उपन्यास भण्डारमा ल्याइसक्नुभएको छ । यसैगरी तीन भाषामा तीन महाकाव्य थुप्रै खण्डकाव्य र निबन्ध आदि विविध विधामा संस्कृत, नेपाली र अवधी तीनै भाषामा वग्नसक्ने उहाँको कलम त्रिपथगा भएर निरन्तर प्रवहमान छ भन्नेकुराको प्रमाण उहाँले हालै लेखेको उपन्यास सोमतीर्थ र सुपा द्यौरालीले स्पष्ट पारेको छ । ऐतिहासिक पाणिनि उपन्यास पछिको यो पौराणिक उपन्यास सोमतीर्थ र सुपा द्यौरालीकाबारेमा चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक छ ।

२ वैदिक देवता सोम (चन्द्रमा)को केन्द्रीयतामा यो उपन्यास लेखिएको छ । उनै सोमसँग सम्बद्ध सोमलता र सोमपानमा ऋषि र देवताहरु संलग्न भएको चर्चा वेद र पुराण आदि गर्दछन् । सोमको भौतिक पिण्ड यही चन्द्रबिम्ब हो, जो आकाशमा हामी देखिरहेका छौं । सर्वग्राह्य र सर्वहृद्य भएका यी सोमका बारेमा बढीजान्न कुतूहल हुनु स्वाभाविक विषय हो अत्रि ऋषिको आँखाबाट उत्पन्न भएका आत्रेय सोमका बारेमा आत्रेयकै कुलका सफल सर्जक डा.विष्णुराज अर्ज्यालले गहन अध्ययनपूर्वक औपन्यासिक आख्यान लेख्नु अझै स्वाभाविक र आवश्यक विषय हो । यद्यपि सप्तर्षि मध्येका एक महर्षि अत्रि र उनको वंशविस्तारका बारेमा चासो हुनु पौरस्त्य संसारमा हुर्केका हामी सबैका लागि उत्तिकै आवश्यक कुरा हो । यहाँ यस चासो र स्वाभाविकतालाई सर्जक आत्रेयले आफ्नो विषय बनाउनुभयो । अनि आफैँले जाने-बुझेको छिमेकी जिल्ला परिवेषको अर्धाखाँचीको मात्र होइन, समस्त नेपालकै गौरवको विषय भएको सोमतीर्थ र सुपा द्यौरालीको आजसम्म अनुश्रुति र जनश्रुतिमा रहेको विषयलाई विभिन्न साक्ष्य र प्रमाणको पाद-टिप्पणीका साथ औपन्यासिक शिल्पमा ढालेर सजीवस्वमा हाम्रा सामू पस्तुत गर्नुभयो ।

३ विश्वको प्रलयपश्चात् सृष्टिपरम्परा कसरी चल्यो ? भन्ने कुराबाट विषय उठान भएको यस उपन्यासलाई धैर्यपूर्वक पढ्नु पर्दछ । छिटो हतपतमा पढ्दा यसका धेरै कुराहरु छुट्न सक्दछन्, जसलाई उपन्यासकारबाट लक्षणमा र व्यञ्जना शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रलयपश्चात् नारायणका नाभिकमलबाट प्रकटभएका लोकपितामह ब्रह्माजीले यो जागतिक सृष्टि कसरी चलाउनुभयो? यस पौराणिक चर्चाको विषयलाई डा.आत्रेयले औपन्यासिक ढङ्गले उतार्नुभएको छ । पहिले सनक सनन्दनादि चार मानसिक कुमार र पछि देवर्षि नारद उत्पन्न गरे पछि पनि सृष्टि सिलसिला चलाउन तिनीबाट अस्वीकृति भएपछि ब्रह्माजीको आङ्गिक तेजोमय रेतस्बाट अत्रि पुलस्त्य आदि सप्तर्षिहरुको जन्मभएको रमाइलो कथा यहाँ छ । इनै सप्तर्षिमध्ये अत्रिको तेजस् स्वरूप भएको रेतस्लाई सबै दिशाहरुले धारण गरी सोममय स्निग्ध एवं कोमल प्रकाशपिण्ड जन्माएको रोचक घटना यहाँ छ । अब इनै बालक सोमलाई ब्रह्माजीले वात्सल्यदिएको अनुपम वर्णनपनि यहाँ छ । अनि सोमलाई लिएर आख्यान वृत्तान्त पर पर जान्छ । हामीलाई पनि तानिरहन्छ । देवलोकमा आचार्य बृहस्पतिको गुरुकुलमा अध्ययन गुरुमा तारासित लसपसर पछिसगै बेपत्ता, बुधमो जन्म, पछि सत्ताइस नक्षत्र (तारासँग विवाह), रोहिणी सितको अनुरागाधिक्य, अरु पत्नीको मनोमालिन्य, दक्षप्रजापतिबाट शाप, पितामह ब्रह्माबाट शापमोचनको उपाय शङ्करको आराधना भगवान् शङ्करबाट अशीर्वाद सुपा द्यौराली माता पार्वतीबाट सोमलाई अभिनन्दन, महादेव, पार्वती र गणेशका शिरमा शोभितहुन पाउने

आशीर्वाद पाएर सोमको जीवन सफल भएको र उनी अन्तरिक्षको एउटा लोकमा सपरिवार निवास गर्न पाउने रमणीय वृत्तान्त छ, यस उपन्यासमा । रावणले गोपर्वतमा आई प्रत्येक प्रदोषमा सोमेश्वर महादेव र महादेवी शूर्पहस्ताको आराधना गरेको कथाका साथै इक्ष्वाकुवंशी युवराज इल शिवपार्वतीको विहार उपवनमा प्रवेशगर्दा रूपपरिवर्तन भएर इला हुँदै सोमपुत्र बुधसँग सम्पर्क भएर चन्द्रवंशको विस्तार भएको सन्दर्भमा राजा पुरुरवा, नहुष तथा ययातिहरूको सङ्केतले उपन्यासलाई अझै रोचक बनाएको छ । यला बुधसँग वैवाहिक सम्बन्धमा रहदाँ भ्रमण गरेका पुरूकोट, पुरूपन्नगा, पुरूसलीला, माध्यन्दिनीय पर्वत, शीर्षण्यग्राम तथा आर्य गणराज्यको वर्णनसाथै पुरुरवाका देशमा बसेकाले शीर्षण्यग्राम अमरभूमिका नैष्ठिक विद्वान् ब्राह्मणहरूको पुरुरव नाउँले भएको प्रसिद्धि पनि बडो स्वाभाविक प्रमाणिक र जानकारीमूलक हुन आएको छ ।

यस उपन्यासमा सप्तर्षिहरूमध्ये वशिष्ठआदि ऋषिले पनि वैवाहिक जीवनमा प्रवेश गरी गोत्रकारका रूपमा मानवीय वंश विस्तार गरेका घटना उपन्यासमा जीवन्त छन् । पौराणिक पात्रका कथालाई स्वयं देखेजस्तै र अनुभवगरेजस्तै गरी प्रस्तुत गर्नु उपन्यासकारका क्षमताको विषय हो । पुरूकूटका राजा सोमवंशी पुरुरवा र उर्वशीको उपकथा तिनकै वंशमा जन्मेका राजा दुष्यन्तको विश्वामित्रपुत्री शकुन्तला सँग भेट, काश्यपगोत्रीय कण्वऋषि सोमतीर्थमा आएर शकुन्तलाको चिना-टिप्पन टिपेका आदि प्रसङ्गले उपन्यासलाई अझ रोचक बनाएको छ । आत्रेय सोमलाई द्विजराज बनाएर देवगुरु र अन्य ब्राह्मणसमुदायले अभिषेक गरेर सोमलाई अन्तरिक्षमा नया लोकको राजा बनाएपछि यस उपन्यासका कथाले चुली टेक्छ र सोमले गोपर्वतमा राजसूय यज्ञ सम्पन्न गरेपछि कथाले अवतरण गर्दछ ।

४ सोमतीर्थ र सूपाद्यौरालीमा सोम आत्रेय नै केन्द्रीयपात्र हुन् । इनको चित्रण यहाँ दिव्यादिव्य पात्रका रूपमा गरिएको छ । समस्त उपन्यास सोमभित्रै केन्द्रित छ । जस्तै सोम आत्रेय, सोमतीर्थ, सोमलता, सोमरस, सोमव्रत, सोमफल, सोमवंश, सोमलता-हवनआदि । यस उपन्यासमा पौराणिक आख्यान अनुसार सोमका चरित्रमा गुरुपत्नीगमनको दाग छ । उनमा बहुपत्नीका पति भएको र सत्ताइस वटी पत्नी विहागरेर पनि सबैमा स्नेहभाव राख्न नसकी रोहिणीलाई मात्र रत्याएको र उनमा मात्र रतिएको दोष छ । त्यसैकारण आफ्नै ससुरा दक्ष प्रजापतिबाट शापित भई महारोगलेग्रस्त हुनुपरेको दोष छ । उपन्यासका अनुसार यसका लागि सोममात्र एकलै दोषी छैनन् । पति बृहस्पतिबाट उपेक्षित ताराको कामोत्तेजनाले गर्दा बाध्यछन् उनी, अर्को अर्थमा भन्दा बलात्कृत छन् उनी, गुरुपत्नीद्वारा । रोहिणीलाई नै सोमले पहिलेदेखेका र दुवैले मन परएका भएपनि बाँकि छब्बीसैओटी दक्षपुत्रीहरूले

समेत सोमलाई मनपराए । यतिमात्र होइन उनी नभए प्राणहत्या नै गर्ने धम्की समेत दिएकाले सत्ताइसै दक्षकन्याहरूलाई सोमले विवाहगर्नु परेको हो ।

यति हुदाँहुदै पनि यस उपन्यासका नायक तिनै सोम हुन् । उनलाई ब्रह्माजीको स्नेहभाव प्राप्त छ । पिताजी अत्रिको साथै माता अनसूयाको ममता प्राप्त छ । त्यस्तो असाध्य रोगलाग्दा पनि पञ्चमुखी महादेवको तपस्याद्वारा उनी रोगमुक्त भए । वास्तवमा सोममा मानवीय चरित्र छ बढी छ । कस्तै त्रुटि गर्दागर्दै पनि मानवले सुधारको मार्ग अवलम्बन गर्छ भने त्यो नायक बन्न सक्दछ । गल्ती गर्नु मानवीय स्वभाव हो । सुधारतिर जानु उसको नायकत्वगत गुण हो । जब हामी उपन्यास पढ्दैजान्छौं, अनि त्यसबेला अत्यन्त द्रवित हुन्छौं, जब सोलाई स्वागतगर्न माता पार्वती स्वयं शूर्पहस्तरूपमा हातमा सुपामासगुन लिएर उनका सामू आउँछिन् । त्यसैबेला सायद लेखकको प्रतिभाले चरम उत्कर्ष प्राप्त गर्दछ । सोम आत्रेयलाई दोस्रो जन्म दिलाएभैं द्विज गराएको क्षणमापुग्दा हामी चमत्कृत हुन पुग्दछौं ।

उपन्यासमा नायिका ताराको चरित्रपनिमानवीय चरित्रमा ओर्लिएर अत्यन्तै विश्वसनीय भएको छ । देवगुरु बृहस्पति र अन्य ऋषि-महर्षिहरू कुनै लोकोत्तर लाग्दैनन् । हाफ्रे राष्ट्रिय परिवेषमा पाइने साधुस्वभावका भद्रजन जस्ता प्रतीत हुन्छन् । यहाँसम्म कि इलाले पुनः पुरुषत्व प्रप्तिका लागि तपस्या गर्दा रिभिएका भगवान् विष्णुसित इलाको संवाद पनि लौकिक जस्तै लाग्दछ ।

सत्ताइसवटी नक्षत्रकन्याका चरित्रपनि नाम अनुसार कै चित्रित गर्नुभएको छ, उपन्यासकारले । अश्विनीदेखि रेवतीसम्मका नारीका चालढालमा लेखकले निकै ध्यान पुर्‍याएको प्रतीति हुन्छ । तिनका यौवनोचित संवादको स्वाभाविकतामा पस्न हामी पाठकहरूले उपन्यासका पाना नै पल्टाउनु पर्नेहुन्छ ।

कुमार कार्तिकेयको जन्मको पूर्वरङ्गका सन्दर्भमा शिव र पार्वतीको गोपर्वतमा आगमन, देवदारुवृक्षका विरुवाहरूमा पार्वतीद्वारा जलसिञ्चन र तिनको संरक्षणव्यवस्था आदिलाई पढ्दा बुझ्दा त्यो स्थल उपन्यासकारले संकेत गरेजस्तै उहिले दिलीपले नन्दिनीगाईको सेवागरेको ठाउँ जस्तो स्पष्टतः प्रतीति हुन्छ । अझ त्यसमाथि लेखकले गरेको सुपाटौराली परिसरको प्राकृतिक दृश्यको वर्णन पढ्दा त अध्ययनशील एवं रसिक पाठकहरूलाई रघुवंशकाव्यका कालिदास नै त्यहाँ स्वयं उपन्यासकारका रूपमा ओर्लेर वर्णनमा सामेल भएको जस्तो प्रतीति हुन्छ । स्मरणीय छ, उपन्यासकार डा. आत्रेयले महाकवि कालिदासको जन्मभूमि हिमवद्देश हो र कर्मभूमि उज्जैन हो भन्ने विषयमा हिमालयो नाम नगाधिराजः(नेपाली पृष्ठभूमिमा कालिदास विषयक अध्ययन) नामक खोजग्रन्थ नै लेखेर प्रकाशित गरिसक्नुभएको छ । यस अध्ययनले

कालिदास हिमवदेशका हुन् भन्ने कुरा आजभन्दा तीन दशक अघि सप्रमाण उल्लेख गरिसकेका विद्वान गवेषकले अहिले यस उपन्यासमा नर्तनाचलका विभिन्न ठाउँ, नाउँ र प्राकृतिक छविका आधारमा दिलीपको गोचारणस्थल यही ठम्याउनुभएको छ । उहाँले दिएको विवरण पढ्दा सहृदयपाठकलाई कहिले त्यो ठाउँ हेर्न जाउँ भन्ने हुट्हुटी जाग्दछ ।

६ यस उपन्यासमा लोकोक्तिहरू छन् । सुभाषितहरू छन् । उखानहरू र विषयलाई स्पष्टपार्न प्रशस्त पाद-टिप्पणीहरू छन् । यसबाहेकपनि यस उपन्यासमा हिमवद्देश नेपालका धर्म संस्कृति, परम्परा रहन सहन भूगोलजस्ता कुराहरुबारे धेरै प्रकाश पार्दछ । यहाँ त त्यसको तिन अङ्गुलिनिर्देशमात्र छ ।

७ अन्त्यमा पहिले आफ्ना विद्वद्वर रश्मिराज अर्ज्याल एवं मनीषी देवराज अर्ज्यालका सान्निध्यमा गृहगुरुकुलमा अध्ययन गरी अर्घाखाँचीको हरिहर विद्यालय हुदै विद्याकेन्द्र काशीबाट आफ्नो अध्ययन तथा अनुसन्धानको मार्ग प्रशस्तगर्दै आज यस उच्चाईमा आइपुगेका डा. विष्णुराज आत्रेयलाई म तलका वाक्यले अभिनन्दन गर्दछु । यो वाक्य यसै उपन्यासमा चन्द्रशेखर महादेवले सोम आत्रेयलाई आशीर्वाद दिदाँको अवसरको हो । महादेव भन्नुहुन्छ—

जसले अर्काको उपकार गर्दछ, उसले आफ्नो पनि उपकार गर्दछ ।

हो, यसरी राष्ट्रभाषा नेपालीमा अमूल्य कृति दिएर नेपाली वाङ्मय र नेपाली समाजको उपकार गर्ने र आफैँ उपकृत हुने डा. आत्रेयगुरुलाई म बधाई ज्ञापन गर्दछु । वास्तवमा हाम्रा सीमित विवेचनाहरूले यस उपन्यास अन्तर्गतका गहनतम विषयको वस्तुबोध राम्रोसँग कति गराउन सक्छन् यो विचारणीय छ । अतः यस्ता कृतिहरूमा स्वयं पाठक आफैँले नै यसमा डुबुल्की लाउनुपर्ने सल्लाह दिदै म विदा हुन्छु । शुभम् भूयात्

आत्रेयको औपन्यासिक सृजना

प्रा. राजेन्द्र सुवेदी

१. स्रष्टावृत्त सन्दर्भ

राल्फ फक्स र इ एम फोस्टर जस्ता साहित्य चिन्तकहरूले उपन्यासलाई आधुनिक युगको महाकाव्यको प्रतिस्पर्धा स्थापना गरेका छन् । तिनीहरूले आधुनिक युगको विश्वपर्यावरणमा महाकाव्यको परम्परागत प्रतिष्ठा र वर्गीय आभिजात्यता समाप्त हुँदै गएको बारेमा आफ्नो अभिमत प्रकट गरेका छन् । यसको कारण आधुनिक युगमा महाकाव्यत्व आख्यानको सन्दर्भ प्रबन्धतत्त्वबाट मुक्त बन्दै गएर मुक्त संरचनाको आख्यान तत्वमा पुगेको अनि संवेदना मुखर बन्दै गएर वर्तमान विश्वमा त्यो प्रबन्धतत्त्व उपन्यास बन्न पुगेको स्थिति आविर्भाव भएको छ । यसरी अहिले महाकाव्यत्व क्रमशः उपन्यासमा स्थानान्तरित हुँदै पाठकप्रिय बन्दै गएको र उपन्यासकार पनि पाठकमैत्री बन्दै गएको स्थिति सार्वजनिक भइसकेको छ ।

यस स्थितिमा समीक्षा र चिन्तन पनि निकै गम्भीर बन्दै गएको स्पष्ट देखिन्छ । यसले नेपाली साहित्यका अरु विधाहरूको सृजनाजस्तै उपन्यास सृजनालाई पनि निकै प्रेरित र प्रभावित बनाउँदै लगेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा नेपालीमा आएका अनेक उपन्यास र तिनका स्रष्टाहरू प्राचीन आख्यान भण्डारका सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, वैचारिक स्रोत र संवेदनाबाट निकै प्रभावित बनेका छन् । यसरी प्राचीन विषयले स्रष्टालाई प्रेरित र प्रभावित बनाउँदै लगेको सन्दर्भ मुखर बनेको छ । विषयको स्पष्ट ग्रहण गर्दै गएको र प्रतिष्ठित पनि बन्दै गएको स्थितिले गर्दा पनि प्राचीन आख्यानतत्त्व आज पुनः पठनीय वस्तु बन्दै गएको बोध भएको छ ।

औपन्यासिक सृजना प्राचीन पौराणिक अथवा वैदिककालीन आख्यान भण्डारतर्फ नै केन्द्रित बनेको कुरा यहाँ देखिन आएको छ । उनका सृजनाको इतिवृत्त केलाउँदा कपिलवस्तु (२०२४) खण्डकाव्य आत्रेयको आरम्भका सृजनात्मक उर्जा यात्राको प्रस्थान बिन्दुमा आएको छ । यो क्रम ढाक्रे (२०२४ खण्डकाव्य), किमुपहरामि (२०३६ संस्कृत कविता सङ्ग्रह), व्यथाविधा (२०३६ संस्कृत वियोग काव्य), श्री शङ्कराचार्य (२०५३ संस्कृत काव्य), धन्यो हिमवदेशः (२०५५, संस्कृत राष्ट्रिय गीतिकाव्य), कवितामा लाटो साथी (२०५९, कविता सङ्ग्रह), नयाँ मेघदूत (२०६२, भक्त्याउरे खण्डकाव्य), आसुँमा प्रकाश (२०६२, खण्डकाव्य), श्रीदक्षिणकालीस्तोत्रम् (२०६३, स्तुति काव्य), श्री स्वस्थानी (२०६४, खण्डकाव्य) वैदेही (२०६५, लोकलयात्मक महाकाव्य), मातृमहिमा (२०६६ खण्डकाव्य), सिङ्गीघाट (२०६६, अवधी महाकाव्य) कपिलधाम (२०७१ पौराणिक खण्डकाव्य) दुर्वासेश्वर (२०७२ खण्डकाव्य)

अहिल्या (अवधी खण्डकाव्य) रामदतिवनधाम (२०७३ खण्डकाव्य) जस्ता कविता तथा काव्य कृतिहरू देखिन आएका छन् । आत्रेय बहुविधात्मक विद्वत्ताका प्रतिभा भएका सर्जक हुन् । उनी संस्कृत वाङ्मय भण्डारमा संरक्षित संस्कार, सभ्यता र संस्कृतिले नेपाली सांस्कृतिक जीवनमा थपेका उर्जासमेतलाई विशिष्ट संवेदनाका आधारमा पुनः सृजना गर्ने स्रष्टा हुन् । आख्यान सृजनाका सन्दर्भमा आत्रेयको उपस्थिति निकै महनीय रहेको छ । उनका आख्यान कृतिहरूमा सरला (२०३६ उपन्यास), हामी भित्रका म (२०३६ उपन्यास), शान्ताकुञ्ज (२०७१ उपन्यास) पाणिनि (२०७२ उपन्यास) र सोमतीर्थ र सुपा देउराली (उपन्यास २०७४) जो यहाँको हातमा छ, समेत औपन्यासिक आख्यानका सर्जकका रूपमा आत्रेयको उपस्थापन गरिएको स्थिति छ । विधागत आधारमा सृजना र अन्वेषणमा क्रियाशील बनेका आत्रेयका चिन्तन हाम्रा प्राचीन पौराणिक निधिका आधारमा उपस्थित भएका छन् । यसरी सृजनात्मक साहित्यका सीमामा मात्र होइन, वाङ्मयका विविध विषय, विधा र अनुशासनको सीमामा पनि आत्रेयको उपस्थिति देखिन्छ ।

आख्यानेतर गद्यतर्फ उनको निबन्ध, समीक्षा तथा अन्वेषण र वाङ्मय फाँटको हकमा पनि निकै गम्भीर कलाको उपस्थिति भएको छ । उनका सृजनात्मक निबन्ध तथा अन्वेषणात्मक सामग्रीको उपस्थिति निकै गहन रूपमा रहेको देखिन्छ । अथातो जलान जिज्ञासा (२०५९, हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध सङ्ग्रह), भूभाषिकी (२०३६ क्षेत्रीय भाषाविज्ञान), अर्ज्याल वंशावली र कुलवृत्त (२०४१ खोज ग्रन्थ), हिमालयो नाम नगाधिराजः नेपालीपृष्ठभूमिमा कालिदासविषयक अध्ययन (२०३९, अन्वेषण ग्रन्थ), भेटेका पुस्तक टिपेका कुरा (२०५९, समालोचना सङ्ग्रह) नेपाली साहित्यकी प्रतिभा भारती खरेल (२०६०, व्याख्यान समीक्षा), श्री गण्डकी देवघाटको महात्म्य (२०६३), सिङ्गीघाट (अवधी महाकाव्य) हनूमदयनम् (संस्कृत महाकाव्य) संस्कृत नेपाली अंग्रेजी तद्भव शब्दकोश () संस्कृत अङ्ग्रेजी नेपाली सहज शब्दकोश (२०६९) संस्कृत उर्दू हिन्दी नेपाली अंग्रेजी तद्भव शब्दकोश (२०७२) एक देवकोटा : अनेक आयाम (समीक्षा ग्रन्थ) र असल बन (२०७४ अनूदित कृति) आदि अनेक क्षेत्र र विधाका विषयमा आफ्नो ऊर्जा खपत गर्ने आत्रेयका विभिन्नकृतिहरू प्रकाशमा आएका छन् । यसरी यिनका अतिरिक्त सम्पादन, प्रवचन र प्रशिक्षणात्मक सामग्रीका आधारमा आत्रेयको साहित्यिक तथा भाषिक योगदानको निरूपण गर्न सकिन्छ ।

२. नेपालीमा पौराणिक तथा प्राक्पौराणिक इतिवृत्तको स्थिति

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा प्राक्पौराणिक इतिवृत्तमा केन्द्रित सृजनाहरूले राम्रै प्राप्ति आत्मसात् गरेका छन् । प्रस्तुत विषयमा केन्द्रित कृतिहरूमा नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालदेखि नै रामायण तथा महाभारतीय विषयलाई उपजीव्य बनाएर काव्य सृजना गर्ने क्रम राम्ररी नै विकसित बन्दै आएको छ । माध्यमिक कालमा पनि अनूदित, भावान्तरित र रूपान्तरित

काव्यकृति तथा कथाकृतिहरू, धार्मिक तथा सांस्कृतिक संवेदनाका विषय बनेर आएका छन् । आधुनिक कालमा आएपछि नाटकमा पनि पौराणिक तथा वैदिक विषयहरू आख्यानका उपजीव्य स्रोत बनेर आएका देखिन्छन् । नाटकमा समले ध्रुव (१९८६), प्रह्लाद (१९९५) जस्ता नाट्य कृतिहरू पौराणिक उपजीव्यतामा सृजना गरेका छन् । त्यसरी नै काव्य महाकाव्यका सन्दर्भमा लेखनाथको सत्यकलि संवाद (१९७६), गङ्गा गौरी (२०२२ अपूर्ण महाकाव्य), देवकोटाको शाकुन्तल (२००३), रावणजटायु युद्ध (२०१५) र प्रमिथस (२०२८), गुणराज उपाध्यायका श्रीकृष्ण सन्देश (२००६, महाकाव्य), भरतमिलन (२०१९, महाकाव्य), भरतराज मन्थलीयको -देवयानी (२०३९, महाकाव्य), घनश्याम कँडेलको देवयानी (२०३९, खण्डकाव्य), पवनकुमार खनालका रामदास (२०४५, महाकाव्य) धृतराष्ट्र (२०७३), भानुभक्त पोखरेलको मृत्युञ्जय (२०४७, महाकाव्य) र हिमवत्खण्ड (२०६४, महाकाव्य), वासुदेव त्रिपाठीको अर्द्धनारीश्वर (२०३९, खण्डकाव्य), विष्णुराज आत्रेयको वैदेही (२०६५, नेपाली महाकाव्य), सिङ्गीघाट (अवधी महाकाव्य) र हनूमदयनम् (संस्कृत महाकाव्य) जस्ता काव्य/महाकाव्यहरू प्रकटमा आएका छन् ।

औपन्यासिक तथा कथात्मक शिल्प सन्धानमा सृजित पौराणिक विषयहरू पनि यहाँ कृतिका रूपमा उपस्थित भएका छन् । कथाको आयतनमा र उपन्यासको आयतनमा समेत सृजना भएका कृतिहरू तथा पौराणिक विषयका इतिवृत्तमा सृजित कृतिहरू प्रशस्तै प्रकाशमा आएका छन् । बदरीनाथ भट्टराईको पौराणिक कहानी (२०१०, कथा सङ्ग्रह) र औपन्यासिक कृतिहरूमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा र मोदिआइन (२०३६), मदनमणि दीक्षितका माधवी (२०३९), भूमिसूक्त (२०५८) का अतिरिक्त वैदिक तथा पौराणिक विषय बीजमा प्रशस्त कृतिहरू सृजित र प्रकाशित भएका छन् । त्यस्तै विनोदप्रसाद धितालको योजनगन्धा (२०५२), विष्णुराज आत्रेयको शान्ताकुञ्ज (२०७१) पाणिनि (२०७२) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यस्ता मिथकीय विषयमा सृजित रचनाहरूमा पछिल्लो समयमा चौरहरण (२०७३) पनि प्रकाशमा आएको छ । पछिल्लो समयमा सार्वजनिक हुने लागेको शीतल गिरीको तपोधन उपन्यासमा पनि यस सन्दर्भमा नाम लिने पर्ने स्थिति आएको छ । आख्यानको सन्दर्भमा पौराणिक स्रोतका विषयहरू स्रष्टाले आधुनिक रूप प्रदान गर्दा कमैमात्र दुर्घटित बनेका छन् । तर दुर्घटित हुनबाट जोगिन नसकेको अपवादका रूपमा भने चिरहरणलाई लिने पर्ने हुन्छ ।

अहिले भने मेरा हातमा आएको विष्णुराज आत्रेयको नवीनतम कृति सोमतीर्थ र सुपादेउराली उपन्यासमाथि यहाँ भूमिका लेखन कार्य प्रारम्भ भएको छ ।

२. सोमतीर्थ र सुपादेउराली

आत्रेयको सृजन यात्रामा काव्य र आख्यानका सन्दर्भहरू सहज रूपमा समानान्तर भएर प्रकट भएका छन् । संस्कृत वाङ्मयका विशिष्ट ज्ञाता, साहित्य र व्याकरणका पनि मर्मज्ञ रहेका आत्रेयको आख्यान सृजनाको साक्ष्यका रूपमा सोमतीर्थ र सुपादेउराली यहाँहरूका हातमा आएको छ । पूर्वीय प्राक्पौराणिक एवं पौराणिक आख्यानको भण्डारलाई स्रोत सामग्रीको ग्रहणबाट यस उपन्यासको आविर्भाव भएको स्थिति छ । पाणिनिका सृजनामा आख्यानको जति क्षीणतालाई स्रष्टाले बेहोर्नु परेको थियो, यस उपन्यासको सृजनामा भने आख्यानकारले केही मुक्ति पाएको देखिन्छ । आख्यान शून्य र क्षीण रहेको अवस्थामा उपन्यासजस्तो बृहत् आयतनको अपेक्षा गर्ने कृतिको सृजना गर्नु आफैमा निकै चुनौतीपूर्ण विषय बन्दछ । नेपाली आख्यान सृजनामा वैदिक, पौराणिक तथा लोकाख्यानात्मक विषय स्रोतमा आधारित भएर आख्यानीकरण गर्ने परम्परामा निकै अभिवृद्धि भएको अवस्था छ । यसै परिधिमा आत्रेयको आख्यान सृजना निकै प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

सोमतीर्थ र सुपादेउराली उपन्यास जम्मा नौओटा खण्डमा विभक्त छ र यी खण्डहरूको व्यवस्था एक, दुई, तीनका आधारमा अङ्कन गरिएको छ । त्यसरी नै विभाजित ती खण्डहरू मध्ये पहिलो खण्डलाई जम्मा तिन प्रखण्डमा वितरण गरिएको छ । यहाँ एउटा कल्पान्त पछिको नयाँ कल्पको आरम्भले यस सिङ्गै उपन्यासको वस्तु सङ्केत भएको छ । पहिलो खण्डका आख्यानमा यस कल्पको आरम्भमा ब्रह्माजीले संसार सृजनाका निम्ति मनोयोग तर वीतरागी भावमा क्रियाशील बनेको र यस योगबाट मानसपुत्रहरू आविर्भाव भएको स्थिति देखिएको छ । ब्रह्माजीको यस वीतरागी सृजनाबाट सृष्टि प्रक्रियाले गति लिन नसकेपछिको अवस्थामा आद्यपिता ब्रह्माजीको सृजन चेतना वीतरागी मनोयोगको सृजन प्रवृत्तिबाट विमुख र वितृष्ण बनेर रागी अर्थात् यौनिक सृजनयोगतर्फ प्रवृत्त बनेको स्थिति जागरित गरेको छ । यस सन्दर्भबाट विस्मय गर्दा ब्रह्मपुत्र अत्रिको तनयोगबाट हुने प्रजन परम्पराको आविर्भाव भएको तथ्य यहाँ उपस्थापन गरिएको छ । पहिलो खण्डका तिनै तिनओटा प्रखण्डमा विभक्त आख्यानहरूले यसमा क्रमशः गति प्राप्त गर्दै गएका छन् ।

चारओटा प्रखण्डमा विभक्त दोस्रो खण्डमा अत्रिपुत्र सोमको आविर्भाव भएको र उसको रूप, लावण्य तथा आचार व्यवहारको विकासलाई विषय बनाइएको स्थिति व्यवस्थापन गरिएको छ । अर्द्धनारीश्वरबाट प्रजनित बिम्ब बनेको र अत्रिका नयनतलबाट आविर्भाव भएको सन्दर्भलाई सोमको जन्मले पुष्टि गरेको छ । ब्रह्माले अमरगणका गुरु बृहस्पतिको आश्रममा लगेर अत्रिसुत सोमलाई विद्याध्ययनका निम्ति व्यवस्था गरेपछि उनको चालचलन मानवीय व्यवहारमा अनुकूलकत बन्दै गएको र गुरुरूपत्नी ताराको नयनाभिराम बन्दै गएका स्थितिको विकास भएको छ । बृहस्पतिको व्यवहारबाट वितृष्णाको

सिकार बन्दै गएको तारा र सोमको पलायन, उपन्यासको तेस्रो खण्डमा रोमान्सेली शैलीमा वर्णन भएको छ । यस खण्डमा आएपछि तारा र सोमको मर्त्यलोकको निवास, अझ नेपालकै भूमि कर्दम र देवहूतिको तपस्थली, आजको कपिलवस्तुको महर्षि कपिलको जन्मधर्तीले औपन्यासिक विषयको परिवेश निर्धारण गरेको छ । केवल दुई प्रखण्डमा प्रस्तुत यस खण्डमा सप्तर्षि तथा अन्य ऋषिगण र ऋषिपत्नीहरूको उपस्थिति पनि यहाँ देखाइएको छ । चौथो खण्ड पनि दुई प्रखण्डमा विभक्त छ र यसमा आजको नेपालका प्राचीन स्थल तथा तिनको महिमा र उपादेयता अझ महर्षिहरूको तपश्चर्यासमेतको स्थितिलाई समायोजन गरेर उपन्यासकारबाट विशिष्ट संवेदनाका साथ विषय, विषयको भोक्ता र भोगको आधार पीठसमेतको निर्धारण गरिएको छ ।

उपन्यासको पाँचौ खण्ड एकै प्रखण्डमा समेटिएको छ र पुत्रप्रतिको अधिकार माता वा पिता कहाँ सुरक्षित रहन सक्छ त भन्ने विषयलाई प्रमुख सन्दर्भ बनाइएको छ । सोमपुत्र बुधको जन्म ताराबाट भएको र पुत्रप्रतिको माताको अधिकारलाई सम्मान गर्दै बृहस्पतिले ताराप्रति गरेको प्रश्नले ताराका मनमा जन्माएको मातृत्वको संवेग र ताराले पहिलेकै बृहस्पतिकी पत्नी भएर प्राप्त गरेको नैसर्गिक हैसियत पुनर्वहन गर्न देवलोकतर्फ प्रत्यावर्तन हुने अवसरले जन्माएको मनोद्वन्द्वले यहाँ टिठलाग्दो मोड ल्याइदिएको छ । पुत्र बुधप्रतिको सोम आत्रेयको दाबी प्रबल हुने कि ? आमा ताराको दाबी बलशाली हुने ? भन्ने प्रश्नमा सोमपुत्रकै प्रबलताले तारालाई पुनः कन्याको हैसियत दिने प्रयास गरेको छ । यहाँ आएर आख्यानले नैतिक न्यायको आधार प्राप्त गरेको छ ।

तिनओटा प्रखण्डमा विभाजित छैटौँ खण्डले सोम आत्रेयले पुत्र बुधको चरित्र निर्माणमा खेलेको भूमिका विषय बनेको स्थिति छ । मानव वंश विस्तारमा नारीशक्तिको ऊर्जा प्रबल बनेको र अर्द्धनारीश्वरत्व विस्तार असम्पृक्त र विच्छेदित स्थितिमा विकसित बनेको सन्दर्भ, देव तथा महर्षिगणको असङ्ख्यता, दक्षकन्या र देवऋषिको समागमबाट मानव तथा दानव सृजन यात्रा गासिन बनेको सन्दर्भ पनि यहाँ स्थापित बनेको छ । सातौँ खण्ड चाहिँ पाँच प्रखण्डमा विभाजित भएर आख्यानिकृत बनेको छ र यहाँ विधिको सृजनामा अनेक आधिदैविक तत्वको सृजना भएको स्थिति प्रस्तुत भएको छ ।

आठौँ खण्ड वैवस्वत मन्वन्तर वंशको आख्यानमा केन्द्रित छ । आठौटा प्रखण्डमा विभाजित भएर यसले सुद्यन्म, शिव र पार्वतीको सन्दर्भमा टेकेर फेरि एकपल्ट जीवको शरीरमा रहेको नारीत्व र पुरुषत्वको आद्य बिम्बको उद्दाम वेगलाई पुनरुद्बोधन गराइएको छ ।

उपन्यासको अन्तिम तथा नवौँ खण्ड दुईओटा प्रखण्डमा विभाजन गरेर मानवमा निहित दुवृत्ति र सद्वृत्तिको पृथकीकृत अवस्थाको बिम्ब बहन गर्ने द्रौपदी र दुर्वासाको उपस्थापन गर्दै उपन्यासको अन्त गरिएको छ ।

मान्छेको नैसर्गिक आद्यबिम्ब हो- सद्वृत्ति र दुर्वृत्ति दुवै । यहाँ औपन्यासीकरणका निम्ति उपन्यासकारद्वारा विकीर्ण आख्यानलाई संश्लिष्ट आख्यानकीकरण गरिएको छ र विच्छिन्न चरित्रका पात्रलाई सबल र ऊच्छृङ्खलित चरित्रको पात्र बनाउन प्रयत्न भएको छ । विभग्न परिवेशलाई ठोस परिवेशको स्वस्म प्रदान गर्दै उपन्यासको स्वस्म प्रदान गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न पुराणहरूमा छरिएका आख्यान तन्तुहरूको सफल जोरजाम गरेर त्यसलाई अन्तिम आकृति प्रदान गरिएको छ । यसरी उपन्यासको समाप्ति गरिएको छ ।

३. विकीर्णतामा समायोजित वस्तु

औपन्यासिक परिवेशमा वैदिक, प्राकपौराणिक र ऐतिहासिक हुँदै वर्तमानसम्म आएका स्थितिलाई अड्कन गरिएको छ । त्यस्तो परिवेश नेपालको पश्चिम, मध्यपश्चिम तथा सुदूरपश्चिमसम्मका समतल, पहाड र हिमाली भागसम्मका पर्यावरण यहाँ परिवेश बनेका छन् । त्यही प्राचीन कालदेखिका अर्थात् वैदिक ऋक् निर्माता ऋषि र ऋषिका, देवगण र ग्रहगण तथा राजा महाराजाहरू चरित्र बनेर आएका छन् । यी सबै चरित्रमा सद्वृत्ति र दुर्वृत्तिका आचारण सन्निहित बनेर विकसित बन्दै गएका चरित्रहरू उपन्यासका उपकरण बनेका छन् । दुवै तहमा विराजित बृहस्पति, सोम र बुधको उपस्थितिमा यस कृतिको उपस्थिति यहाँ विषयका भोक्ता बनेर आएका छन् । यस सिर्जनात्मक सभ्यताका आद्यस्रष्टा तथा आदि पिता ब्रह्माजीको सृजन प्रक्रियाक्रममा मानसपुत्रहरूको सृजन प्रक्रियाको वितृष्णा बोधबाट चिन्तित बनेका ब्रह्माजीको यौनिक जीवनको उच्च आकांक्षाको प्रतिफलनका रूपमा बृहस्पतिको आविर्भाव भएको सन्दर्भ यहाँ विषय बनेर आएको देखिन्छ । मनोद्वन्द्वको अवस्था तथा यसबाट जन्मिने परितापको स्थिति पनि यहाँ प्रयोग भएको अवस्था छ । ब्रह्माजीको मानसिक संवेग, सोम र बृहस्पति र ताराको मनोवेग, बुधको र कश्यपको मानसिक सङ्घात यहाँ विषयका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । विकीर्णता र विच्छिन्नतामा उच्छृङ्खलित बनेका पात्रका मनोवेगलाई आवश्यकता अनुसार व्याख्या गर्न सकिने स्थिति पनि यहाँ उपस्थापन गरिएको छ । कुतूहलता र दृष्टिबिन्दुको पनि उपयुक्त सन्दर्भमा निर्वाह भएको देखिन्छ । यसरी स्रष्टा आत्रेयमा रहेको संवेग विभिन्न सृजन तत्वहरू र उपकरणका पक्षहरू पनि यहाँ उपस्थापित भएका छन् । मिथकीय विषयको आख्यानीकरण गर्दा स्रष्टाले निकै महत्वका साथ त्यसको उपस्थापन गरिएको प्रतीति हुन्छ । यस दृष्टिले पनि आत्रेयको प्रस्तुत कृति निकै विवेचनीय देखा परेको छ ।

४. मिथकको पुनःपठन

उत्तर आधुनिकताको चिन्तनमा लाग्ने स्रष्टा पुनः पठन अथवा विपठनका दिशामा उन्मुख हुनु पर्दछ । तत्कालीन समय, परिस्थिति र

सन्दर्भका कारण जन्मिन आएका पुनर्निर्माणका निम्ति आख्यानको स्थिति पनि यसमा प्रतिष्ठापित भएको देखिन्छ । यस स्थितिमा मिथकको पुनः सृजन गर्दा स्रष्टाले पाठको विपठन, पात्रको विपात्रीकरण, परिवेशलाई विपरिवेशीकरण र मनोद्वन्द्वको विद्वन्धीकरण पनि गर्दछ । यति हुँदा हुँदै पनि मूल मिथको पाठमाथि विपठनकर्ताले विषयलाई आफूले राखेको लक्ष्य अनुसार कथाको गति निर्धारण गर्दछ र समय अनुसार स्वाभाविक हुने गरी परिस्थितिलाई अनुकूलीकरण गर्ने पनि काम गर्दछ ।

यसमा रचनाकारले ग्रहण गरेको मिथकीय स्रोतहरूको मूल मर्यादा नभत्किने गरी अनाख्यानको आख्यानीकरण गर्दछ र आख्यानको अनाख्यानीकरण गर्दछ, विषयको निर्विषयीकरण गर्दछ र निर्विषयको विषयीकरण पनि गर्दछ । पात्रको विपात्रीकरण गर्दछ र विपात्रताको पात्रीकरण पनि गर्दछ । विपरिवेशको परिवेशीकरण गर्दछ र परिवेशको विपरिवेशीकरण पनि गर्दछ । भाषाको विभग्नता गर्दछ र विभाषाको अविभग्नता पनि गर्दछ । यसरी उपन्यासका उपकरणहरू अनुपकृतित्वमा विभाजित हुने र उपकृतित्वको अनुपकृतित्वमा प्रवर्तित हुने पनि गर्दछन् ।

साहित्यिक कृतिको विवेचना गर्दा यस्ता स्थितिलाई काव्यिक न्यायको संस्कारका आधारमा कृतिहरूको विवेचना गर्नु पर्ने हुन्छ । यस्ता समग्र पक्षको अनुभूत गर्ने भोक्ता मानव हो । उसको अधिल्लिर समय, समाज, जीवन आधारित बन्ने पर्यावरण बनेर रहेको आधार पीठ हुन्छ । त्यस आधारभूमिमा संस्कार, संस्कृति, जाति, क्षण, युग र पात्र आदिको उपस्थिति रहन्छ । यसमा रहेको समाजलाई विसामाजिकीकरण गरिएको हुन्छ- उत्तर पठनमा । यसमा रहेका संस्कारलाई विसंस्कारीकृत गरिएको हुन्छ - पुनः पठनमा । मूलमा रहेका संस्कृतिलाई विसांस्कृतीकरण गरिएको हुन्छ । जातिको विजातित्व, क्षणको विक्षणत्व, युगको वियुगत्व र पात्रमा विपात्रत्वको रूप प्रदान गरिएको हुन्छ- पाठको पुनः पठन । जातित्व विजातित्वलाई विषमीकृत र विषमीकृत भएमा समीकृत विधिका आधारमा प्रत्यावर्तन गरिएको हुन्छ-पाठको विपठनमा । मानसिक उद्वेगलाई अनुद्वेगमा र अनुद्वेगलाई उद्वेगमा प्रवर्तन गरिएको हुन्छ । तत्कालीन उद्देश्यलाई अनुद्देश्यमा र एतत्कालीन उद्देश्यलाई तत्कालीन उद्देश्यमा प्रवर्तन गर्न प्रयास गरिएको हुन्छ । कुतूहलता तिरोहित भएको स्थितिमा अतिरोहितीकरण गरिएका हुन्छ । यसरी मिथलाई विमिथीकरण गरिएको हुन्छ र विमिथलाई मिथकीकरण गर्न प्रयत्न गरिएको हुन्छ । यौनिक लैङ्गिकतालाई मनोलैङ्गिकीकरण गरिएको हुन्छ ।

आद्यपिता ब्रह्माजीदेखि मर्त्यका मानवको उपस्थितिसम्मको इतिवृत्तमा आधारित यस उपन्यासको आयतनमा नेपालको भूगोल, तत्कालीन नेपाली भूमिमा रहेका मान्छेको अस्तित्व र मर्यादा, मानव समुदायको मनोवैज्ञानिक सन्दर्भमा पनि विपठनको स्थिति प्रदर्शित हुन्छ । चेतनलाई अचेतनीकरण गरिएको हुन्छ र अचेतनलाई चेतनीकृत पनि गरिएको हुन्छ । यस दृष्टिले

मिथलाई विपठन र विमिथलाई सुपठन गरेर स्रष्टाले नवसृजनाको रूप प्रदान गर्दछ । यस दृष्टिले प्रस्तुत उपन्यासको अध्ययन गर्दा समाजिक र सांस्कृतिक बिम्बहरु, अधुनातन पर्यावरणको सन्दर्भको पुरातनीकरण र पुरातन पर्यावरणका सन्दर्भको अधुनातनीकरण पनि स्रष्टाको सृजनामा उपस्थापन गरिएको पाइन्छ । यसबाट प्राचीनमा काल भन्ने गरिएको साहित्य समाजको दर्पण भन्ने सिद्धान्तको विपर्यासीकरण गरी हेर्दा दर्पण साहित्यको बिम्ब हो भन्ने आशय सिद्ध हुन्छ ।

त्यसो त आज समाज विभग्न छ । संस्कार विसंस्कृतिको गर्तमा धकेलिँदैछ । जीवन विध्वंसतातिर उन्मुख छ । यी सबै नकारात्मकतालाई विपठनको परिधिमा समेटेर निस्खण गरिएमा मात्र आजको सृजनाले दिन खोजेको सन्देश प्राप्त गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत उपन्यास आफैमा पुनःपठन भएका कारण यहाँ विपठनको सिद्धान्तलाई प्रतिष्ठापन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

५. समापन : भूमिका

अन्ततः आत्रेयको प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त आख्यानले मानव सम्यताको आरम्भको सन्दर्भलाई नेपाली आख्यानको परिधिमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ । आत्रेयका प्रस्तुत उपन्यासको नेपाली आख्यान भण्डारमा एक विशिष्ट स्थान रहेको छ । यस उपन्यासको प्रकाशनबाट नेपाली साहित्यले थप प्राप्ति हात पारेको छ । यस योगदानको श्रेय आत्रेयप्रति नै जान्छ र हामी पाठकहरुले एउटा राम्रो र निकै चिन्तनप्रधान उपन्यासमा पसी निष्कर्ष निकाल्न घोरिनु पर्ने स्थिति उपस्थित भएको छ । नेपाली उपन्यासको भण्डारमा आएको यस कृतिलाई पाएर हामी पाठकहरु निकै लाभान्वित बनेका छौं । यसका निम्ति स्रष्टाप्रति बधाइ र सृजनशीलताका निम्ति अभिवादन प्रकट गर्नु पनि यस लेखनको सीमा बनेको छ । निरन्तर सृजनशीलताको कामना सहित ।

rsubedi09@gmail.com

थोरै शब्दमा धेरै संसार विचरण गर्ने मिथकीय आख्यान

डा. रामप्रसाद ज्ञवाली

यसपटक म ज्ञान, अनुभव, साधना, सृजना र प्राज्ञिक सामर्थ्यमा मभन्दा धेरै अग्ला व्यक्तित्वको कृतिमाथि भूमिकापरक टिप्पणी लेख्नबसेको छु । उहाँ वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध, साधनावृद्ध, अभ्यासवृद्ध, प्रज्ञावृद्ध र बुद्धिवृद्ध हुनुहुन्छ । उहाँले गर्नुभएको वेदाध्ययन र त्यसको दीर्घ अभ्यास, उहाँले गर्नुभएको उपनिषद्, ब्राह्मणग्रन्थ र पुराणहरूको अध्ययन, उहाँको वेदान्तीय ज्ञान र संस्कृत भाषामाथिको पकड, संस्कृत साहित्य र पूर्वीय शास्त्रहरूमाथि उहाँको गम्भीर अध्ययन-मनन अनि हिन्दू धार्मिक-सांस्कृतिक ग्रन्थहरूको अनुशीलन तथा परम्परित नेपाली जीवनपद्धतिका सम्बन्धमा उहाँले आर्जन गर्नुभएको प्रगाढ ज्ञानका सामु मेरो ज्ञान र अनुभव वामपुङ्के छ । तथापि कुन्नि के सोचेर हो, के ठानेर हो; उहाँले 'यो उपन्यास पढ अनि जे मन लाग्छ लेख, तर लेख्ने पर्छ' भन्दै आफ्नो पछिल्लो उपन्यासको कम्प्युटराइज्ड पाण्डुलिपि मेरो हातमा थमाइदिनुभयो । उहाँको बौद्धिक सृजनामाथि न्यायपूर्ण लेखन गर्न सकिदैन भन्ने जान्दाजान्दै पनि म त्यो पाण्डुलिपि लिएर फर्के । मलाई थाहा छ— उहाँको सन्दर्भस्रोतसम्पन्न र अध्ययनपूर्ण औपन्यासिक कृतिमा न्यायपूर्ण भूमिकालेखन गर्न म किमार्थ सक्षम छैन तर पनि उहाँले 'जे मन लाग्छ, लेख' भन्नुभएकाले जे मन लाग्यो त्यही लेख्दै छु ।

उहाँ अर्थात् नेपाली साहित्यमा 'लाटो साथी' उपनामले परिचित विष्णुराज आत्रेय । विष्णुराज आत्रेय अध्ययनशील, सिर्जनशील, अनुसन्धानशील र बहुआयामिक स्रष्टा-द्रष्टा हुनुहुन्छ । उहाँमा कवि, उपन्यासकार, निबन्धकार, समालोचक, अनुसन्धाता, भाषाविद्, व्याकरणकार, सम्पादक, प्रकाशक, अनुवादक र प्राध्यापक लगायतका अनेक व्यक्तित्व छन् । नेपाली, संस्कृत, हिन्दी र अवधी भाषामा बोल्न र लेख्न सक्ने बहुभाषाविद् उहाँ संस्कृत व्याकरण, हिन्दू दर्शन र पौराणिक साहित्यका विशिष्ट विद्वान् हुनुहुन्छ । नेपाली र संस्कृत भाषामा समान रूपमा साधिकार र सहज अभिव्यक्ति दिने सामर्थ्य राख्नुहुने उहाँ हिन्दू संस्कृति र प्राचीन सनातन धर्ममा विश्वास गर्नुहुन्छ भने समसामयिक यथार्थप्रति गम्भीर चासो राख्नुहुन्छ । त्यसैले उहाँका रचनामा परम्परावादी प्राचीनता र सुधारसन्देशक आधुनिकताको संश्लेषण पाइन्छ । कविता, आख्यान, निबन्ध, समालोचना र शोध उहाँको स्रष्टा-द्रष्टा व्यक्तित्वका पञ्चमुख हुन् । गम्भीर, प्रौढ र पाण्डित्यपूर्ण भाषासाहित्यका पक्षधर

उहाँ चित्रकला र अभिनयमा पनि रुचि राख्नुहुन्छ । साहित्यका धेरैजसो विधामा हात हाल्नुभएका भए पनि कविता, निबन्ध र आख्यान उहाँका मुख्य सिर्जनविधा हुन् । निबन्धमा व्यङ्ग्यात्मकता एवं कविता-काव्यमा शृङ्गारिकता, व्यङ्ग्यात्मकता र आध्यात्मिक वैचारिकता उहाँका विशेषता हुन् । आफू हिन्दू धर्मावलम्बी र नेपाली नागरिक हुनुको गौरवबोध प्रस्तुत गर्नुका साथै नेपालको असन्तुलित, अस्तव्यस्त र अदूरदर्शी राजनीति, नैतिक मूल्यमान्यताबाट विचलित हुँदै गएको समाज, विकृतिग्रस्त संस्कृति, भ्रष्ट कर्मचारीतन्त्र, पतनोन्मुख चरित्र तथा विरोधाभासपूर्ण जीवनस्थिति प्रति चिन्ता गर्दै सुधारको कामनासहित सन्देशपूर्ण अभिव्यक्ति दिनु उहाँको मुख्य रचनाधर्मिता देखिन्छ ।

साहित्यकार विष्णुराज आत्रेय करिब पाँच दशकभन्दा बढी समयदेखि कहिले तीव्र र कहिले मन्द गतिमा नेपाली तथा संस्कृत भाषासाहित्यको सिर्जनामा सक्रिय हुनुहुन्छ । २०१५ सालदेखि उहाँका फुटकर कविता प्रकाशित हुन थाले र २०१७ सालमा कपिलवस्तुबाट 'कविता' पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन सुरु गरेदेखि उहाँको प्रकाशन सुरु भयो । २०२४ सालमा उहाँले 'ढाक्रे' र २०२७ सालमा 'कपिलवस्तु' शीर्षकका काव्यहरू नै प्रकाशित गर्नुभयो । त्यसपछि उहाँका रचनाहरू कहिले फुटकर रूपमा त कहिले पुस्तकाकाररूपमा प्रकाशित हुँदै आएका छन् ।

'ढाक्रे' (२०२४) ग्रामीण परिवेशमा तयार पारिएको काव्य हो । युवा उमेरका जोसिला कवि विष्णुराज आत्रेयमा सुरुदेखि नै काम गरी खाने श्रमजीवीहस्त्राति श्रद्धा र सहानुभूति थियो भन्ने कुराको पहिलो साक्ष्य यस काव्यबाट प्राप्त हुन्छ । यसमा उहाँले भारी बोकेर जीवन निर्वाह गर्ने श्रमजीवी नेपालीहरूको अभावग्रस्त जीवनस्थितिको उद्घाटन गर्दै श्रममूल्यको उदात्तीकरण गर्नुभएको छ । २०२७ सालमा प्रकाशित दोस्रो काव्य 'कपिलवस्तु' सहरी परिवेशमा तयार पारिएको देखिन्छ । करिब २६०० वर्ष पहिलेको ऐतिहासिक तथा प्राचीन विषय-सन्दर्भलाई लिएर तयार पारिएको यस काव्यबाट आत्रेयज्यूको रुचि सुरुदेखि नै प्राचीन गौरव र हिन्दूसांस्कृतिक आद्यतातिर थियो भन्ने कुराको सङ्केत मिल्छ । यी दुई काव्य उहाँको सिर्जनयात्राका प्रारम्भिक पाइला देखिन्छन् ।

तीसको दशकमा विष्णुराज आत्रेयको सिर्जनायात्राको क्रमिक विकासहुँदै आयो । २०३६ सालमा उहाँका 'हामीभित्रका म', 'भू-भाषिकी' र 'किमुपहरामि' नामका कृतिहरू प्रकाशित भए । 'हामीभित्रका म' नारीकेन्द्रित उपन्यास हो । मनोवैज्ञानिक र सामाजिक दुवै यथार्थको उद्घाटन गर्दै लेखिएको यस उपन्यासमा एकातिर यौनजन्य मानसिक द्वन्द्वको उद्घाटन गरिएको छ भने अर्कातिर समूहभित्र व्यक्ति मान्छेलाई 'हामीभित्रका म' का रूपमा व्याख्या गर्दै मान्छेको अहंलाई विभिन्न कोणबाट प्रतिबिम्बन गर्ने प्रयत्न

गरिएको छ । 'भू-भाषिकी' संस्कृत भाषासम्बन्धी भाषावैज्ञानिक ग्रन्थ हो । भाषाविषयक अध्ययन गरिएको यस पुस्तकमा संस्कृत भाषा, विभाषा र अपभ्रंश भाषाको अध्ययन गर्दै संस्कृत भाषाको गरिमा र महिमाको उदात्तीकरण गरिएको छ । शब्द-भूगोल, बोली-भूगोल र भाषा-भूगोलको समष्टिस्वरूपमा नामकरण गरिएको यस पुस्तकमा संस्कृत भाषाका प्राचीन व्याकरणकार यास्क र पाणिनिदेखि आधुनिक युगका भाषावैज्ञानिक विद्वान्सम्मका उदाहरण दिँदै भौगोलिक दृष्टिले भाषाको बहुआयामिक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । 'किमुपहरामि' संस्कृत भाषामा लेखिएका कविताहरूको सङ्ग्रह हो । यसको अर्थ 'के उपहार दिऊँ ?' भन्ने हुन्छ । यस सङ्ग्रहमा शृङ्गारिक भावका कविताहरूको आधिक्य रहेको टिप्पणी समालोचकहरूले गरेका छन् । २०३६ सालपछि लामो अवधिसम्म उहाँले अध्ययन र अध्यापन, मनन र निदिध्यासन तथा पारिवारिक जिम्मेवारीको निर्वाहका लागि केही बढी समय दिनुभयो । निश्चय नै यस अवधिमा पनि उहाँको लेखनकार्य चलिरह्यो तर त्यसको गति केही धीमा हुन पुग्यो । कृतिप्रकाशनलाई आधार मान्दा पचासको दशकदेखि उहाँको कलम पुनः तीव्रताका साथ चल्दै आएको देखिन्छ । पचासको दशकपछि उहाँका 'धन्यो हिमवदेशः', 'कवितामा लाटो साथी', 'अथातो जलान जिज्ञासा', 'नयाँ मेघदूत', 'अर्ज्याल कुलवृत्त वंशावली', 'भेटेका पुस्तकः टिपेका कुरा' लगायत अनेक पुस्तकहरूकाशित भएका छन् ।

'धन्यो हिमवदेशः' सांस्कृतिक गौरवबोध र देशभक्तिको भावले सम्पन्न पुस्तक हो । यसमा 'नेपाल विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा भएको देश भएकाले धन्य छ' भन्दै नेपालको राष्ट्रिय गरिमा-महिमाको गायन गरिएको छ । अर्को कृति 'कवितामा लाटो साथी' नेपाली समाजमा विद्यमान विपरीतध्रुवी विसङ्गत यथार्थहरूको उद्घाटन गर्दै, त्यस्ता पक्षमाथि आलोचक दृष्टिसहित व्यङ्ग्यगर्दै तथा समाजसुधारका पक्षमा शुभकामना र सन्देश दिँदै तयार पारिएका कविताहरूको सङ्ग्रह हो ।

'अथातो जलान जिज्ञासा' नेपाली समाज र नेपाली चरित्रका बहुआयामलाई सूक्ष्मताका साथ नियाल्दै र बहुदलीय व्यवस्था र बहुदलवादी नेता-कार्यकर्ताहरूमा देखिएका विकृतिहरूको आलोचना गर्दै व्यङ्ग्यशैलीमा लेखिएका निबन्धहरूको सँगालो हो । यसमा पनि प्रकारान्तरले नेपाल र नेपाली मौलिकताको महिमागायन गरिएको छ । 'नयाँ मेघदूत' पाल्पा जिल्ला र त्यहाँको रामदीघाटलाई केन्द्र बनाएर तयार पारिएको काव्य हो जसमा नेपालको मौलिक संस्कृति र नेपाली-जातीय पहिचान गराउने मौलिक परम्पराको जयगान गरिएको छ । संस्कृत शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएका अनेक धार्मिक-सांस्कृतिक क्षेत्रहरू नेपाली भूमिमा नै रहेका छन् भन्ने कुरा सिद्ध गर्ने प्रयत्न गर्दै तयार पारिएको यस काव्यमा नेपाली भूगोल, नेपाली आज्ञालिकता,

नेपाली गौरवपूर्ण परम्परा र नेपाली महान् इतिहासको यशोगान गरिएको छ । 'भेटेका पुस्तकः टिपेका कुरा' समीक्षात्मक टिप्पणीहरूको सङ्कलन हो । यसमा विभिन्न अवधिमा आफूलाई प्राप्त भएका र अध्ययन गर्दा आफूलाई कुनै न कुनै रूपले प्रभाव पार्न सफल भएका कृतिमाथि स्वतन्त्र रूपमा समीक्षा गरिएका लेखहरूको सङ्कलन छ । 'अर्ज्याल वंशावली र कुलवृत्त' चाहिँ अनुशीलनमा आधारित श्रमसाध्य शोधपरक कृति हो । यसमा अर्ज्याल खानदानको इतिहास र वंशावली प्रस्तुत गर्दै उनीहरूको वंशपरम्परा र विकासक्रममाथि प्रकाश पारिएको छ । लेखक स्वयं अर्ज्याल वंशका व्यक्ति भएकाले वंशगत पुर्खाप्रतिको श्रद्धा, आफू आत्रेय वंशको सन्तान हुनुको गौरवबोध र आफ्ना भावी सन्ततिमा वंशपरम्पराको ज्ञान दिने चाहनास्वरूप यस कृतिको लेखन गरिएको देखिन्छ ।

उपर्युक्त बाहेक पनि नेपालीहरूलाई अङ्ग्रेजी भाषा सिक्न सहज होओस् भन्ने उद्देश्यले तयार पारिएको 'आङ्ल कौमुदी', प्रकृति र जीवनको सम्बन्धलाई केन्द्रमा राखी समसामयिक सामाजिक यथार्थको उद्घाटन तथा मानवसमाज र मानवजीवनका विकृत पक्षहरूको उद्घाटन र आलोचना गर्दै तयार पारिएको 'ऋतुकाव्य' लगायत उहाँका अनेक रचनाहरू प्रकाशित छन् । उहाँका सबैजसो कृतिहरूमा संस्कृत र नेपाली भाषाप्रतिको प्रेम र देशभक्ति तथा सांस्कृतिक मूल्यमान्यताको संरक्षण र संवर्धनमा जोड दिइएको पाइन्छ । आफू नेपाली भएकोमा गर्व गर्नुका साथै विश्वभरि नेपाली जातिको गौरव र नेपालसँग रहेको प्राकृतिक सौन्दर्यको उदात्तीकरण गर्ने चाहना व्यक्त गर्नु उहाँका कृतिहरूको विशेषता देखिन्छ । अध्ययन, अनुभव र सिर्जन-साधनाको यसै लामो पृष्ठभूमिमा उहाँले 'सोमतीर्थ र सुपादेउराली' नामको यो नयाँ उपन्यास लेख्नुभएको छ । उपन्यासको शीर्षक पौराणिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक सन्दर्भसँग जोडिएको छ । यसको आख्यान पश्चिम नेपालमा रहेको तीर्थस्थल 'सोमतीर्थ' र 'सुपादेउराली' सम्बन्धी पौराणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र ऐतिहासिक सन्दर्भसँग सम्बन्धित छ ।

'सोमतीर्थ र सुपादेउराली' उपन्यास पढ्न सुरु गर्नासाथ मलाई पहिलो अनुच्छेदले नै इवापै तान्यो र मनमा एकाएक अनेक प्रश्न उत्पन्न भए—कहाँ होलान् त्यस्ता द्वीपहरू ? को हुनन् त यी चार पात्र ? कसले दियो होला तिनीहरूलाई त्यस्तो अचम्मको श्राप, जसले गर्दा तिनीहरूले आजीवन पाँच वर्षकै सानो उमेरका केटाकेटी बनेरै बाँच्नुपर्ने भयो ? किन तिनीहरूले कहिल्यै पनि कैशोर्य र युवावस्थामा पुग्न पाएनन् ? के यस्तो हुनु सम्भव छ ? को होला सोम ? कहाँ होला सोमतीर्थ ? कहाँ अवस्थित छ सुपादेउराली ? के महत्त्व छ यी व्यक्ति, तीर्थ र स्थानको ? कस्ता किंवदन्ती छन् यी दुईका बारेमा ? यिनको पौराणिक सन्दर्भ के हो ? आजको जीवनसँग यी कुराको सम्बन्ध के छ ? कुन ग्रन्थहरूमा छ यो मिथकीय आख्यान ? आजको समयमा

साहित्यसिर्जनाका लागि चाडका चाड विषयहरु हुँदाहुँदै पनि लेखकले उपन्यासका लागि किन यस्तो प्राचीनतम मिथकीय विषयलाई रोज्नुभएको होला ? आदि आदि ।

यसरी यस उपन्यासले सुरुको अनुच्छेददेखि नै हाम्रो मनमा जिज्ञासा र कौतूहल उत्पन्न गराउन थाल्छ । पढ्दै जाँदा ठाउँ ठाउँमा अनेक प्रश्न उत्पन्न भइने रहन्छन्— के हो यो मानसी सृष्टिको प्रक्रिया ? अनि के हो आङ्गिक सृष्टिको प्रक्रिया ? के मानसी सृष्टि-प्रक्रिया वैज्ञानिक रूपमा सम्भव छ ? के नाकबाट, मुखबाट, कानबाट वा शरीरका जुनसुकै अङ्गबाट मान्छेको जन्म हुनु सम्भव छ ? के यही मान्यता र विश्वासअनुसृत मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, अङ्गिरा, ऋतु, वशिष्ठ, पुलह र भृगु जस्ता ऋषिमुनिहरूको जन्म भएको हो ? हामीलाई त्यतिखेर अचम्म लाग्छ जब एउटा सन्तानप्राप्तिका लागि एक पिता तीन तीन हजार वर्षसम्म अनवरत तपस्या गर्छ । त्यतिखेर भन् आश्चर्य लाग्छ जब केवल एउटा लक्ष्यप्राप्तिका लागि एकजना मान्छे पाँच पाँच हजार वर्ष एउटै गोडाले टेकेर उभिइरहन्छ । के यो सम्भव छ ? मानिसको आयुको सीमा हुने कि नहुने ? यस्ता धेरै प्रश्न उत्पन्न गराउँदै यस उपन्यासले मानवसृष्टिको अनौठो पौराणिक आदिकथा प्रस्तुत गर्छ र कथाको अनौठोपनका कारण पाठक बारम्बार विस्मित भइरहन्छ ।

यस उपन्यासमा पाठकले विस्मित बन्नुपर्ने सन्दर्भ धेरै छन्। नायक सोम आमाबाट जन्मेको नभई बाबुको अङ्गबाट जन्मेको अनौठो पात्र हो । पछि उसैको सन्तान कर्दमबाट नौवटी छोरीहरू जन्माउन गरिएको उपक्रम भन् अनौठो र अविश्वसनीय लाग्छ । त्यस्तै मन्त्रको अद्भुत शक्तिका बारेमा पढ्दा पनि आजको पाठक असमञ्जसमा पर्न सक्छ । सोमको पुत्र बुधले मन्त्र पढेको भरमा विशाल नदीलाई पानीरहित बगरमा परिणत गरेको प्रसङ्ग पढ्दा पनि मज्जा नै लाग्छ तर त्यसै क्षण जिज्ञासा पनि उत्पन्न हुन्छ— यथार्थमा यस्तो हुनु सम्भव छ र ? हुन त यस संसारमा हुन नसक्ने कुरा के पो छ र । हालसालै चाइनाले दक्षिणतिर बगिरहेको विशाल नदीलाई नै उत्तरतिर फर्काएको उदाहरण हाम्रा सामु छ । तर चाइनाले यस्तो काम गर्न सक्नुका पछाडि मन्त्रशक्ति वा ईश्वरीय आराधना वा कुनै तन्त्रमन्त्रको भूमिका नभई विज्ञानको भूमिका मुख्य छ । त्यसैले पनि जिज्ञासा त उत्पन्न भइहाल्छ— के साँच्चै यस्तो कुनै अद्भुत मन्त्रशक्ति हुन्छ जसले व्यक्ति र समाजलाई आश्चर्यजनक तरिकाले बदल्न सक्छ ? त्यस शक्तिलाई 'विचारको शक्ति'का रूपमा लिने हो भने अलिकति विश्वास गर्न सकिएला किनभने विचारबाटै वैज्ञानिक सामर्थ्य पनि प्राप्त हुने हो । मन्त्रहरूमा नै यस्तो शक्ति हुन्थ्यो भने त्यो शक्ति प्राप्त गर्ने व्यक्तिले सारा संसारका मानिसको मन सकारात्मक बनाइदिनका लागि वर माग्नुपर्ने थियो ताकि लडाइँ भगडा वा अन्य कुनै पनि द्वन्द्व हुनै नसकोस् ।

इन्द्रका आधार नै समाप्त होऊन् । सबै व्यक्ति सहिष्णु, ज्ञानी, सहयोगी र आत्मीय बन्नासाथ कुनै पनि किसिमका नकारात्मक सङ्घर्ष नै हुने थिएनन् । मसँग यस्तो मन्त्रशक्ति हुन्थ्यो भने म यस्तो आशीर्वाद मागर्थे वा दिन्थे— “संसारमा कुनै पनि प्राणी कहिल्यै दुखी, रोगी, भोको, नाङ्गो, गरिब, भयभीत र असहाय नहोओस्; सबै जीवन र सबै प्रकृति अनुशासन र उदात्त चरित्रका होऊन् । कसैमा पनि लोभलालच, ईर्ष्या, द्वेष र परपीडक चरित्र नै नहोओस् । कुनै वर्ग नहोओस्; कुनै वर्गद्वन्द्व नहोओस् ।” तर—

यसरी तपाईं जति जति यो उपन्यास पढ्दै जानुहुन्छ त्यति त्यति तपाईंको मनमा अनेक जिज्ञासा र कौतूहल अनि अनेक अविश्वास र आश्चर्यका अनुभूति उत्पन्न हुँदै जान्छन् । पुराण, हिन्दू धर्मशास्त्र, वेद, उपनिषद्, गीता आदिको केही ज्ञान छ भने तपाईं विभिन्न तरिकाले विश्वास र अविश्वासको दोसाँधमा रहेर यसको आस्वादन गर्न सक्नुहुन्छ तर यी सन्दर्भबारे तपाईंलाई कुनै ज्ञान छैन भने तपाईं अविश्वास र आश्चर्यबोधकै आस्वादनमा रुमल्लिनुहुनेछ । हिन्दू धर्मशास्त्र र आदर्शवादी सृष्टिधारणामा ब्रह्मालाई सर्वशक्तिमान् सृष्टिकर्ता ईश्वर मानिएको छ । जब त्यही सर्वशक्तिमान् मानिएको ईश्वर नै बारम्बार सामान्य मान्छेजस्तै भावुक, लाचार, सामाजिक नैतिकताको भयले आक्रान्त भएको देखिन्छ तब सामान्य पाठकलाई आश्चर्य लाग्नु स्वाभाविक नै हो । सबैको मोक्षको आधार मानिने ईश्वर नै आवेगसंवेलले भिजेको र अनेक अवस्थामा लाचार भएको देख्नुपर्दा अचम्म लाग्नु पनि स्वाभाविक नै हो । यस उपन्यासले हामीलाई यस्तै अवस्थामा पुगेको ईश्वरसँग साक्षात्कार गराउँछ ।

मानवजीवनको सृष्टि र विकासका सम्बन्धमा ईश्वरवाद र विज्ञानवादका फरक फरक मान्यता छन् । यस उपन्यासले भने ईश्वरवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्छ । ईश्वरवादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा पनि यो उपन्यास पढ्ने पाठकको मनमा केही प्रश्न उत्पन्न भइहाल्छन् । जस्तै: वास्तवमा पहिलो मानव को हो ?— सनकादि चार भाइ हुन् कि, मनु हुन् कि, नारद हुन् कि, कर्दम हुन् कि, अत्रि हुन् कि ? अथवा अरु नै कोही ? तपाईं हामीमध्ये जसलाई यस सम्बन्धी पौराणिक सन्दर्भहरूको ज्ञान छैन; उसले यस विषयमा अस्पष्ट बनेर अल्मलिनैपर्ने हुन्छ । तर रमाइलो के छ भने यस किसिमको अल्मल्याइले पनि पाठकलाई उपन्याससँग बाँधेरै राख्छ । मजस्ता सामान्य पाठकमा उपन्यासले यस्ता यस्ता जिज्ञासा उत्पन्न गराउँछ जसको उत्तर सहजै प्राप्त हुँदैन । केही जिज्ञासाको उत्तर भाषावैज्ञानिककोणबाट दिन खोजिएको छ भने केही प्रश्नको उत्तर रहस्यवादी कोणबाट दिन खोजिएको छ । जस्तो : पुरुष भनेको को हो र पुरुष भनेर किन भनिएको होला ? भन्ने जिज्ञासाको उत्तर धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता पुरुषार्थचतुष्टय गर्ने भएकाले मान्छेलाई पुरुष भनिएको हो भनेर

दिइएको छ । त्यस्तै 'स्वर्ग' भनेको के हो ? 'भन्ने' प्रश्नको जवाफमा भनिएको छ— 'स्वर्' भनेको सुख र 'ग' भनेको गमन हो । त्यसैले सुखतर्फको यात्रा नै स्वर्ग हो ।

प्रस्तुत उपन्यासले नेपालका अनेक प्रकृति र अनेक स्थानसँग सम्बन्धित पौराणिक सन्दर्भहरूको जानकारी दिन्छ । माछापुच्छ्रे हिमालको उत्पत्ति र यसको नामकरणसम्बन्धी पौराणिक मान्यताका बारेमा हामीमध्ये कतिलाई थाहा छ ? पुराण अनुसार वनस्पतिमा औषधीय गुणहरूको उत्पत्ति कसरी भयो र कसरी त्यसको निरन्तरता आज पनि छ ? आँसीका अँध्यारा रातहरू र पूर्णिमाका उज्याला दिनहरूका सम्बन्धमा पौराणिक मान्यता के हो ? कस्तो अवस्थालाई अमावस्या र पूर्णिमा भनिएको हो ? चन्द्रमाको पूजा गर्ने परम्परा कसरी सुरु भयो ? चन्द्रमामा दाग भन्ने कुरा कसरी आयो ? के हो त्यो कालो छाया ? सात बारहरूमध्ये सोमबारमा शिवको विशेष पूजा गरिनुको कारण के हो ? सोमका सत्ताइस पत्नीलाई सत्ताइस नक्षत्र बन्ने अवसर कसरी मिल्यो ? सुपा देउरालीसम्बन्धी पौराणिक आख्यान के छ ? सोमेश्वर महादेव को हुन् ? शिवलिङ्गको नाम सोमेश्वर कसरी रह्यो ? सोमतीर्थको नामकरण कसरी भएको हो ? वास्तविक आर्यावर्त नेपालभूमि नै हो भन्ने कुरा कसरी सिद्ध हुन्छ ? उपन्यासले यस्तैयस्ता अनेक जिज्ञासाहरूका सम्बन्धमा पौराणिक सन्दर्भ र शास्त्रीय धारणा प्रस्तुत गर्छ ।

उपन्यासको आख्यान रोचक छ । ब्रह्माको नाति अनि देवगुरु बृहस्पतिको शिष्य सोम र वृहस्पतिकी जेठी श्रीमती तथा सोमकी गुरुआमा ताराका बिचको यौनसम्बन्धको आख्यान जति अनौठो छ, त्यत्तिकै अनौठो आख्यान छ सुद्युम्नको । लिङ्गपरिवर्तन र त्यसका साथमा हुने मनस्थिति र शरीरपरिवर्तनको पौराणिक आख्यानले पाठकलाई कम्ता आकर्षित गर्दैन । प्रमदावन र पार्वती अनि पार्वतीको नारीशक्ति र त्यसका सामु कमजोर शिव तथा शिव र पार्वतीको दाम्पत्यसम्बन्ध आदि सन्दर्भ पनि उत्तिकै रोचक छन् । रहस्यमय प्रमदावनले पुरुषलाई नारीमा बदलिदिन्छ, किन ? नारीराज्य चल्ने प्रमदावनमा युवतीहरू नाङ्गै हिँड्ने र खुल्लम खुल्ला यौनिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन सक्छन्, किन ? सुद्युम्न कसरी नारीमा बदलियो ? आजको आधुनिक युगमा पुरुषले नारीमा र नारीले पुरुषमा परिवर्तन हुने क्रम सुरु भएको छ । यो परम्परा विज्ञानका तहमा लाखौं वर्षको अनुसन्धानपूर्ण यात्रापछि मात्र सम्भव भयो तर पौराणिक जीवनको इतिहासमा यो काम उहिल्यै भइसकेको देखिन्छ । के यस्तो भएकै थियो होला ? अथवा पुराना कविहरूले कुनै न कुनै दिन कुनै न कुनै शक्ति वा प्रक्रियाबाट यस्तो हुनु सम्भव छ भन्ने परिकल्पना उहिल्यै गरेका थिए ? यस्तै इला र बुधको कथा पनि उत्तिकै रोचक छ भने अनौठो गुफाको कथा पनि बेग्लै र उत्तिकै रोचक छ । हिन्दू

पुराणमा वर्णित आदिम मिथकहरूको उपयोग गर्दै तयार पारिएको यस उपन्यासलाई विषयको गहिराइमा पुगेर बुझ्न पाठक पनि बौद्धिक हुनुपर्ने हुन्छ । पाठक पनि वेद, उपनिषद् र पुराणादिका सन्दर्भसँग परिचित र अध्ययनशील हुनु जरूरी छ, नत्र यसमा प्रस्तुत गरिएका त्रितत्त्व, त्रिगुण, त्रिगुणात्मिक, योग, माया, ब्रह्म, सत्त्वगुण, रजोगुण, तमोगुण, मोक्ष, पुरुषार्थचतुष्टय आदि दार्शनिक मान्यताका कुरा बुझ्न कठिन हुन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासलाई लिएर विमर्श गर्न सकिने र मिल्ने विषय धेरै छन् । यस्ता विषयमध्ये पतिपत्नीको सम्बन्ध, पारिवारिक दायित्व, अभिभावकत्व, सामाजिक नैतिकता, प्रेम र यौन, साधनाको शक्ति, जीवनको सार्थकता आदि विशेष उल्लेख्य देखिन्छन् । यस उपन्यासबाट आख्यानका तहमा नारी नारीमा हुने सौतेनी सम्बन्ध र तिनका बिचको ईर्ष्याको स्वरूप बुझ्न सघाउ पुग्छ । स्वर्गका देवगुरु वृहस्पतिका दुई पत्नीका बिचको सम्बन्ध र तिनका क्रियाकलापहरू हाग्रे समाज र हाग्रे जीवनका यथार्थ सन्दर्भजस्ता लाग्छन् । जेठी पत्नी ताराभिन्न पतिसेवक चरित्र र व्यभिचारी चरित्र गरी दुई भिन्न भिन्न चरित्र छन् । ताराको चरित्रका रूपमा पत्नीका दुई विशिष्ट रूपको उद्घाटन पद्धति तपाईं हामी चमत्कृत बन्छौं । उनको अवस्थालाई सङ्केत गर्दै उपन्यासकार लेख्नुहुन्छ— “सबै कुरा हुँदा पनि तिनी एकलै थिइन् । सबै कुरा भरिपूर्ण हुँदा पनि केही कुरा अपूरो थियो उनीमा ।” के थियो त्यो अपूरोपन ? वास्तविकता के हो ? भित्री तहमा पत्नीहरू आफ्ना पतिबाट के चाहन्छन्? के पतिको सम्पन्नताले मात्र उनीहरू प्रसन्न हुन्छन् ? के दुलो कुलको, प्रतिष्ठित र शक्तिशाली पति नै उनीहरूको आदर्श हुने गर्छ ? देवगुरु वृहस्पतिकी जेठी पत्नी तारा र उनको चरित्र साँच्चै चलायमान र रोमाञ्चक छ ।

शृङ्गारिकता र खुल्ला यौन सन्दर्भ यस उपन्यासको विशेष पक्ष हो । उपन्यासमा नायिका ताराले तथा सोमलाई मन पराउने केटीहरूले बोलेका शृङ्गारिक वाक्यहरू पुराणका मात्र नभएर स्वयं लेखक आत्रेयका मौलिक सिर्जना देखिन्छन् । तलका एकाध अभिव्यक्तिबाट तपाईं यसको अनुमान स्वयं लगाउन सक्नुहुन्छ । सोमको सौन्दर्य देखेर कामातुर बनेकी एक युवती र उसकी आमा लाजै पचाएर यस्तो कुरा गर्छन् —

छोरी : “हाग्रे स्कुलमा एउटा नयाँ ब्रह्मचारी आएको छ । साह्रै नै राम्रो छ त्यो । मोहनी नै लाग्छ त्यसलाई देखेपछि । गर्दा गर्दा राती राती सपनामा आएर मलाई जिस्क्याउँछ भन्या । लौ न के गर्ने होला भन्या ।”

आमा : यस्ता केटा त मापाका हुन्छन् । इनी अगाडि पर्नासाथ वा इनलाई देख्नासाथ चोर आँलाले जिभ्रो चाटेर त्यो थुक नाइटोमा लगाउनु । अनि मोहनी लाग्दैन, पेट पनि बोकिँदैन ।”

अर्को ठाउँमा गुरुआमा तारा वृहस्पतिशिष्य (उसको पनि शिष्य) सोमलाई लाउँ नमानी भन्छे—

“वसन्त उत्सवमा यस्तो राम्रो जवान सोभो पढ्छो देखेर लट्पटि पारेर हुर्मत लेलान् नि तिप्रो ! छिराउलान् नि ! ब्रह्मचारीलाई तिनले आफ्ना टाडमुनि ! अलि होस गर्नु !”

सबैभन्दा रोचक त गुरुपत्नी ताराको मनोद्वन्द्व र उनको यौनमनोवैज्ञानिक चरित्र छ । सुरुमा सोभी, पतिव्रता, सहनशील, जिम्मेवार गृहिणी र पतिसेवक नारीको चरित्रमा देखिएकी तारा क्रमशः कामुक, अतृप्त, यौनकुण्ठित र उग्र बन्दै गएको छ । देवगुरु वृहस्पतिकी जेठी पत्नी भएकीले स्वर्गमा पनि उसको विशेष सम्मान हुने नै भयो । बाहिरबाट हेर्दा शान्त तलाउझैं देखिने तारा भित्रैभित्र कति कामुक थिई ? र उसभित्र अतृप्त यौनको आवेग कति बलवान् थियो ? भन्ने कुरा क्रमशः खुल्दै जाँदा पाठक रोमाञ्चित हुँदै जान्छ । सदैव आफ्नै नियन्त्रणमा रहेर शिक्षा लिइरहेको शिष्य सोम एकदिन आफ्नो पति वृहस्पति र आफ्नी सौता शुभासँग देवराज इन्द्रको दरबारमा रसरङ्गमय वसन्तउत्सवमा भाग लिन जाँदा ताराको मनमा जेजस्तो ईर्ष्याभाव उत्पन्न हुन्छ, त्यो आकर्षक र मनोवैज्ञानिक छ । तारामा एकातिर सौतेनी ईर्ष्याको र अर्कातिर आन्तरिक कामवासनाको द्वन्द्व देखिन्छ । इन्द्रको दरबारमा भएको उत्सवमा युवतीहरूबाट बलात्कारको सिकार भई भुम्रिँदै फर्किएको सोमसँग ताराले पोखेको रिस र आवेग उसभित्रको कामवासना र ईर्ष्याको संश्लिष्ट उग्ररूप हो । त्यस समयमा उसले दिएको अभिव्यक्तिमा सामाजिक नैतिकताका दृष्टिले अशिष्टता (अश्लीलता) को अनुभूति हुन्छ । शिष्य सोमलाई लिएर गुरुपत्नी तारामा उत्पन्न भएको यौनोन्माद वर्षाको भेलजस्तो छ— बाँध भत्काउँदै बग्न खोज्ने र भेटेका भारपात पनि नछाडी मुन्द्याउन र बगाउन खोज्ने भेलजस्तो । गुरुपत्नी तारा सोमलाई हकार्दै भन्छे : “मैले त भन्दै थिएँ नि ती रक्सीले मातिएका बेसुल्लीहरूले तिमीलाई टाडमुनि छिराउँछन् भनेर । तिनीहरूले तिमीलाई कोचाए, तिमीले तिनलाई कोचायो होइन ?”

“उत्सवमा ती बेसुल्लीहरूले तँलाई नङ्ग्याइहाले । अहिले मै नङ्ग्याउँछु, खोस्ट्याउँछु, मकैका घोघा खोस्ट्याएभैं तँलाई ।”

“कुनै सङ्कोच नमान् आज । आफ्नो मन फुकाएर फुकाल् मेरो स्तनबन्धनी । म पनि फुकिदिन्छु तँसँग आज, फुस्कदिन्छु ।”

“साँढे फेरिँदैमा कामधेनुको पवित्रता र उपयोगिता समाप्त हुन्छ र ? त्यस्तै हुँ म पनि ।”

उपन्यासकार आत्रेय ताराको कामोन्मादी अवस्थाबारे यस्तो लेख्नुहुन्छ—

‘उनी अपूर्णकामा थिइन् आज । त्यसै भएर नभरिको गाग्रीजस्तै छचत्किन्थिन् उनी । ..उनी भोकी र अतृप्त बधिनीजस्तै भएकी थिइन् आज, सिहिनीजस्तै बहरका अगाडि । आज ताराका अगाडि बहर गोरुजस्तै थिए सोम । आज उनी तिनैलाई भन्टन चाहन्थिन् । ..अङ्गपाशमा कक्र्याउन चाहन्थिन् बेसरी !’

यौनावेग र कामवासनाले मानिसलाई कति निर्लज्ज, कति भावुक, कति उत्तेजित र सामाजिक नैतिकताका दृष्टिले कति अनैतिक र कति हिंस्रक बनाउँछ भन्ने कुराको नमुनाचरित्र हो वृहस्पतिकी पत्नी ताराको चरित्र । यथार्थमा प्रकृतिले सामाजिकता मान्दैन । त्यसमा शारीरिक आवश्यकता र त्यसको पूर्ति नै मुख्य कुरा हुने गर्छ । त्यसैले नै आमाछोरा, बाबुछोरी, दाजुबैनी वा दिदीभाइ वा गुरुशिष्या वा शिष्य-गुरुआमा जोसँग पनि यौनिक सम्बन्ध कायम हुन सक्छ, आज पनि यस्तो भइरहेकै पाइन्छ । मान्छेमा निरन्तर रूपमा जीवन्त र शक्तिशाली रहँदै आएको आदिम आवेगसंवेगको परिणाम हो यो । सामाजिक नैतिकताले नैसर्गिक जिजीविषामाथि नियन्त्रण चाहन्छ । शरीरले गर्ने नैसर्गिक माग र समाजले माग गर्ने नैतिक बन्धनका बिचको यो द्वन्द्व आज पनि चर्को रूपमा चलिरहेकै छ । यस उपन्यासका सन्दर्भमा सामाजिक नैतिकता र शरीरका लागि नैसर्गिक आवश्यकता बिचको चर्को लडाइँ निष्कर्षतः शरीरको नैसर्गिक आवश्यकताका पक्षमा र कामुकताको विजयका रूपमा अगाडि बढ्छ, उत्कर्षमा पुग्छ र अन्ततः सामाजिक र शास्त्रीय सम्झौतामा पुगेर टुङ्गिन्छ । यस आख्यानलाई एकातिर आजको सामाजिक मूल्यमान्यता र नैतिकतासँग जोडेर व्याख्या गर्न सकिन्छ भने अर्कातिर प्रकृतिविज्ञान, यौनमनोविज्ञान र समाजशास्त्रसँग जोडेर पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

वस्तुतः उत्कट कामाशक्त नारीचरित्रको अनौठो आख्यान हो यो उपन्यास । वृहस्पतिकी जेठी पत्नी तारा र वृहस्पतिको शिष्य सोमका बिचको अनौठो र सामाजिक नैतिकताका दृष्टिले अनुचित देखिने सम्बन्धको आख्यानले एकलै पनि पाठकलाई तानिराख्छ भने त्यसमाथि गुरुआमाका रूपमा रहेकी ताराको उताउलोपन, कामुकता र नारीहठ तथा सोममाथि उसले जबर्जस्ती गरेको प्रेम (एकप्रकारको बलात्कार ?) को सन्दर्भले पाठक रन्थनिन्छ पनि, रोमाञ्चित पनि बन्छ । सोमलाई यौनिक भोगका लागि आफूतर्फ तान्न गुरुआमा ताराले दिएका तर्क र उसले प्रस्तुत गरेको उत्तेजनापूर्ण क्रियाकलाप तथा कामवासनाको आगोमा सल्किएर आफ्ना पति वृहस्पतिमाथि उसले लगाएको लाञ्छनाको सन्दर्भ अनौठो तर यौनमनोवैज्ञानिक प्रकृतिको छ ।

यस उपन्यासको अर्को रोचक पक्ष हो पुरुषमाथि नारीको आधिपत्य वा दबदबा । प्रायः नारीहरू पुरुषबाट बलात्कृत हुन्छन् तर यस उपन्यासमा नायक सोम नारीहरूबाट बलात्कृत भएको छ— पहिलोपटक स्वर्गकी अप्सराहरूबाट र पछि आफ्नै गुरुआमा ताराबाट । ताराले मनमनमा सोमलाई समेत लोग्ने मानेकी छ । उपन्यासको बिचको अवधिमा त ऊ सोमलाई लोग्ने नै बनाएर स्वर्गबाट पृथ्वीतिर भाग्छे ।

अर्कातिर सोमको चरित्र पनि आफैमा जेलिएको, अनौठो र नियतिद्वारा डोर्न्याइएको छ । परिस्थितिले बारम्बार उसको परीक्षा लिइरहन्छ र उसलाई बारम्बार नयाँ नयाँ समस्यामा पारिरहन्छ । ऊ माया पाउँछ, उपहास पाउँछ, तिरस्कार पाउँछ, श्राप पाउँछ र सम्मान पनि पाउँछ । पुरुषपात्रका दृष्टिले केन्द्रीय पात्र ऊ नै हो । सबै सन्दर्भ र घटनाहरू कतै न कतै उसकै जीवनसँग गाँसिएर आएका छन् । कतै निरीह, कतै उदात्त, कतै भावुक र कतै आहत हुँदै बढेको उसको जीवनयात्रा अन्ततः सोमतीर्थको धार्मिक र सांस्कृतिक मिथक बन्न पुग्छ र हिन्दूहरूको पवित्र तीर्थस्थलमा स्थापित हुन्छ । गल्ती उसको भन्दा बढी ताराको हो तर तारालाई खासै दण्ड दिइएको छैन । लाचार भएर ताराको हस्तक्षेपको सिकार हुन पुगेको ऊ संयुक्त गल्तीका लागि एकलै श्रापित हुन पुग्छ । आफ्नै पितामह ब्रह्माको आज्ञामा आफ्नै गुरु वृहस्पतिले उसलाई सराप दिन्छन् र ऊ आफ्नो प्रकाशवान् तेजस्वी र शीतल मुखमण्डलको सौन्दर्य गुमाउन पुग्छ । चन्द्रमामा देखिने कालो छाया त्यसै सरापको परिणाम हो भन्ने जानकारी उपन्यासमार्फत दिइएको छ ।

उपन्यासकारले सोमको शारीरिक तथा बौद्धिक व्यक्तित्वलाई भव्य बनाएर प्रस्तुत गर्नुभएको छ । सोमको व्यक्तित्व र चरित्रको उदात्तीकरणका लागि अत्यन्त मिठासयुक्त लालित्यपूर्ण पदपदावलीको प्रयोग गरिएको छ भने शक्तिशाली सादृश्यविधान गरिएको छ । लेखकबाट सोमको व्यक्तित्वको वर्णन यसरी गरिएको छ—

‘अत्यन्तै सुन्दर एवं दिव्य मुहार थियो ती अत्रिपुत्रको । जसले एकपल्ट देख्दथे उनको अनुहार, ती देवता होऊन् कि देवाङ्गना, सबै मूर्ति वा चित्रजस्तै भएर उनलाई एकटक हेरेका हेर्नै हुन्थे । जसले एकपटक उनले बोलेको सुन्थ्यो, ऊ लट्ठ परेर सुनेको सुन्थै हुन्थ्यो । यस्ता थिए शीतांशु सोम । रूपमा र शालीनतामा मात्र होइन, अध्ययनमा पनि उनी साह्रै प्रखर थिए । विलक्षणता र विचक्षणतामा कुनै पनि देवताभन्दा कम थिएनन् अत्रिपुत्र सोम आत्रेय ।’

‘उनको शरीरमा अद्भुत कान्ति थियो । उनी नजिक पर्दा शीतलता र आह्लादकताको अनुभव हुन्थ्यो जोकोहीलाई पनि । उनको शरीरबाट निस्कने

कान्तिले बाटोमा हिँड्ने जोकोहीलाई पनि आकृष्ट गर्दथ्यो । तिनीहरू सोमलाई हेरेको हेन्यै हुन्थे । अझ त्यसमा पनि केटीहरूको त कुरै गरीसाध्य थिएन । तिनीहरू त हातखुट्टै छाडिदिन्थे यिनलाई देखेर ।

तारा र सोमका बिचको यौनिक, प्रणयिक र वैवाहिक सन्दर्भले सङ्केत गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण र विचारणीय पाटो हो पारिवारिक जीवनको सन्तुलनको पाटो । परिवारमा पत्नीप्रति पतिको र पतिप्रति पत्नीको विशेष जिम्मेवारी हुन्छ । पतिपत्नीले एकअर्काको आर्थिक वा सामाजिक सन्दर्भमा चासो दिएर मात्र पुग्दैन; एकअर्काको यौनिक आवश्यकता र आन्तरिक मनस्थितिलाई पनि बुझ्ने र चासो राख्ने गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश यसमा पाइन्छ । तारा आफ्नो छोरासमान उमेरको शिष्यसँग किन लहसिई ? किन उसले सामाजिक दृष्टिले अनैतिक मानिने गरी सोमसँग यौनसम्बन्ध कायम गरी ? यस सम्बन्धमा स्वयं ताराका कुरा गर्ने हो भने ऊ सोमसँग आफूले गरेको यौनसम्बन्धलाई नाजायज मान्दिन । ऊ आफूले यस्तो काम गर्नुका पछाडि आफू दोषी नभएर पत्नीप्रतिको दायित्व बिर्सने र पत्नीको यौनकामना पूरा गर्न नसक्ने पति वृहस्पति नै मुख्य दोषी हो भन्ने तर्क यसरी प्रस्तुत गर्छ –

“तर म आफूलाई प्रायश्चित्तको भागी किमार्थ मान्दिनँ । यसमा मुख्य दोषी त कुलगुरु हुन् । तिनी कर्तव्यव्युत हुँदाको परिणाम हो आजको मेरो यो स्थिति । उपचार मूलको हुनुपर्छ शाखाको होइन ।”

“बिहे गर्न तस्मिनेले आफ्नी पत्नीको सुखदुःख बुझ्नुपर्छ । संसारै बिर्सेर पतिकै पछि लागेर आएको पत्नीलाई समय दिन हेक्का हुनुपर्छ । घरको गोसाहँले आफ्नी पत्नीलाई घरबँधुवा भैसी गराएर कीलामा जकड्याइरहने र आफू सधैं सुरुवाल लाएर बाहिरैतिर हिँड्ने-रम्ने गर्न थालेपछि घाँस-सोत्तरदेखि ठेको-मधानीसम्मको काम गोठालाले गर्छ ।”

पतिपत्नीले एकअर्काको मायाप्रेम दिएनन् र आवश्यक मात्रामा शारीरिक तृप्ति दिन सकेनन् भने तिनको मन एक अर्काबाट हटेर अरु नै विपरीत लिङ्गीतिर बरालिन सक्छ तथा तारा र सोमका बिचमा भएजस्तै सामाजिक अनैतिकताका गतिविधि हुन सक्छन् भन्ने यथार्थको राम्रो विश्लेषण ताराको चरित्र र उसको अभिव्यक्तिमार्फत गरिएको छ । पारिवारिक शान्ति र मानसिक सन्तुष्टिका लागि यो अनिवार्यतः विचारणीय पक्ष हो । उपन्यासमा वृहस्पतिको चरित्र र तारासँगको उनको सम्बन्धका माध्यमबाट यस कुरालाई मुखरित गर्न खोजिएको छ । आफ्नी जेठी पत्नी आफ्नै पुत्रवत् शिष्य सोमसँग लागेकी र उससँग शारीरिक सम्बन्ध कायम गरेर स्वर्गबाट नै भागेकी देखेर पनि वृहस्पतिले सन्तुलन गुमाएका छैनन् । हामी साधारण मानिसहरू आफ्नो पति वा पत्नीले आफ्नै विश्वासपात्रसँग लसपस गर्दै आफूलाई धोका दिएको

चाल पाउँदा सहनै सकदैनौं; सजिलै सन्तुलन गुमाउँछौं । यस्तो अवस्थामा हामी भगडा, मुद्दामामिला, मारपिट हुँदै कहिलेकाहीँ त हत्यासम्मका घटनाहरू घटाउँछौं । तर यस उपन्यासका महत्त्वपूर्ण पात्र वृहस्पति आफ्नी पत्नी तारा र आफ्नो शिष्य सोमलाई मात्र दोषी देखाउन्नु, आफ्नो कमजोरी पनि स्वीकार गर्छन् । आत्मालोचना गर्दै उनी भन्छन्— "विभिन्न राजकीय तथा शास्त्रीय कार्यव्यस्तताले गर्दा मैले पत्नी तारालाई समय दिन नसक्दा उनको कामना पूर्ण गर्न सकिनँ । मबाट उनीप्रति अपराध भयो । म पत्नीप्रति पतिको कर्तव्यबाट चुकें ।" परिवारलाई आपसमा बाँधेर राख्नका लागि घरमूलीले गर्नुपर्ने विचार र कामका सन्दर्भमा यो प्रसङ्ग मननीय देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासले गम्भीर रूपमा उठाएको अर्को विषय अभिभावकत्वको विषय हो । आमाको गर्भमा रहेको शिशुमा बाहिरी वातावरण, गर्भवतीको खानपान र सामाजिक सम्बन्ध अनि परिवारको अवस्था, बोलचाल र व्यवहार आदिको गम्भीर प्रभाव पर्छ भन्ने कुरा सोमले आफ्नो सन्तान सुन्दर, ज्ञानी र शक्तिशाली बनेर जन्मोस् भन्नका लागि गरेका गतिविधिको माध्यमबाट स्पष्ट पार्न खोजिएको छ । शिशु माताको गर्भमा छँदै उसका पिताले गर्ने बौद्धिक, नैष्ठिक, व्यावहारिक, धार्मिक र प्राज्ञिक कर्मको प्रभाव पर्दै जान्छ । परिणामस्वरूप ऊ गर्भमै विद्वान् बनिसक्छ । तर यो कुरा कतिहदसम्म वस्तुसम्मत छ भन्ने कुरा छलफल र अनुसन्धानकै विषय हो । बाहिरी वातावरण र आमाको मनस्थितिको प्रत्यक्ष प्रभाव गर्भमा रहेको शिशुमा पर्छ भन्ने कुरा विज्ञानसम्मत भए पनि त्यसको स्वरूप कस्तो र कतिसम्मको हुन्छ भन्ने कुरा निश्चित छैन । शास्त्रमा वा यस्ता आख्यानमा भनिएजतिभन्दा बढी प्रभाव गर्भमा रहेको शिशुमा नपर्न सक्छ । पेटबाटै बच्चा बोल्ने र उसले पेटबाट बोलेको आवाज बाहिरका मानिसले सुनेर उनीहरूले उसको विद्वता थाहा पाउने कुरा पत्याउन गाह्रो छ । तर यस्ता सन्दर्भ पुराणमा अनेक छन् । महाभारतको पात्र अभिमन्युले युद्धमा चक्रव्यूह तोडेर चक्रव्यूहभित्र प्रवेश गर्नेसम्मको ज्ञान आमा उत्तराको पेटमा छँदै पाएको कुरा प्रसिद्ध छँदै छ भने अर्का विद्वान् बालक अष्टावक्रले गर्भमा छँदै आफ्ना पिताले गरेको प्रवचनबाट शास्त्रहरूको ज्ञान आर्जन गरेको र पिताले प्रवचन गर्दा गरेको त्रुटिबारे पेटबाटै बोलेर सुन्नेहरूलाई चकित पारेको आख्यान पनि प्रसिद्ध नै छ । सन्दर्भ जेसुकै होस्, सारतः अभिभावकहरूले आफ्नो जिम्मेवारी बुझ्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा विशेष महत्त्वको छ । सही वा गलत जे भए पनि सन्तानोत्पत्ति र तिनको परवरिसका निम्ति अभिभावकको जिम्मेवारी कस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुरामा विचार गर्न यस उपन्यासले घच्चच्याउँछ, जुन महत्त्वपूर्ण छ । गर्भधानदेखि सन्तानोत्पत्ति र बाल्यकालको परवरिससम्मका आवश्यक सतर्कतासम्बन्धी निर्देशन सङ्केतका तहमा पाइन्छ । सन्तानमा उचित संस्कारको बीजारोपणदेखि विकाससम्मको

महत्त्वपूर्ण दायित्व अभिभावकको प्राथमिकतामा पर्नुपर्छ भन्ने सन्देश यसको सार हो । 'सन्तानलाई माया गरौं तर परनिर्भर बन्न नदिऔं' भन्ने सन्देश पनि यसमा पाइन्छ ।

उपन्यासकार विष्णुराज आत्रेय आदर्श जीवनका पक्षधर साहित्यकार हुनुहुन्छ । संस्कृत साहित्य र आदर्शवादी हिन्दू दर्शनको गहिरो अध्ययन भएकाले आफ्ना अभिव्यक्तिमा सार्थक जीवन र सभ्य समाजका पक्षमा सन्देश दिंदै लेख्ने प्रवृत्ति उहाँमा पाइन्छ । अनुभवबाट परिपक्व भएका व्यक्तिका अनुभवहरू अन्य व्यक्तिका निम्ति मार्गदर्शक र उत्प्रेरक हुने गर्छन् । यस उपन्यासमा पनि कतै लेखक आफैँद्वारा त कतै पात्रका अभिव्यक्तिमार्फत सार्थक जीवन र सामाजिक नैतिकताका निम्ति मूल्यवान् विचार वा सूक्तिमय सन्देश प्रस्तुत गरिएका छन् । तीमध्ये केही सन्देशमूलक अभिव्यक्ति ध्यान दिनयोग्य छन् । जस्तो, जीवनमा असल सङ्कल्पको तुलो महत्त्व हुन्छ । जीवनलाई सफल र सार्थक बनाउनका लागि सत्सङ्कल्प बलियो आधार हो । सत्सङ्कल्पले व्यक्तिको साहस बढाउँछ, व्यक्तिलाई उत्साहित पार्छ, क्रियाशील तुल्याउँछ र लक्ष्यतिर बढ्नका लागि मानसिक रूपमा तयार पार्छ । यस मर्मलाई उपन्यासको प्रारम्भतिरै आत्मसात् गरिएको छ— 'कुनै पनि काम थाल्नुभन्दा पहिले त्यसको सफलताका लागि व्यक्तिको सत्सङ्कल्प आवश्यक छ' ।

जीवन, समाज, धर्म, संस्कृति, प्रकृति आदिलाई लिएर गम्भीर विमर्श गर्ने प्रयत्न गरिएकाले कतिपय सन्दर्भमा यो उपन्यास विचारप्रधान पनि छ । जीवन के हो ? मान्छे के हो ? जीवनको सार्थकता केमा छ ? समाज र जीवनको सम्बन्ध के हो ? सामाजिक नैतिकता के हो ? वैयक्तिक अहं के हो ? यस्ता कुरामा पनि उपन्यास बोल्छ । कहिलेकाहीँ मलाई कस्तो लाग्छ भने 'यस्तो सुन्दर संसार छ, यस्तो मज्जाको जीवन छ तर मान्छे भकाभक मरेको मन्थै छन् । मर्न नपरे कति जाती हुन्थ्यो ।' जन्मेपछि मर्नुपर्ने प्रकृतिको अपरिवर्तनीय नियम हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि मर्ने पर्ने नियम किन भए होला भन्ने उद्पट्याड सोच मनमा आइरहन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा यसबारेमा सामाजिक नैतिकता र धर्मलाई केन्द्रमा राखेर विचार गरिएको छ । देवगुरु वृहस्पति र ब्रह्माविद्य भएको कुराकानीमा वृहस्पति भन्छ— 'उसले (मानिसले— ले.) कहिल्यै पनि कर्तव्यको सीमा ननाघोस् भनेर जन्मसँगै उसलाई मृत्युको भय दिनुभएको हो' (सृष्टिकर्ताले—ले) । आयु सीमित र निश्चित अवधिका लागि मात्रै छ र अनिवार्यतः मर्नुपर्छ भन्ने जान्दाजान्दैको अवस्थामा त मान्छे यो विधि ज्याद्रो, उपद्रयाहा, हिंस्रक, क्रूर र विध्वंसकारी छ भने अझ यसले मर्ने नपर्ने हुँदो हो त के सम्म गर्दो हो ? यही सोचेर नै 'मान्छेलाई मृत्युको भय भइरहोस्, ऊ कुकर्मको बाटोमा नलागोस्, उसले कर्तव्यको पालना

गरिरहोस्' भन्ने उद्देश्यले सृष्टिकर्ताले मृत्युको भय दिएका हुन् भन्ने कुरामा उपन्यासकारको सहमति देखिन्छ ।

मान्छेलाई पुरुष पनि भनिन्छ । 'धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका चार पुरुषार्थ गर्ने भएकाले नै त्यसको (मान्छेको) नाउँ पुरुष भएको हुनुपर्दछ' । 'पौरुष वा पुरुषार्थ गर्ने भएकाले नै उसलाई पुरुष भनिएको हो' । मान्छेको पुरुषार्थमा नै उसको जीवनको गति निर्भर हुन्छ । पुरुषार्थ जीवनमुखी र सामाजिक नैतिकताले युक्त हुनु आवश्यक छ किनभने ऊर्ध्वगामी जीवन बाँच्ने कि अधोगामी जीवन बाँच्ने भन्ने कुरा उसको कर्म र पुरुषार्थमा निर्भर हुन्छ । जीवन कतातिर लग्ने, कस्तो बनाउने भन्ने कुरा मान्छेको निजी छनोटको कुरा पनि हो । गलत मार्गको छनोटले उसलाई गलत दिशामा र उचित मार्गको छनोटले सही दिशामा लग्ने गर्छ । अर्थात् 'ऊर्ध्वगमन र अधोगमन मानिसको आफ्नो रोजाइ हो, आफ्नो छनोट हो' । उपन्यासमा यस्ता गम्भीर चिन्तन अनेक छन् । 'आत्मा वै जायते पुत्रः । पुत्रका स्मृता आफू स्वयं जन्मिन्छ बाबु' । 'रिस र ईर्ष्याको आवेशमा कसले वेद पढ्छ र !' । 'जसले अर्काको उपकार गर्दछ उसले आफ्नो पनि उपकार गर्छ' । 'विद्या र धन सँगालेर थुपारेर मात्र हुँदैन । त्यसको उपयोग पनि हुनुपर्छ' । जस्ता अनेक मूल्यवान् अनुभूतिको सूक्तिमय अभिव्यक्तिले उपन्यासलाई विचारसधन बनाएका छन् भने उपन्यासकारलाई अध्ययनशील, अनुभवी र विद्वान् व्यक्तिका स्मृता चिनाएका छन् ।

यो उपन्यास यसको भाषाशैलीले गर्दा पनि राम्रो बनेको छ । तत्सम र तद्भव सुकोमल पदपदावलीको सम्पन्नताले पाठकको शब्दभण्डार बढ्छ । सोमत्व, रेतस, पूर्णकामा, अतृप्तकामा, अर्धकामा, पूर्णभुक्ता, अर्धभुक्ता जस्ता अनेक अप्रचलित तत्सम शब्दहरूको प्रयोग भए पनि लालित्यपूर्ण र बोध्य अभिव्यक्तिशैलीले गर्दा उपन्यास सम्प्रेषणीय बनेको छ । कतिपय वाक्यहरू पदावलीमै पूर्ण छन् । सरल संरचनाका वाक्यहरूले गर्दा अभिव्यक्तिमा छरितोपन आएको छ । वर्णनमा चित्रात्मक र वर्णनात्मक शैली रहेको छ । कथ्यलाई आलङ्कारिक बनाएर प्रस्तुत गरिएका वाक्यहरूमा आलङ्कारिक शैली पाइन्छ । दुग्धस्नान गराउँदाका स्फटिकमय शिवलिङ्गजस्ता थिए सोम आत्रेय । मिठाईपसलका भित्तामा कालो माखा टाँसिएजस्तै गरी टाँसिएको थियो बिचरा । दक्षका सबै छोरीहरू अल्गाइमा पनि कुचो काटेका जस्ता सबै उत्रैउत्रा र राम्रोमा पनि तिहारको लक्ष्मीपूजा पर्वमा पालामा सजाएका ज्योतिर्मय दीपमालिका जस्ता उस्तैउस्ता थिए । जस्ता सादृश्यविधानले भावको मूर्तीकरण गरेका छन् । आफ्नै टाउको फुट्यो । मीतको टाउको बेलैसरि, रिसले आफूलाई खा बुद्धिले अरूलाई, आफू ताक्छ मूढो बन्चरो ताक्छ घुँडो, जस्ता उखानहरूको प्रयोगले उपन्यासलाई थप जीवन्त बनाएका छन् । संवादको शैली

अत्यन्त सुन्दर, मनोरम र चित्ताकर्षक छ । नायक सोमलाई लिएर केटीहरूले गर्ने कुराकानी होस् वा स्वर्गकी नक्कलीहरूले सोमको कौमार्य नष्ट गरेको थाहा पाएर रिसले बघिनीभै बनेकी तारा र अपराधबोधले लुम्रिएको सोमबिचको कुराकानी होस्, ब्रह्मा र वृहस्पतिका बिचको कुराकानी होस् वा शिव र पार्वतीका बिचको संवाद होस्— सबै संवादहरू छरिता, कथ्य अनुकूल र जीवन्त छन् । तिनमा पनि प्रणयानुभूतिका शृङ्गारिक संवादहरू भन्ने प्रभावशाली छन् । नायक सोमको सौन्दर्यले मोहित र कामातुर भएका युवतीहरूले त्यसै विषयलाई लिएर गरेका शृङ्गारिक संवाद पढ्दा रोमाञ्चित नहुने पाठक सायदै मिल्लान् । कतिपय सन्दर्भमा शैलीका कारण पाठकले शृङ्गारिक संस्कृत साहित्य पढ्दाको जस्तो अनुभूति गर्छ । उपन्यासका कतिपय घटना र दृश्यहरूको वर्णन पढ्दा पाठकलाई कुनै अनौठो चलचित्र हेरे भै पनि लाग्छ, अर्कै दुनियाँमा विचरण गरे भै पनि लाग्छ । लोककथा पढे भै पनि लाग्छ भने दन्त्य कथा पढेभै पनि लाग्छ ।

उपन्यासका धेरै खण्डहरूले पाठकलाई कौतूहलमा पारेर उपन्यासबाट अलग्गिन दिँदैनन् । कौतूहलपूर्ण र आकर्षक भाषाशैली, उत्तिकै सशक्त मानवीय संवेदना र प्रगाढ प्रणयरागको प्रस्तुतिले गर्दा खण्ड एकदेखि तीनसम्म पाठक उपन्यासबाट अलग्गिनै सक्दैन । चौथो खण्डदेखि भने पाठक केही मात्रामा उपन्यासको आकर्षणबाट टाढिँदै जान्छ । यस खण्डमा आख्यानिकरणभन्दा सूचना बढी आउन थाल्छन् । कविको वंशपरम्पराले ठाउँ पाउँछ । विवरणले गर्दा आख्यानको आरोहअवरोह दुर्बल बन्छ । घटना कम भएकाले पाठकीय रूचि घट्न थाल्छ । तर पछि पुनः कौतूहल र जटिल कथानकको यात्रा सुरु हुन्छ । यस क्रममा जब उताउली घोडीजस्ती कामुक अश्विनी र मनै हरण गर्ने सुन्दरी रोहिणी तथा तिनका बैसालु बहिनीहरूको सन्दर्भ आउँछ र तिनीहरूको बिहे अनौठो तरिकाले सोमसँग भएको सन्दर्भ आउँछ तब उपन्यासमा पुनः रोचकता थपिन थाल्छ र पाठक पुनः आख्यानतिर आकर्षित हुँदै जान्छ । उपन्यासका अनेक सन्दर्भ यस्ता छन् जसबाट पाठक विस्मित हुन्छ । दक्षले छोरीको मायाले आफ्नै ज्वाइँलाई 'तँ महारोगी भएस्' भनी दिएको भयानक श्रापको सन्दर्भ पढ्दा होस् वा शिव र पार्वतीका बिचमा भएको ठास्सतुस्सको संवाद पढ्दा होस्; पाठक विस्मित हुन्छ । तर उपन्यासको प्रारम्भ जति कौतूहलपूर्ण र आकर्षक छ त्यसका तुलनामा अन्त्य त्यति शक्तिशाली बन्न सकेको छैन । विषयगत सीमाले गर्दा यस्तो भएको हुन सक्छ ।

यस उपन्यासलाई मनोवैज्ञानिक कोणबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । ताराको चरित्रलाई लिएर पत्नीको मनोविज्ञान, तारा र सोमलाई लिएर यौनमनोविज्ञान, सोमको बाल्यावस्थालाई लिएर बालमनोविज्ञान, सोमको

अकल्पनीय चरित्रलाई लिएर चिन्तित र दुःखी भएका हजुरबा ब्रह्माको नैतिक मनोविज्ञान, अश्विनी र उनका बहिनीहरूको जिद्दीलाई लिएर युवतीहरूको मनोविज्ञान, छोराछोरीको भविष्यलाई लिएर चिन्ता गर्ने अश्विनी र रोहिणीका पिता तथा गर्भावस्थामा रहेको पुत्रलाई लिएर चिन्ता गर्ने सोमका प्रयत्नलाई लिएर पितृमनोविज्ञान एवं ताराकी सौता शुभा र वृहस्पतिका शिष्यसोमलाई प्रथमपटक भोग्न सफल स्वर्गका अप्सरा तथा रोहिणीप्रति उसका अन्य सत्ताइसवटी बहिनीहरूले गरेको ईर्ष्या आदिलाई लिएर नारीले नारीमाथि गर्ने ईर्ष्याको मनोविज्ञान आदिको विश्लेषण गर्न संकिन्छ । विस्तारभयले गर्दा यस लेखमा यस विषयलाई अतिरिक्त चर्चा गर्न सम्भव भएन ।

विमर्श गर्न चाहनेका लागि यस उपन्यासमा अनेक विषय छन् । विश्वास र अविश्वासको बिचबाट हिँडेको आख्यान भएकाले आलोचनाका लागि पनि प्रशस्त सन्दर्भ छन् । हिजोको कथा हिजोकै रूपमा प्रस्तुत गर्नु कति जरूरी छ ? त्यसमा केही नयाँ र आजका सन्दर्भ जोडिनु जरूरी हुन्छ कि हुँदैन ? यस्ता कुरा पनि आउन सक्छन् । हामीसँग आज पनि अनेक आवेग र संवेगहरू आदिम नै छन्; जस्तो— प्रेम, कामवासना, यौन, अहं, महत्त्वाकाङ्क्षा, ईर्ष्याद्वेष, वात्सल्य आदि । तिनको प्राकृतिकता र सामाजिकताका बिचको द्वन्द्वलाई लिएर विमर्श गर्न सकिने कुरा पनि प्रशस्त छन् । यो काम म विद्वान् समालोचकहरूकै जिम्मामा छाड्छु ।

यति लेखिसकेपछि पनि मेरो मनमा एउटा प्रबल जिज्ञासा छ । त्यो के हो भने.यो उपन्यास पढ्ने अवसर आजका नारीवादीहरूले पनि अवश्य पाउलान् नै । तिनको प्रतिक्रिया कस्तो होला ? उनीहरू ताराजस्ता नारीको शक्ति र हिम्मतको पक्षमा उभिएलान् वा त्यो सामाजिक अनैतिकता हो, अस्वीकार्य छ भन्लान् ? अथवा नारीको कुसूत्रीकरण भयो भन्दै विरोध गर्लान् कि ताराको चरित्र आदिम सचेत नारीको चरित्र हो भनेर विश्लेषण गर्लान् ? यसमा 'पुरुषका तुलनामा नारी आठगुणा बढी कामुक/यौनोन्मादी हुन्छ' भन्ने कुरा शास्त्रीय आधारमा भनिएको छ । यो कुरा विज्ञानसम्मत कति हो र पितृसत्तात्मक व्याख्या कति हो ? नारीवादीहरू यस कुरामा कति हदसम्म सहमत/असहमत होलान् ? म यस उपन्यासमाथि नारीवादीहरूको मूल्याङ्कनको प्रतीक्षामा छु ।

प्रस्तुत उपन्यास मूलतः आफ्नो महान् अतीतप्रति गर्व गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिनका लागि लेखिएको देखिन्छ । हामी नेपालीले आफ्नो मौलिक संस्कृति र निजी पहिचान गुमाउँदै गएकोमा उपन्यासकार चिन्तित देखिनुहुन्छ । अरु राष्ट्रमा महान् पुर्खा, महान् संस्कृति र महान् इतिहाससम्बन्धी कथा, किंवदन्ती, श्रुतिस्मृतिलाई मौलिक पहिचान र उच्च गौरवका रूपमा संरक्षण गर्दै अभिलेखबद्ध गरिन्छ र साहित्यादि सिर्जनाहरूमा तिनको उदात्तीकरण गर्ने

गरिन्छ तर हामी नेपालीहरू हाम्रो महान् प्राचीनता, गौरवपूर्ण इतिहास र महान् संस्कृतिप्रति संवेदनहीन बन्दै गएका छौं । आफ्नो निजत्व बिर्सेर आफूलाई पाश्चात्य अपसंस्कृतिमा लगाउँदै श्रीहीन, मौलिकताहीन र अस्तित्वहीन बन्नुमा गर्व गर्न थालेका छौं । यही चिन्ता व्यक्त गर्दै उपन्यासले आशयको तहमा आह्वान गर्छ— 'आफ्नो महान् अतीतप्रति गर्व गरौं, संस्कृति जोगाऔं र निजत्वको रक्षा गरौं । दुनियाँले तिमीसँग तिम्रो भन्ने कुरा के छ भनेर सोध्दा यो छ भनेर भन्न देखाउन सक्ने मौलिकताको रक्षा र संवर्धन गरौं ।' अर्थात् उपन्यासले हामीलाई हाम्रो निजत्व र हाम्रो मौलिक साहित्यका सम्बन्धमा सोच्न अभिप्रेरित गर्छ । उपन्यासमा सङ्केत गरिएभैं के कुरा सही हो भने हामी नेपाली लेखकहरूको ध्यान पश्चिमाहरूको नक्कल गर्न र तिनीहरूकै बिम्ब तथा तिनीहरूकै विशेषताहरूको उदात्तीकरण गर्नतिर बढी केन्द्रित हुँदै गएको छ । आधुनिकताका नाममा आफ्ना मौलिकताहरू बिर्सनु हाम्रो विशेषता बन्दै गएको छ । तर गम्भीर भएर सोच्नुपर्ने कुरा के हो भने अस्का कुरा चोरेका भरमा हामी कति उच्च बनाँला ? यस बाटोबाट हाम्रो साहित्य कति महान् बन्ला ? हामीसँग परम्परागत धरोहरका रूपमा हजारौं मिथक, अनेक गौरवपूर्ण संस्कृति, आदर्श संस्कार, रोचक किंवदन्ती र श्रुतिस्मृति तथा गर्व गर्नलायक इतिहासबिम्बहरू छन् । तिनलाई समयानुकूल पुनर्रसृजन गर्न सके नेपाली साहित्यले बाहिरी देशका पाठकहरूमा पनि नेपाली साहित्यको मौलिक उपस्थिति देखाउन सक्छ । आफ्नो निजत्व कायम गर्न सक्छ । यो उपन्यास त्यतैतर्फको एक पाइलो अवश्य हो ।

वस्तुतः 'सोमतीर्थ र सुपादेउराली' मानव-सृष्टिक्रमको आदिम युगसम्बन्धी पौराणिक आख्यान हो । यसमा पौराणिक पात्र र तिनका अनौठा चरित्रको मानवीकरण गरिएको छ । यसमा योगविद्या र भोगविद्याका बारेमा विमर्श गरिएको छ । मजस्ता साधारण पाठकका लागि केही रोचक जानकारी पनि छन् । यस उपन्यासले गुल्मी जिल्लामा रहेको तीर्थस्थल रेसुङ्गाको पौराणिक सन्दर्भ र धार्मिक महत्त्वको जानकारी पनि दिन्छ । पुरुरवा हुँदै राजा दुष्यन्त र सम्राट भरतसम्मको पौराणिक सन्दर्भको सङ्केत पनि गर्छ । विषय प्राचीनतम भए पनि प्रस्तुतिमा आधुनिकता छ । ज्ञान छ, अभिज्ञान छ, पूर्वाभास छ, अभास छ, विपर्यास छ, विरोधाभास छ । रहस्यबाट सुरु हुन्छ, कौतूहलमय आख्यानविन्यासमा विकसित हुँदै जान्छ, रोमान्स र रोमाञ्चमय विकासले उत्कर्ष प्राप्त गर्दै जान्छ । नेपाली आख्यानमा यस प्रकृतिका उपन्यास अत्यन्त थोरै छन् । 'माधवी', 'ज्योतिज्योति महाज्योति', 'सुम्निमा' लगायतका केही उपन्यासहरूले यस प्रकृतिका नेपाली उपन्यासको परम्परा थाम्दै आएका छन् । यो यसै परम्पराको अर्को महत्त्वपूर्ण उपन्यास हुन पुगेको छ । एउटै वाक्यमा भन्नुपर्दा यो 'थोरै शब्दमै धेरै संसारमा विचरण गर्ने मिथकीय आख्यान

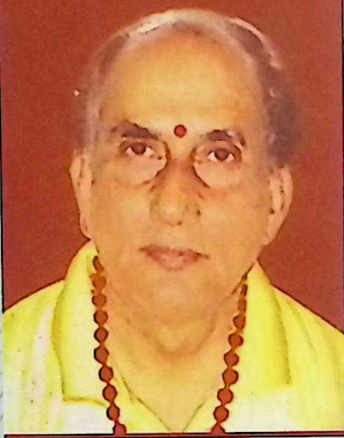
बोकेको विशिष्ट उपन्यास हो । यस प्रकृतिका उपन्यास पद्म रूचाउने नेपाली पाठकलाई यस उपन्यासले निश्चय नै नयाँ स्वाद र नयाँ आनन्द दिनेछ ।

यस्तो महत्त्वपूर्ण उपन्यास लेख्न सफल हुनुभएकोमा उपन्यासकार विष्णुराज आत्रेयज्यूलाई म हृदयदेखि नै बधाई दिन्छु । साथमा साधुवाद पनि दिन्छु किनभने यस्ता सिर्जना जोसुकैबाट हुनु सम्भव छैन । यस्ता काम त्यसैले गर्ने हो जसलाई ज्ञान पनि छ, रूचि पनि छ, जससँग प्रतिभा पनि छ र लेख्ने हुटहुटी पनि छ । अन्त्यमा मजस्तो अल्पज्ञ र अतिसामान्य पाठकलाई यस्तो गहन, अध्ययनसाध्य विषयमाथि लेखिएको उपन्यासमा आफ्नो भनाइ राख्ने अवसर दिनुभएकोमा उहाँप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

मिति : २०७४/०७/२४

(९८४१४६७४१७)

rpggyawali@gmail.com

प्रा. डा. विष्णुराज आत्रेय
रश्मि निलय, कपिलवस्तु, नेपाल

केही प्रकाशित कृतिहरू

